

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

Qo‘lyozma huquqida

UDK: 371.671.1.

TILLAYEVA RAYXONA TUXTASINOVNA

**YUQORI SINIF ADABIYOT DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING
TADQIQOTCHILIK KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH
TEXNOLOGIYASI**

13.00.02 – Ta‘lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (o‘zbek adabiyoti)

**Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan
DISSERTATSIYA**

**Ilmiy rahbar: Kambarova Saodat,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent**

Toshkent – 2023

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB. O‘QUVCHILARDA TADQIQOTCHILIK KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI	13
1.1-§. O‘quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari	13
1.2-§. O‘quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish pedagogik muammo sifatida	41
I bob bo‘yicha xulosalar	63
II BOB. ADABIYOT DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING TADQIQOTCHILIK KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI	65
2.1-§. O‘quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishda bilish faolligiga yo‘naltirilgan yondashuvlar	65
2.2-§. Tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishda tanqidiy va kreativ fikrlashga doir texnologiyalardan foydalanish usullari	100
II bob bo‘yicha xulosalar	126
III BOB. O‘QUVCHILARDA TADQIQOTCHILIK KOMPETENSIYALA- RINI SHAKLLANTIRISH BO‘YICHA O‘TKAZILGAN TAJRIBA-SINOV ISHLARI SAMARADORLIGI	129
3.1-§. O‘quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish yuzasidan o‘tkazilgan tajriba-sinov ishlari mazmuni	129
3.2-§. O‘tkazilgan tajriba-sinov ishlarining samaradorlik darajasi	137
III bob bo‘yicha xulosalar	147
XULOSA	149
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	152
ILOVALAR	171

KIRISH

Dissertatsiya mavzusining dolzarbligi va zarurati. Jahon ta'lim tizimida turli fan sohalari bo'yicha mustaqil izlanishlar olib borish, pedagog kadrlarning fasilitator, kouch, supervizor pozitsiyalarini egallashi, yoshlarning yaratuvchanlik qobiliyatlarini rivojlantirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Xalqaro miqyosda belgilangan "butun hayot davomida sifatli ta'lim olishga imkoniyat yaratish"¹ konsepsiyasida tadqiqotchilik faoliyatiga taraqqiyotning muhim belgisi sifatida qaralib, uning tashabbuskor, kreativ va yuqori intellektli raqobatbardosh kadrlar tayyorlash omili ekanligi e'tirof etilmoqda. Bu esa o'quvchilarda insonga va atrof-olamga nisbatan ijodiy munosabatni shakllantirishga doir zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Dunyoda o'quv-tarbiya jarayoni sifat-samaradorligini oshirishga qaratilgan optimal yondashuvlar yetakchi o'rinni egallamoqda. Muayyan o'quv materiali doirasida muammoli vaziyatlar hosil qilish, real (hayotiy) masalalarga e'tibor qaratish, shaxs bilish jarayonlarini rivojlantirish bo'yicha turli xil refleksiya shakllaridan unumli foydalanish, ta'lim oluvchilarning o'quv faoliyatiga stimuly berish masalasiga alohida ahamiyat qaratilmoqda. Mazkur tadqiqotlar adabiy ta'lim mazmunini o'quvchilarning yaratuvchanlik va bunyodkorlik g'oyalariga motivatsiya beruvchi muqobil, integrativ, empirik, kreativ va kognitiv yo'nalishdagi pedagogik texnologiyalar asosida takomillashtirishga doir ilmiy ishlarni olib borishda muhim o'rin tutadi.

Mamlakatimiz uzluksiz ta'lim tizimida o'quvchilarning individual perspektivasini yaratish, o'z "men"ligi va ijodiy barkamolligini pozitiv kamol toptirish yuzasidan tegishli chora-tadbirlar belgilangan bo'lib, bu yoshlarning imkoniyatlari va qobiliyatlarini qo'llab-quvvatlashga doir ergonomik shart-sharoitlarga ehtiyoj uyg'otmoqda. 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida "yoshlar uchun ochiq va sifatli ta'limni ta'minlash, ta'limning barcha bosqichlarida yoshlarning mukammal ta'lim

¹ Innchcon declaration / Education 2030. Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all (World Education Forum, 19-22-may, 2015-y. Inchcon, Republic of Korea).

olish”²ga zarur shart-sharoitlar yaratish vazifalari belgilangan. Mazkur vazifalar o‘quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishga doir ilmiy va ijodiy metodlarni adabiy ta’lim jarayoniga tatbiq etish, loyiha va tajribalarga jalb etish, izlanish faoliyatiga yangicha yondashish mexanizmlarini takomillashtirishni taqozo etadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son, 2019-yil 29-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-son Farmonlari, 2017-yil 13-sentabrdagi “Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ib qilish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to‘g‘risida”gi PQ-3271-son, 2018- yil 14- avgustdagi “Yoshlarni ma’naviy-axloqiy va jismonan barkamol etib tarbiyalash, ularga ta’lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3907-son Qarorlari, Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi “Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limining davlat ta’lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 187-son qarori hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me‘yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda mazkur dissertatsiya tadqiqoti muayyan darajada xizmat qiladi.

Tadqiqotning respublika fan va texnologiyalari rivojlanishi ustuvor yo‘nalishlariga mosligi. Mazkur tadqiqot ishi respublika fan va texnologiyalar rivojlanishining “Axborotlashgan jamiyat va demokratik davlatni ijtimoiy, huquqiy, iqtisodiy, madaniy, ma’naviy-ma’rifiy rivojlantirishda innovatsion g‘oyalar tizimini shakllantirish va ularni amalga oshirish yo‘llari” ustuvor yo‘nalishi doirasida bajarilgan.

² O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-sonli Farmoni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 28.01.2022- y, 06/22/60/0082-son.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Mamlakatimizda tadqiqotchilik faoliyatini yo'lga qo'yish masalasi, avvalo, pedagogik tafakkurni o'zgartirish, o'quvchilarning adabiy tahlil malakasini rivojlantirish, mustaqil va tanqidiy tafakkurni qaror toptirish, nutq o'stirish, ijodiy ishlarni yo'lga qo'yish, mumtoz asarlar matni ustida ishlash, badiiy namunalarni qiyosiy yo'sinda o'rganish, virtual laboratoriyalar tashkil etish, muammoli o'qitish aspektida Q.Yo'ldoshev³, S.Matchonov⁴, M.Mirqosimova⁵, Q.Husanboyeva⁶, R.Niyozmetova⁷, V.Qodirov⁸, E.Abduvalitov⁹, A.Hamroyev¹⁰, M.Hazratqulov¹¹, S.Kambarova¹², I.Rahimova¹³ kabi metodist; uzluksiz ta'limda ilmiy-tadqiqotchilik faoliyatini tashkil etish B.Adizov¹⁴, S.Nishonova¹⁵, B.Rahimov¹⁶, Sh.Sharipov¹⁷, O'.Xudayberganova¹⁸, N.Narziyeva¹⁹, Sh.Boltayeva²⁰ kabi pedagog va psixologlar tomonidan tahlilga

³ Йўлдошев Қ.Б. Янгиланган педагогик тафаккур ва умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитишнинг илмий-методик асослари: Пед. фан. докт. ...дисс. – Тошкент: 1997. – 306 б.

⁴ Матчанов С. Умумтаълим тизимида адабиётдан мустақил ишларни ташкил этиш: Пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1998. – 308 б.

⁵ Мирқосимова М.М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш усуллари: Пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1995. – 253 б.

⁶ Хусанбоева Қ.П. Адабий таълим жараёнида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг илмий-методик асослари: Пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2006. – 262 б.

⁷ Ниёзметова Р.Х. Узлуксиз таълим тизимида ўзбек адабиётини ўрганишнинг назарий ва методик асослари (рус гуруҳлари мисолида): Пед. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 49 б.

⁸ Қодиров В. Умумтаълим мактабларида ўзбек мумтоз адабиёти намуналарини ўқитишнинг методик-илмий асослари: Пед. фан. док. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2019. – 33 б.

⁹ Абдувалитов Е.Б. Умумий ўрта таълим мактабларида қардош халқлар адабиётини қиёсий ўрганиш (таълим ўзбек, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ ва туркман тилларида олиб бориладиган мактабларнинг V–IX синфлари адабиёт дарслари мисолида): Пед. фан. док. (DSc) ...дисс. –Тошкент, 2020. – 252 б.

¹⁰ Ҳамроев А.Р. Она тили таълимида ўқувчиларнинг ижодий фаолиятини лойиҳалаштириш: Пед. фан. док. (DSc) ...дисс. –Тошкент, 2003. – 280 б.

¹¹ Ҳазратқулов М.А. Адабий таълимда иншонинг ўрни ва уни ташкил этишнинг илмий-методик асослари: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ...дисс. автореф. – Самарқанд, 2019. – 46 б.

¹² Камбарова С.И. Умумий ўрта таълим тизимида ўқувчиларнинг мустақил мутолаа маданиятини шакллантириш технологияси: Пед. фан. фалс. докт. (PhD) ... дисс. – Самарқанд, 2019. – 149 б.

¹³ Раҳимова И. Бошланғич синфлар ўқиш дарсларида муаммоли таълимдан фойдаланишнинг назарий-амалий хусусиятлари: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ...дисс. – Тошкент, 2020. – 189 б.

¹⁴ Адизов Б.Р. Бошланғич таълимни ижодий ташкил этишнинг назарий асослари: Пед. фан. док. ...дисс. – Тошкент, 2003. – 280 б.

¹⁵ Нишоновна З. Мустақил ижодий фикрлашни ривожлантиришнинг психологик асослари: Психол. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент: 2005. – 38 б.

¹⁶ Раҳимов Б. Талаба-ёшларни илмий-тадқиқот ишларига йўналтиришнинг ижтимоий-педагогик асослари: Пед. фан. док. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – 48 б.

¹⁷ Шарипов Ш.С. Талабалар ихтирочилиги ижодкорлигини шакллантиришнинг педагогик шароитлари: Пед. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2000. – 122 б.; Ўқувчилар касбий ижодкорлиги узвийлигини таъминлашнинг назарияси ва амалиёти: Пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2012. – 264 б.

¹⁸ Худайберганова Ў. Иқтидорли болаларни ўқитишга ихтисослашган мактаблар фаолияти самарадорлигини оширишнинг педагогик асослари: Пед. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2007. – 124 б.

¹⁹ Narziyeva N. O'quvchilarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini integrativ yondashuv asosida shakllantirishda muammoli ta'limning o'rni // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2017. – № 4. – В. 37-42.

²⁰ Болтаева Ш. Бошланғич таълимда ўқувчилар ижодий фаолиятини ривожлантиришнинг ташкилий-педагогик асосларини такомиллаштириш: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ...дисс. автореф. – Самарқанд, 2019. – 46 б.

tortilgan. Ta'lim oluvchilarda adabiy-nutqiy, kasbiy muloqot, kreativ, lingvistik, pragmatik, axborotlar bilan ishlash kompetensiyalarini rivojlantirish va farqlab o'rgatish masalasi G.Asilova²¹, T.T.Kaziyeva²², M.A.Kenjayeveva²³, N.Sh.Ruzikulova²⁴, Y.Umarova²⁵, M.F.Fozilova²⁶, O.B.Qurbonova²⁷ kabi metodistlarning tadqiqot ishlarida maxsus o'rganilgan.

Ta'lim oluvchilarning tadqiqotchilik faoliyati, kompetensiya, kompetentlilik tushunchalari, ularning turlari va strukturasi MDH olimlari: S.V.Abramova²⁸, M.V.Boguslavskiy²⁹, I.P.Volkov³⁰, L.S.Vigotskiy³¹, P.Y.Galperin³², V.V.Davidov³³, L.A.Darinskaya³⁴, E.P.Ilin³⁵, M.G.Kachurin³⁶, E.V.Lebedev³⁷, I.Ya.Lerner³⁸, S.I.Osipova³⁹, V.V.Pazinin⁴⁰, L.M.Perminova⁴¹, K.B.Petrov⁴²,

²¹ Асилова Г.А. Божхона ва солиқ йўналиши талабаларининг давлат тилида касбий мулоқот юритиш компетенциясини ривожлантириш (рус гуруҳлари мисолида): Пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2017. – 291 б.

²² Казиева Т.Т. Фонетик услубиятни ўрганишда ўқувчиларнинг креатив компетенцияларини ривожлантиришнинг илмий-методик асослари: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. – Наманган, 2020. – 139 б.

²³ Кенжаева М.А. 5–6-синф ўқувчиларида лингвистик компетенцияларни ривожлантириш методикаси: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2021. – 130 б.

²⁴ Рузикулова Н.Ш. Бошланғич синф ўқувчиларининг ахборотлар билан ишлаш компетенциясини ривожлантириш методикасини такомиллаштириш: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. автореф. – Тошкент, 2020. – 49 б.

²⁵ Умарова Я.Т. Тил таълимида матн таҳлили орқали ўқувчиларда прагматик компетенцияларни ривожлантириш: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. – Наманган, 2020. – 53 б.

²⁶ Фозилова М.Ф. Адабиёт дарсларида адабий-нутқий компетенцияларни шакллантириш методикаси (насрий асарлар мисолида): Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. – Чирчиқ, 2022. – 155 б.

²⁷ Қурбонова О.Б. 10–11-синф она тили дарсларида ўқувчиларнинг нутқий компетенцияларини ривожлантириш методикасини такомиллаштириш: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2021. – 148 б.

²⁸ Абрамова С.В. Организация исследовательской работы по русскому языку на факультативных занятиях: из опыта работы // Исследовательская деятельность учащихся в современном образовательном пространстве: Сб. ст. / Под ред. А.С.Обухова. М., 2006. – С. 479–485.

²⁹ Богуславский М.В. Творческое использование западных педагогических технологий в деятельности НПС ГУСа. // История педагогической технологии. – М.: НИИ ТиИП, 1992. – 133 с.

³⁰ Волков И.П. Приобщение школьников к творчеству: Из опыта работы. – М.: Просвещение, 1982. – 144 с.

³¹ Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – Москва: Просвещение, 1991. – 436 с.

³² Гальперин П.Я. Психолого-педагогические проблемы профессионального обучения. – М.: МГУ, 1979. – 208 с.

³³ Давыдов В.В., Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. Психологический очерк. – М.: Просвещение, 2006. – 93 с.

³⁴ Даринская Л.А. Гуманитарные основания развития творческого потенциала учащихся: Дисс. ...док. пед. наук. – СПб., 2006. – 424 с.

³⁵ Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности. – СПб.: Питер, 2009. – 300 с.

³⁶ Качурин М.Г. Организация исследовательской деятельности учащихся (на уроках литературы). – М.: Просвещение, 1988. – 175 с.

³⁷ Лебедев Е.В. Формирование исследовательской компетентности у будущих в процессе их профессиональной подготовки: Автореф. дисс. канд. пед. наук. – Ярославль, 2011. – 22 с.

³⁸ Лернер И.Я. Поисковые задачи в обучении как средство развития творческих способностей. // в кн. Научное творчество. Под ред. Микулинского С.Р. – М., 1969. – 176 с.

³⁹ Осипова С.И. Развитие исследовательской компетентности одарённых детей [Текст] / С.И.Осипова. – ГОУ ВПО «Государственный университет цветных металлов и золота»www.fkgru.ru/conf/17.doc.

Y.A.Ponomorev⁴³, Y.V.Rindina⁴⁴, A.E.Simanovskiy⁴⁵, I.L.Starseva⁴⁶lar tomonidan yoritilgan. Ta'lim oluvchilarning tadqiqot ishlarini tashkil etish, loyiha ishlarini yo'lga qo'yish kognitiv o'quv faoliyatini shakllantirish muammosi bilan bog'liqlikda amalga oshirilishi A.I.Balasheva⁴⁷, N.I.Derekleva⁴⁸, K.N.Polivanova⁴⁹, A.V.Mironov⁵⁰, A.S.Obuxov⁵¹, A.I.Savenkov⁵², I.S.Sergeyeva⁵³ kabi olimlarning izlanishlarida o'z aksini topgan.

Xorijlik E.Bono⁵⁴, G.Gardner⁵⁵, Dj.Dyui⁵⁶, M.Daniels⁵⁷, J.Piaje⁵⁸, J.Rodari⁵⁹, Dj.Raven⁶⁰, E.Torrens⁶¹, Dj.Gilford⁶², K.Rodgers⁶³, D.Patti⁶⁴ kabi

⁴⁰ Пазынин В.В. Проектирование исследовательской деятельности учащихся в области русского языка: направление, проблема, тема исследования // Исследовательская деятельность учащихся в современном образовательном пространстве: Сб. ст. / Под ред. А.С.Обухова. М., 2006. – С. 473–478.

⁴¹ Перминова Л.М. Теоретические основы конструирования содержания школьного образования: Автореф. дисс. ...док. пед. наук. – М., 1995. – 38 с.

⁴² Петров К.Б. Проблемно-интегративный подход к развитию творческого потенциала учащихся / К.Б.Петров, А.А.Деркач. – М.: РАГС, 2006. – 446 с.

⁴³ Пономарев Я.А. Психология творчества и педагогика. – М.: Педагогика, 1976. – 280 с.

⁴⁴ Рындина Ю.В. Исследовательская компетентность как психолого-педагогическая категория [Текст] / Ю.В. Рындина // Молодой ученый. 2011. – № 1. – С. 228-232.

⁴⁵ Симановский А.Э. Развитие творческого мышления детей. – Ярославль. Гринго, 1996. –192 с.

⁴⁶ Старцева И.Л. Творческие сочинения на литературную тему 5–8 классах: Дисс. ...канд. пед. наук. – Екатеринбург, 1985. –169 с.

⁴⁷ Балашова А.И., Ермолова Н.А. Развитие исследовательских умений учащихся в процессе преподавания литературы // Муниципальное образование: инновации и эксперимент. – 2009. – № 2.

⁴⁸ Дереклеева Н.И. Научно-исследовательская деятельность в школе. – М.: Вербум-М, 2001. – С. 4-6.

⁴⁹ Поливанова К.Н. Проектная деятельность школьников: пособие для учителя. – М.: Просвещение, 2008. Б – 167 с.

⁵⁰ Миронов А.В. Исследовательская деятельность – основа развития творческой личности [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovatel'skaya-deyatelnost-osnova-razvitiya-tvorcheskoj-lichnosti/viewer>

⁵¹ Обухов А.С. Исследовательская деятельность как возможный путь вхождения подростка в пространство культуры // развитие исследовательской деятельности учащихся: методические рекомендации / Под. ред. А.С. Обухова. – М.: Народное образование, 2001. – 60 с.

⁵² Савенков А.И. Содержание и организация исследовательского обучения школьников. – М.: «Сентябрь», 2003. – 204 с.

⁵³ Сергеева И.С. Как организовать проектную деятельность учащихся: Практическое пособие для работников общеобразовательных учреждений. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: РАКТИ, 2006. – 80 с.

⁵⁴ Боно Э. Серьезное творческое мышление. – Мн.: «Поппури», 2005. – 416 с.; Шесть шляп мышления / пер. с англ. – Мн.: «Поппури», 2006. – 208 с.

⁵⁵ Gardner, H. Multiple Intelligence: New Horizons in Theory and Practice. Ingram Publisher Services. – USA: 2006. – 186 p.

⁵⁶ Dewey J. Contributions to Education. The Child and Curriculum. Chicago University Press, 1992. – 189 p.

⁵⁷ Daniels M. Developing and Assessing Professional Competencies: a Pipe Dream?: Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy. – Uppsala University, Sweden, 2011.

⁵⁸ Piaget J. The Equilibration of Cognitive Structures: The Central Problem of Intellectual Development. Chicago: University of Chicago Press, 1985. – 176 p.

⁵⁹ Родари Ж. Грамматика фантазий. Перевод с итальянского Ю.А.Добровольской. – Москва: Прогресс, 1978. – 207 с.

⁶⁰ Равен, Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Дж.Равен. – М.: Когито-Центр, 2002. – 396 с.

⁶¹ Torrance, E.P. Torrance Tests of Creative Thinking. – Scholastic Testing Service, Inc., 1974. – 184 p.

⁶² Гильфорд Дж. Три стороны интеллекта /Дж.Гильфорд // Психология мышления в 2 т. / Под. общ. ред. А.М.Матюшкина. – М.: Просвещение, 1965. – 456 с.

olimlarning tadqiqot ishlarida ijodkor shaxsni tarbiyalash nazariyasi, kreativlik va ijodiy potentsiallar, atrof-olamni bilishda tayaniladigan obyektiv qonuniyatlarning o‘quv muammolarini qiziqarli tarzda shakllantirishga ta’siri, ijodiy topshiriqlarga asoslanilgan ta’limning pedagogik-psixologik mazmuni yoritilgan.

Tadqiqotning dissertatsiya bajarilgan oliy ta’lim muassasasi ilmiy-tadqiqot ishlari rejalari bilan bog‘liqligi. Dissertatsiya tadqiqoti Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti Ona tili va adabiyot ta’limi kafedrasining “O‘zbek tili va adabiyotini o‘qitishning zamonaviy metodikasi” mavzusidagi ilmiy-tadqiqot rejasi doirasida bajarilgan.

Tadqiqotning maqsadi yuqori sinf adabiyot darslarida o‘quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish texnologiyasiga doir taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

yuqori sinf o‘quvchilarida tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini aniqlashtirish;

yuqori sinf adabiyot darslarida o‘quvchilarning tadqiqotchilik faoliyatini tashkil etishning didaktik tamoyillari va shart-sharoitlarini belgilash;

yuqori sinf o‘quvchilarining tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish modelini ishlab chiqish;

yuqori sinf adabiyot darslarida o‘quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish metodikasini takomillashtirish.

kompetensiyalarini shakllantirish metodikasini takomillashtirish.

Tadqiqotning obyekti sifatida yuqori sinf adabiyot darslarida o‘quvchilarining tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish jarayoni belgilanib, tajriba-sinov ishlariga Andijon, Namangan va Farg‘ona viloyatlaridagi maktablarning 861 nafar 10–11-sinf o‘quvchilari jalb etilgan.

Tadqiqotning predmeti yuqori sinf adabiyot darslarida o‘quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish jarayonining mazmuni, shakl,

⁶³ Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Университет», 1994. – 480 с.

⁶⁴ Drapeau P. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2014. – 188 p.

metod va vositalari.

Tadqiqotning usullari. Tadqiqotni amalga oshirish, ilmiy xulosalarga kelishda nazariy-mantiqiy tahlil, umumlashtirish, pedagogik tajriba o'tkazish, kuzatish, suhbat, so'rovnomalar tarqatish, solishtirish, matematik-statistik tahlil singari ilmiy-tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

yuqori sinf o'quvchilarida tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish mazmuni izlanish, konstruksiyalash, texnologiyalashtirish, loyihalash, muvaffaqiyat daqiqalari, refleksiya, motivatsiya kabi pedagoik-psixologik xususiyatlarni aniqlashtirish hamda jarayonga ta'sir ko'rsatuvchi internal va eksternal omillarni belgilash asosida takomillashtirilgan;

o'quvchilarni tadqiqot faoliyatiga rag'batlantiruvchi adaptiv, lokal-modellashtirilgan, intensiv, ergonomik kabi didaktik shart-sharoitlar, ilmiylik, assotsiativlik, fundamental, amaliy tamoyillar o'quv va ilmiy tadqiqot tushunchalari o'rtasidagi subyektiv, obyektiv muammolarga yechim topish bilan bog'liq farqni aniqlashtirish asosida takomillashtirilgan;

yuqori sinf o'quvchilarida tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish modeli izlanuvchanlikka xos ta'kidiy, mantiqiy, umumlashtiruvchi texnologiyalarning shaxsiy, tizimli, kognitiv, kommunikativ komponentlari tarkibiga pozitivlik, tashabbuskorlik, mustaqillik, faollik kabi yaratuvchanlik elementlarini kiritish asosida ishlab chiqilgan;

adabiyot darslarida tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish metodikasi o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyati motivatsiyasini oshirishga qaratilgan loyiha texnologiyasi, muammoli ta'lim, modulli ta'lim, Gardner nazariyasi, adabiy loyiha, uchlik kundaliklarni g'oyalarni topish, tasodifiy ta'sir, almashtirish, ijodiy pauza, mental buzilish kabi lateral metodlar bilan integratsiyalash asosida takomillashtirilgan.

Tadqiqotning amaliy natijalari quyidagilardan iborat:

yuqori sinf adabiyot darslarida o'quvchilarining tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishga doir "Tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish texnologiyasi" nomli monografiya yaratilgan;

umumta'lim maktablarida yuqori sinf o'quvchilarining tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishga doir "O'quvchilar adabiy-ilmiy tadqiqot jamiyati" faoliyati yo'lga qo'yilgan;

o'quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish bo'yicha o'quvchilar ilmiy tadqiqot jamiyati rahbari faoliyatiga doir metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan;

tadqiqot natijalaridan kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan interaktiv dars ishlanmalari yaratishda foydalanilgan.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi ishda qo'llanilgan ilmiy yondashuvlar ilmiy-metodik jihatdan asoslanganligi, nazariy ma'lumotlarning rasmiy manbalardan olinganligi, keltirilgan tahlillar va tajriba-sinov ishlari samaradorligi darajasi matematik-statistik metodlar vositasida aniqlanganligi, xulosa, taklif va tavsiyalarning amaliyotga joriy etilganligi hamda olingan natijalarning vakolatli tuzilmalar tomonidan tasdiqlangani bilan belgilanadi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati. Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati o'spirin yoshdagi o'quvchilarining tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish texnologiyasi takomillashtirilgani, mustaqil izlanishlarni tashkil etishga doir o'quvchilarning adabiy-ilmiy jamiyati tuzilgani, tadqiqotchilik faoliyatiga doir dastur, majmualar tuzish hamda adabiy ta'lim samaradorligini ta'minlashga doir yetakchi g'oyalar belgilangani bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati shundaki, ishda ilgari surilgan ilmiy-nazariy g'oyalar, tavsiyalar umumta'lim maktablari o'quvchilarining tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish amaliyotida, xususan, "O'zbek adabiyoti" darsliklari, adabiyot o'qitish metodikasiga oid qo'llanmalar yaratishda, ma'ruza matnlari tuzishda muhim manba bo'la oladi. Shuningdek, o'qituvchilar malakasini oshirish va qayta tayyorlash institutlari tinglovchilari uchun adabiy ta'lim mazmunini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalarining joriy qilinishi. Yuqori sinf adabiyot darslarida o‘quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish texnologiyasi bo‘yicha olingan ilmiy natijalar asosida:

yuqori sinf o‘quvchilarida tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish mazmuni izlanish, konstruksiyalash, texnologiyalashtirish, loyihalash, muvaffaqiyat daqiqalari, refleksiya, motivatsiya kabi pedagogik-psixologik xususiyatlarni aniqlashtirish hamda jarayonga ta’sir ko‘rsatuvchi internal va eksternal omillarni belgilash hamda yuqori sinf o‘quvchilarida izlanuvchanlikka xos ta’kidiy, mantiqiy, umumlashtiruvchi texnologiyalarning shaxsiy, tizimli, kognitiv, kommunikativ komponentlari tarkibiga pozitivlik, tashabbuskorlik, mustaqillik, faollik kabi yaratuvchanlik elementlarini kiritish asosida ishlab chiqilgan tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish modeli Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida 2019–2022-yillarda bajarilgan PZ-2020042022 raqamli “Turkiy tillarning lingvodidaktik elektron platformasini yaratish” mavzusidagi amaliy loyihada foydalanilgan (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetining 2022-yil 25-oktabrdagi №04/1-2960-son ma’lumotnomasi). Natijada o‘quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish texnologiyasi motivatsion, refleksiv, kreativ va evristik ta’lim metodlari asosida takomillashtirilgan; adabiyot darslarida tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish metodikasi o‘quvchilarning o‘quv-biluv faoliyati motivatsiyasini oshirishga qaratilgan loyiha texnologiyasi, muammoli ta’lim, modulli ta’lim, Gardner nazariyasi, adabiy loyiha, uchlik kundaliklarni g‘oyalarni topish, tasodifiy ta’sir, almashtirish, ijodiy pauza, mental buzilish kabi lateral metodlar bilan integratsiyalash asosidagi yondashuvlardan Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida 2019–2022-yillarda bajarilgan AM-F3- 201908172 raqamli “O‘zbek tilining ta’limiy korpusini yaratish” mavzusidagi loyihada foydalanilgan (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetining 2022-yil 25-oktabrdagi №04/1-2961-son ma’lumotnomasi). Natijada o‘quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini

shakllantirishning metodik ta'minoti zamonaviy yondashuvlar asosida boyitilishiga erishilgan.

Tadqiqot natijalarining aprobatsiyasi. Mazkur tadqiqot natijalari 2 ta xalqaro va 4 ta respublika ilmiy-amaliy konferensiyalarida muhokamadan o'tkazilgan.

Tadqiqot natijalarning e'lon qilinganligi. Dissertatsiya mavzusi bo'yicha jami 17 ta ilmiy ish, jumladan, 1 ta monografiya, O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi tomonidan doktorlik dissertatsiyalari asosiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlarda 10 ta maqola, shundan 7 tasi respublika hamda 3 tasi xorijiy jurnallarda chop etilgan.

Dissertatsiyaning tuzilishi va hajmi. Dissertatsiya ishi kirish, uch bob, xulosa va tavsiyalar, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati hamda ilovalardan iborat bo'lib, hajmi 150 sahifani tashkil etadi.

I BOB. O‘QUVCHILARDA TADQIQOTCHILIK KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI

1.1-§. O‘quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari

Jamiyat taraqqiyotning hozirgi bosqichida yangi ijtimoiy shart-sharoitlarga moslashuvchan, turli faoliyat shakllariga qiziqadigan, erkin fikrlovchi, shaxsiy nuqtayi nazarga ega, ijodkor va raqobatbardosh kadrlarga bo‘lgan talab ortib bormoqda. Bu esa ta’limning quyi bosqichlaridanoq o‘quvchilarning individual bilim, ko‘nikma va malakalarinigina emas, balki tadqiqotchilik toifasidagi meta-predmet kompetensiyalarni shakllantirish vazifasini ham kun tartibiga qo‘ymoqda. Shu bois “o‘sib kelayotgan yosh avlodni ma’naviy-axloqiy va intellektual rivojlantirishni sifat jihatidan yangi darajaga ko‘tarish, o‘quv-tarbiya jarayoniga ta’limning innovatsion shakllari va usullarini joriy etish”⁶⁵ maqsadi o‘quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish metodikasini takomillashtirish, izlanish, o‘z ustida ishlash va maqsadli faoliyatga yo‘naltiradigan yondashuvlarni ta’lim amaliyotiga intensiv qo‘llash masalasini kun tartibiga qo‘ymoqda.

Ijodga yo‘naltiruvchi tadqiqotchilik faoliyati masalaga ilmiy jihatdan yondashish, shaxsning o‘zlashtirgan bilim, malaka, tajribasiga tayanish va yaratuvchanlik sifatleri takomili uchun omil bo‘lgan boy moddiy-texnik bazani taqozo etadi. Bu ta’lim muassasalarining tegishli adabiyotlar va jihozlar bilan ta’minlanganlik darajasini ham o‘zida aks ettiradi.

Mavzu doirasidagi muammoning mohiyatini ochishga kirishishdan avval “tadqiqot” va “tadqiqotchilik” so‘zlarining ma’nosiga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq.

⁶⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5712-сон Фармони // Халқ сўзи. – Тошкент, 2019 йил 30 апрель. – № 88 (7318). – Б. 1.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da tadqiqot arabcha so‘z bo‘lib, “1 tadqiq ishi, tekshirish, o‘rganish; 2 ilmiy tekshirish ishining natijasi; tadqiqotchilik “tadqiqot bilan mashg‘ul bo‘lish, tadqiqot ishlari”⁶⁶ tarzida ta’rif beriladi. Shu o‘rinda fikrimizni o‘tmish ajdodlarimiz tomonidan tadqiqot ishi, tadqiqotchilik yondashuvi, uning boshqa bilish jarayonlaridan farqli belgilari, insonga xos yaratuvchanlik sifatleri va ularni rivojlantirishga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar borasidagi qarashlariga bog‘lash joiz. Zero, insonning tadqiqotchilik qobiliyati azaldan, ya’ni uning bilishga bo‘lgan ehtiyojlari anglanishi zamirida paydo bo‘lgan.

Mazkur yondashuvning keng yoyilishiga donishmand Suqrotning ta’siri kattaligi fanda yaxshi ma’lum. Uning ta’limotida yangi bilimlar faqat ilm-hunar va jiddiy mehnat natijasida egallanilishi ta’kidlanadi. Albatta, inson mana shu sifatleri tufayligina go‘zal axloqqa – kamolotga erishadi, kashfiyotlarga qo‘l uradi. Suqrotona o‘qitishning samarasi bilimlarni tayyor holda emas, balki mavzuga oid muammolar bo‘yicha o‘quv tadqiqotlarini olib borish orqali o‘zlashtirilishida ko‘rinadi. Faylasuf ta’limoti asrlar davomida savol-javob usuli vositasida masalaga mantiqan yondashish, nutqning ravonligi, tanqidiy va ijodiy fikrlashga o‘rgatishga qaratilgani bilan ahamiyatlidir. Albatta, bunda muammo mazmuni o‘quvchi motivlariga muvofiqlashtirilishi, faoliyatga olib kirishda rag‘batlantirish usulidan foydalanilishi, noto‘g‘ri fikrlarning belgilab borilishi, muammoli vaziyatlar yaratilishi va xatolarini tuzatishga yo‘l-yo‘riq ko‘rsatilishi shartlari mavjud.

Yana bir mutafakkir ajdodimiz Abu Rayhon Beruniyning ilmiy bilish metodleri haqidagi ta’limotida tahlilga tortilayotgan muammo doirasidagi qarashlarning mavjudligi ham ahamiyatlidir. O‘zidan avval yashab o‘tgan Ahmad Farg‘oniy va Muhammad Xorazmiylar ta’limotini boyitib takomillashtirgan allomaning kuzatishlarida tajribalar o‘tkazish, ma’lumotlar to‘plash, ular asosida umumlashmalar qilish, haqiqatni aniqlash maqsadida muammoni tanqidiy o‘rganish va taqqoslash masalasi yoritiladi. Olimning fikricha, “...bilimga

⁶⁶ Ўзбек тилининг изохли луғати / 5 жилдли. Учинчи жилд. А.Мадвалиев таҳрири остида. Таҳрир хайъати: Э.Бегматов ва бошқ. – Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – 637-б.

yetakuvchi vositalardan eng muhimi – qadimgi millatlar haqidagi rivoyatlar, o‘tmish avlodlar to‘g‘risidagi xabarlarini o‘rganishdir, chunki bularning ko‘pchiligi u millatlar avlodidan va ularning rasm-u rusum qoidalaridan iboratdir. Aqliy dalil keltirish, kuzatilganga qiyos qilish yo‘li bilan u xabarlarini bilib bo‘lmaydi. Buni faqat “kitob ahli” va turli din arboblari, shu e‘tiqodlilarning har xil maslak, tushunchalarini hamisha taqqoslash bilan bilinadi”⁶⁷.

Bizningcha, yuqoridagi fikrlardan bilim shunchaki emas, balki astoydil o‘rganish, shu asosda mulohaza yuritish, bu borada boshqalarning qarashlarini ham o‘rganish, ularning mohiyatiga kirish, qiyoslash, umumlashtirish, xulosa qilish, qisqacha aytganda, chuqur tadqiq etish evaziga o‘zlashtiriladi, degan xulosa shakllanadi. Tadqiqotchilik sifatleri ijod, ijodkorlik salohiyati tushunchalari bilan bog‘liq. Bu tushuncha subyektning biror yo‘nalishda hali ma‘lum bo‘lmagan bilim yoki tushunchalarni kashf etish zamiridagi harakatlari va uning mahsuli ekanligi nazarda tutilsa, uni ta‘lim jarayonida ko‘rilayotgan obyektga xos notanish xususiyatlarni o‘quvchilarning ehtiyoj va qiziqishlari doirasida o‘rganishga qaratilgan o‘quv-biluv faoliyatining natijasidir deyish mumkin bo‘ladi.

Manbalarda ijod tushunchasi tor va keng ma‘noda izohlanadi. Tor ma‘nodagi ijod maxsus tadqiqotlarni nazarda tutsa, keyingisi barcha uchun tegishli bo‘lgan faoliyat elementlarida ham kuzatiladi. Demak, tadqiqotchilik kompetensiyasi izlanuvchi maqomidagi har bir subyektning o‘zi uchun kashf etish zarur bo‘lgan yangiliklarni ehtiyoj, maqsad va intilishlari doirasida amalga oshirish jarayonidir. Bunda subyektga xos aqliy operatsiyalar yordamida o‘rganilayotgan obyektlar o‘rtasidagi ichki bog‘lanishlar anglab yetiladi. Binobarin, inson faoliyati serqirra bo‘lib, u o‘z imkoniyatlarini muayyan faoliyat turiga moslashtiradi. Natijada o‘quvchi ko‘z oldida tabiat va inson haqida o‘zi uchun shu kunga qadar ma‘lum bo‘lmagan kichik-kichik sir-sinoatlar muayyan ko‘rinishlarda namoyon bo‘la boshlaydi. Bu esa, yangi bir aqliy mahsulotning maketi sifatida o‘quvchi ko‘z o‘ngida gavdalanadi. O‘z mehnatidan, xatti-harakatlaridan qoniqish hissini uyg‘otadi. Bu borada metodist olim Q.Husanboyeva to‘g‘ri ta‘kidlaganidek,

⁶⁷ Беруний Абу Райхон. Таълиқанган асарлар. I т. – Тошкент: Фан, 1968. – 40–41-б.

“Kashfiyotning lazzati qanchalar totli ekanini har bir odam biladi. Mana shu lazzatni vaqtiliq tuyish imkonini o‘quvchilarga ham berish kerak. Kashf etish lazzati o‘quvchini asar mohiyatiga chuqurroq kirishga, yangi-yangi topilmalar qilishga undaydi. Odam o‘ziga huzur bergan ishni yana va yana qilgisi, uni chuqurlashtirishi, o‘sha huzurni qayta tuygisi keladi. Adabiyot darslarining insonga xos bo‘lgan mana shunday tabiiy sifatlar bilan hamohang kechishi o‘quvchi shaxsiyatida fikr kishisini tarbiyalaydi”⁶⁸.

Bundan tadqiqotchilikka yo‘naltiruvchi loyiha ishlarini amalga oshirish va ijodiy faoliyatga yo‘naltirishda o‘quvchilarning o‘rgangan bilimlari mazmunini tushunish va boshqalarga ham yetkaza bilish, muayyan xulosalarga kelish, qarorlar qabul qilish, qiziqish va imkoniyatlari doirasida o‘zi uchun yangi deb bilgan narsalarni o‘ylab topishga, yaratishga motivatsiya berish muhim bosqichligi ayon bo‘ladi. Ya‘ni ijod – yaratuvchanlik xususiyati fikrlashga o‘rgatish, fikrlashga nisbatan xohish uyg‘otish zaruratidir.

Ijod jarayoni fikrlashsiz amalga oshmaydi. O‘zaro ta‘sirga ega fikrlash va ijod jarayonlari rang-barang va takrorlanmas bo‘lib, ularga xos xususiyatlarni tor kontekst doirasida aniq tasvirlash murakkab hisoblanadi. Shunga asoslanilsa, ijodiy fikrlashning yagona va aniq ilmiy ta‘rifi bugungi kunga qadar shakllantirilmagani ma‘lum bo‘ladi. Zero, har kim unga o‘z nuqtayi nazaridan yondashadi. Mohiyatan fikrlashga yo‘naltiruvchi izlanish faoliyati o‘rganishga ehtiyoj, tadqiq etilayotgan obyekt doirasidan tashqariga chiqish, o‘zini o‘zi rivojlantirish va o‘z ustida mustaqil ishlashdan iborat bo‘lishi barobarida nostandart fikrlashga qaratilgan imkoniyatlarini to‘la-to‘kis ro‘yobga chiqarishni ham nazarda tutadi. Bu esa, o‘z navbatida, o‘quvchilar faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari: muammoni ko‘ra olish, tafakkurining egiluvchanligi, voqelikni ijodiy tasavvur qilish, g‘oyalarni generatsiyalash, eruditsiya, analiz-sintez, refleksiya qobiliyatlarini shakllantirish maqsadiga xizmat qiladi.

⁶⁸ Хусанбоева Қ. П. Адабий таълим жараёнида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг илмий-методик асослари: Пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2006. – 67-б.

O'quvchining tadqiqotchilik salohiyati undagi ijodkorlik sifatlari bilan bog'liq bo'lib, bu izlanuvchi N.O'rinova qayd etganidek, an'anaviy tafakkur qoliplaridan voz kechish tafakkurning moslashuvchanligi, inson fe'l-atvorining originallik, tashabbuskorlik va nostandartlik kabi bir qator xususiyatlari orqali o'z aksini topadi⁶⁹.

O'quvchilarning shaxsiy qobiliyatlari, tabiiy va ijtimoiy xususiyatlari tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish omili sifatida muammolarni ko'ra olish, o'z taxminlarini shakllantirish, ularni tekshirish yo'llarini o'ylab topish, ma'lumotlar to'plash, tahlilga tortish, xulosaga kelish, natijalarni qo'llash, muammoni turli aspektda hal qila olish kabilarni o'z ichiga oladi. Bu jihatlar konstruktiv, tashkiliy, kommunikativ, izlanishlarga aloqador pedagogik faoliyat yo'nalishlarini belgilaydi.

Tadqiqotchi Sh.Boltayevaning fikricha, ijodiy faoliyat inson tashabbuskorligining barcha ko'rinishlari aks etadigan intuitsiya (zehn-farosat) va intuiativ fikrlash jarayoni bilan bog'liq muammoli ta'limni ham taqozo etadi. Shuningdek, inson faoliyati natijasida o'z mehnatidan qoniqishi, ish jarayonida yangiliklarni kashf etishga harakat qilishi, muammolarga o'rinli yechimlarni tavsiya qilishda motivatsiya ham ijodiy faoliyatning komponentlari sanalib, qo'yilgan masalani oldin egallangan bilim, ko'nikma va malakalar bilan bog'lay olish hamda yangi vaziyatlarda qo'llay bilish, obyektning aniqlanmagan o'ziga xos xususiyatlarini izlash jarayoni ekanligi ham ta'kidlanadi⁷⁰.

Bu o'rinda ijodiy jarayon shaxs o'quv-bilish faoliyatining yuqori darajasi bo'lib, bir vaqtning o'zida ham kognitivlik, ham kreativlik xususiyatlarini ifodalashi haqidagi fikrlar shakllanadi.

Pedagog olim R.Jo'rayevning ilmiy izlanishlarida o'quvchilarda qobiliyatlar turlicha namoyon bo'lishi, o'qituvchining masalaga shu nuqtayi nazaridan yondashishi ulardagi ijodkorlik sifatlari rivojiga yo'l ochishi ta'kidlanadi. Uning

⁶⁹ Ўринова Н.М. Педагогларда ижодкорлик қобилиятини узлуксиз ривожлантириш усуллари // Uzluksiz ta'lim. – Тошкент, 2013. – № 1. – Б. 49.

⁷⁰ Болтаева Ш. Бошланғич таълимда ўқувчилар ижодий фаолиятини ривожлантиришнинг ташкилий-педагогик асосларини такомиллаштириш: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ...дисс. автореф. – Самарқанд, 2019. – 10 б.

fikricha, insonning ma'lum bir ishni bajarishi uchun zarur sanalgan bilimlarni egallashga intilishi, o'qib-o'rganishi, yaratuvchanligi, mustaqil tafakkur yuritishi, muhimni nomuhimdan farqlay bilishi, narsa-predmet yoki hodisalarning umumiy jihatlarini aniqlashi, taqqoslashi, analiz va sintez qilishi, noan'anaviy fikrlashiga qaratilgan yondashuvlarni ishlab chiqish ko'nikmalari majmuyi ijodkorlik qobiliyatini tashkil etadi⁷¹.

Olimning fikrlariga tayanilgan holda aytish mumkinki, o'quvchi-yoshlarni tadqiqotchilikka yo'naltirishda ulardagi ijodkorlik qobiliyatining o'ziga xos jihatlariga e'tibor qaratish, atrof-olamni kuzatish bilan bog'liq izlanish ko'nikmalarini rivojlantirish, aqliy mehnat qilishga ongli munosabatni tarkib toptirishning optimal yo'llari taqozo etiladi.

Bizningcha, yangi bilimlarni tadqiq qilishga doir ijod jarayoni bir-birini taqozo etuvchi "texnologik zanjir": ehtiyoj, maqsad, faoliyat va natijaga asoslanadi. Bunda ehtiyoj faollikka turtki beradi. Motiv anglangan ehtiyoj sifatida faollikni ma'lum tartibga soladi. Maqsad esa avvaldan rejalashtirilgan natijadir.

O'smir yoshdagi o'quvchilarni tadqiqotchilikka yo'naltirishda dastlab aynan tanlangan faoliyat turiga qiziqtirish muhim omil sanaladi. Chunki maqsadning amalga oshirilishi qiziqish uyg'otishning ichki va tashqi ta'sirlari bilan bog'liq. Professor Q.T.Olimov mazkur ta'sirlar sirasiga, avvalo, muayyan o'quv fanining mazmuniga taalluqli bo'lgan ichki qiziqtirishni kiritadi. Shuningdek, o'quv materiali mohiyatidagi asosiy muammoni aniqlash, nazariya va amaliyot uyg'unligini tizimli holda yo'lga qo'yish, buning kelgusidagi ahamiyatini ko'ra bilish, vaqti-vaqti bilan ish usullarini almashtirib turish, o'smir faoliyatidagi ish hajmining muayyan chegarasini belgilash, o'zaro munosabatlarda xatoga yo'l qo'ymaslik kabilarga e'tiborini qaratadi⁷².

Fikrimizcha, tadqiqotchilik faoliyati dastlab biror narsa-predmet, obyekt xususida o'quvchining e'tiborini tortishdan boshlanib, keyinchalik ular haqidagi ma'lumot, xususiyatlarni o'rganib tahlil qilish, umumlashtirish va natija olishgacha

⁷¹ Жўраев Р.Х. Ўқувчиларнинг тадқиқотчилик фаолиятини ташкил этиш // Халқ таълими. – Тошкент, 2010. – № 2. – Б. 16.

⁷² Олимов Қ.Т., Алимов А.А., Алимов А.Т. Узлуксиз таълим тизимида ёшларни билим олишга қизиқтириш масалалари // Uzluksiz ta'lim. – Тошкент, 2013. – № 5. – Б. 3-4.

bo'lgan jarayonni o'z ichiga oladi. Mazkur jarayonda ichki va tashqi motivatsiya uchun sabab bo'luvchi omillar aniqlanishi zarur. Bu o'quvchi faoliyati uchun yengillik yaratadi.

Insonni muayyan xatti-harakatlarga boshlaydigan qo'zg'atuvchi kuchlar mavjud bo'lib, ular psixologiyada motivlar nomi bilan ataladi. Tadqiqotchi H.Hamzayevning ta'rificha, "motiv – bu insonning xulq-atvorini ichki psixologik boshqarish bo'lib, yo'naltirilganlikni, tashkil qilinganlik, qo'llab-quvvatlanganlikni o'z ichiga oladi"⁷³.

Psixolog E.P.Ilinning xulosalarida motiv insonni ma'lum bir xatti-harakatlarga undaydigan asosiy omilligi ko'rsatiladi⁷⁴. Shunga ko'ra, o'quvchilarni tadqiqotchilikka yo'naltirishda ularni yangiliklar qilishga ruhlantiruvchi tabiiy va ma'naviy motivatsiyalar muhim o'rin tutadi.

Tadqiqotchi N.A.Muradova motivatsiya tushunchasini o'smirlik yoshidagi o'quvchilarda o'qib-o'rganish faoliyatiga qiziqishni shakllantirish omillaridan biri sifatida ko'radi. Uning fikriga ko'ra, "O'quvchilarning motivatsion doirasi – ehtiyojlar va u bilan bog'liq qo'zg'atib, qo'llab-quvvatlab, faollashtirilib turish zarur bo'lgan motivlar tizimi ekanligini esda saqlash kerak. Ayniqsa, o'smirlik davrida, bu yoshdagi o'quvchilar madaniyatshunoslik, ma'rifatparvarlik faoliyatiga jalb etilayotganlari"⁷⁵ da juda muhimdir.

O'spirin yoshdagi o'quvchilarning bilishga doir qiziqishlariga motivatsiya berish ularning maksimal darajada faollik ko'rsatishlari va aqliy rivojlanishiga ta'sir qiladigan ijodiy fikr laboratoriyasiga olib kiradi. Bilish faoliyati orqali o'quvchi bilimlarni o'zlashtiradi, moddiy olamning o'ziga xosliklarini anglay boshlaydi, o'z xatti-harakatlariga ishonch hissini uyg'otadi. Shaxsni xatti-harakatlarga undaydigan psixik hodisa esa motivdir. Motiv tushunchasi zamirida shaxsning ideallari, qiziqish va ehtiyojlari turadi.

⁷³ Hamzayev H. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida ijtimoiy faollik ko'nikmalarini shakllantirishning muhim omillari // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2017. – № 5. – B. 19.

⁷⁴ Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2000. – С. 512.

⁷⁵ Мурадова Н.А. Ўсмирлик ёшидаги ўқувчиларда ўқиб-ўрганиш фаолиятига қизиқишни шакллантириш мотивацияси // Uzluksiz ta'lim. – Toshkent, 2009. – № 3. – B. 98.

O‘quv faoliyati samaradorligida shaxsning motivatsion sferasi masalasini tadqiq qilgan professor N.Sayidahmedovning ko‘rsatishicha, shaxsdagi ehtiyojlarni qanoatlantirishga qaratilgan muayyan faollik turi motivdir. Bu uni faoliyatga, muloqotga va xulq-atvoridagi ba’zi sifatlarni rivojlantirishga yo‘naltiruvchi xohish va moyillikdir⁷⁶.

Ko‘rinadiki, motiv faoliyatga turtki beradi. Motivlar shaxsni ijobiy natijalarga erishishga undaygan ehtiyojlarni aniqlab beradi. Lekin ayrim o‘quvchilarda hali faoliyatini boshlamasdan turib ishdan hadiksirash hollari ham kuzatiladi. Bu hol psixolog olimlar tomonidan muvaffaqiyatsizlikdan hadiksirash motivatsiyasi deyiladi. O‘quv-tarbiya jarayonida o‘qituvchi aynan shu jihatlarni bartaraf etish choralarini belgilashi zarur.

Psixolog E.G‘oziyev o‘quv faoliyati motivlarini ijtimoiy turmushda shakllanuvchi ehtiyojlar orasida o‘quv faoliyatida muhim rol o‘ynovchi va uni kuchaytiruvchi ijobiy xususiyatli sotsial va gnostik ehtiyojlar alohida ahamiyat kasb etishini, shaxsni kamol toptirish jarayonida hukmron voqelikni egallashini, ularning turkumiga bilimlarga nisbatan ehtiyoj, jamiyatga foyda keltirishga intilish, umumbashariy yutuqlarga erishishga intilish kabilar kiritilishini aytib o‘tadi⁷⁷.

Ma’lumki, o‘qituvchi tomonidan maxsus konstruksiyalanadigan ta’limiy muammolar, albatta, yechim topishni taqozo etadi. Bu esa, o‘z navbatida, fan asoslarini o‘zlashtirishni, bilishga nisbatan ehtiyojni paydo qiladi. Fikrlashga yo‘nalish beradi. Muammoga oid verbal va vizual materiallarni o‘rganish o‘quvchilarda yetarlicha motivatsiyani hosil qiladi. Yuqorida keltirilganlarga qo‘shimcha tarzda yuqori sinf o‘quvchilari tadqiqotchilik faoliyatini shakllantirishda kuzatiladigan qiyinchiliklar ularning qobiliyatlari va erishadigan natijalari borasidagi tasavvurlarini o‘stirishga ham aloqadorligini ta’kidlash joiz. Bunda bevosita ularda shakllangan reflektiv harakatlarga tayaniladi. Shu o‘rinda tadqiqotimiz obyektini uchun tanlangan 10–11-sinf o‘quvchilarining yoshi

⁷⁶ Сайидахмедов Н. Дидактик жараён назарияси: мотивацион босқич // Халқ та’лими. – Тошкент, 2011. – № 4. – Б. 25.

⁷⁷ Ғозиев Э. Умумий психология. – Тошкент: Университет, 2008. – 210-б.

ontogenezda o'spirinlik davriga to'g'ri kelganligi uchun bu haqda qisqacha to'xtalish zarur.

Psixologiyada o'spirinlik davri ikkiga bo'lingan bo'lib, "kamolot bo'sag'asi" deb nomlangan ilk o'spirinlik davri psixolog olimlar tomonidan turlicha talqin qilinadi. Xususan, psixolog M.Davletshin ilk o'spirinlik davri yoki katta maktab yoshini 14–15 yoshdan 17–18 yoshgacha belgilaydi⁷⁸. Soha mutaxassisi Sh.Do'stmuhamedova o'spirinlik davriga xos xususiyatlarni ta'riflashda bu davrni xorijlik olimlardan: S.Xoll 12–13 yoshdan 22–25 yoshgacha ko'rsatgani; A.Gezell nazariyasida ilk o'spirinlik 11 yoshdan 21 yoshgacha davom etishi haqidagi; E.Shprangelning birinchi o'spirinlik davrini 14–17 yosh, keyingi bosqichni esa 18–21 yoshga to'g'ri kelishi haqidagi qarashlarini keltiradi⁷⁹. Tadqiqot obyektimiz sifatida 10–11-sinf o'quvchilari tanlangani bois biz muammoni yoritishda, asosan, 17–18 yoshdagi o'quvchilarning bilish jarayonlari, ehtiyoj va qiziqishlari hamda ulardagi yangi psixologik tuzilma – mustaqillikning ortishi bilan bog'liq xususiyatlariga tayanamiz.

Professor Z.Nishonovanning fikricha, "O'spirinlik – bu odamning fuqaro sifatida shakllanishi, uning ijtimoiy jihatdan yetilishi, o'z taqdirini o'zi hal qilishi, ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishi davri, fuqaro va vatanparvarning ma'naviy sifatlari tarkib topadigan davrdir. Faol ijtimoiy hayot, o'qishning yangi xarakteri (mustaqil bilim olish) yigit va qizlarda dunyoqarashning shakllanishiga, ularda mustaqillik va burch hissining tarkib topishiga, bilimning turli sohalarida ularning ijodiy qobiliyatini avj oldirishga katta ta'sir ko'rsatadi"⁸⁰.

Ilk o'spirinlik yoshidagi o'quvchilarda o'zlarining kelgusidagi yo'nalishlarini belgilashga, mehnat faoliyati va kasb-hunar tanlashga bo'lgan intilishlari kuchliroq namoyon bo'la boshlaydi. Shuning uchun bu davrni ikkinchi o'tish davri deyiladi. Birinchi o'tish davri, asosan, bolalikka yaqin davrdir. O'smirlardan farqli holda ilk o'spirinlar katta hayotni u qadar keng tasavvur

⁷⁸ Devletshin M.G va boshq. Ёш ва педагогик психология. – Тошкент: ТДПУ, 2007. – 83-б.

⁷⁹ Дўстмухамедова Ш. ва бoshq. Ёш давлари ва педагогик психология. – Тошкент: Муסיқа, 2013. – 177–178, 181-б.

⁸⁰ Nishanova Z.T. va boshq. Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya [Matn]: darslik / Z.T.Nishanova va boshq. – Toshkent: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti, 2018. – 369-b.

etmaydilar, balki unda ishtirok etishi bilan xarakterlidir. O'spirin yoshidagi o'quvchilar his-tuyg'ularining turfaligi, hayotga emotsional munosabatdaligi bo'rtib turishi bilan boshqa yosh davrlaridagi bolalardan farqlanadi. Ko'rinadiki, o'spirinlik boshqalarni takrorlamaslik, individuallikning yuzaga kelishi bilan tavsiflanadi.

O'spirinlik davrida yetakchilik xususiyati asosiy o'ringa ko'chadi. Aqliy, ijodiy va rivojlanishning muhim omili sifatida o'quv jarayoniga ta'sir ko'rsatadi. Chunki faoliyatning mustaqil shakllari namoyon bo'ladigan mazkur davrda o'quvchilarning intellektual rivojlanishi va o'quv-biluv faolligi barqarorlashadi. Bu haqda tadqiqotchi G.Jiyemuratova ta'kidlaganidek, refleksiylar rivojlanishining sentiziv bosqichi sanalgan mazkur davr o'quvchilarda o'z-o'zini anglashga nisbatan qiziqishning individuallik kasb etishi bilan farqlanadi. Bu esa, o'z navbatida, ulardagi o'quv faoliyatini takomillashtirishga ehtiyojni orttiradi, bilim olishga bo'lgan intilishlarini faollashtiradi. Natijada, o'quv dasturida o'rganilishi rejalashtirilmagan boshqa bilimlarni egallashga qiziqishlari orta boradi va bunga intila boshlaydi⁸¹.

Aniqlik kiritish o'rinliki, "Refleksiya [lot. reflexio – ortga qaytish, aks etish] – kishining o'z xatti-harakatlari va ularning asoslarini tushunib yetishi, fahmlashiga qaratilgan nazariy faoliyati; bilishning alohida bir shakli"⁸².

Refleksiv harakatlar bu o'quvchining o'zini o'zi baholashi, topshiriqlarni jamoa bilan o'zaro taqsimlab olishi, o'quv vaziyatlarini yuzaga keltirishda yordamlashishi kabi ko'rsatkichlarda namoyon bo'lishidir. Refleksiv harakatlarning tadqiqot faoliyatida aks etishi o'quvchilardagi mustaqillik va ijodkorlikni namoyon etishga zamin yaratadi. Ma'lumki, o'spirin yoshidagi o'quvchilar endi o'zlarini kattalar mavqeyida deb hisoblaydilar. O'zlariga munosabatni ham shu darajada xohlaydilar. Kattalarning talablariga bo'ysunishdan o'zlarini tortish hollari ham kuzatiladi.

⁸¹ Djiemuratova G. O'quvchilarda kreativ vazifalar hosil bo'lishning pedagogik-psixologik asoslari // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2011. – № 4. – B. 118.

⁸² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. / 5 жилдли. Учинчи жилд. А.Мадвалиев таҳрири остида. Таҳрир хайъати: Э.Бегматов ва бошқ. – Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2006. – 380-б.

Psixologiyada 14–16 yosh o‘smirlikdan dastlabki yoshlik davriga o‘tish yoshi sifatida belgilanishi tayanilsa, aynan shu davr ularda shakllanmagan mayllarning paydo bo‘lishi bilan kechadi. O‘z ichki olami, “men”ligini ko‘rsatishga urinishlar mazkur davrning muhim ko‘rsatkichi sanaladi. Tashqi olam esa shaxsiy tajribalarini boyitish imkoniyalari sifatida ko‘riladi. Shu bois refleksiyaning rivojlanishi o‘ziga nisbatan ongli va tanqidiy munosabatning paydo bo‘lishi, mehnat qilishga, o‘qib-o‘rganishga ehtiyoj, biror faoliyat turiga layoqati, uquvini ham shakllantirib boradi. Natijada kattalarga xos ichki mavqeni egallash jarayoni tarkib topadi.

Tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish bilish jarayonlari rivoji bilan bog‘liq holda qat’iy bo‘lmagan kreativ topshiriqlarni erkin holda o‘quvchi shaxsiga yo‘naltirish, vazifaga mas’uliyat hissini shakllantirish hamda kuzatishlari va jarayondagi intilishlarini qo‘llab-quvvatlash kabi pedagogik shart-sharoitlarga tayanadi. Refleksiv hamkorlik asosida o‘quvchilar tengdoshlarining qarashlari va harakatlari mohiyatini tushunadi va o‘z faoliyatini boshqalar nigohi bilan baholashga erishadi. Natijada refleksiv rivojlanish uchun o‘quv dialoglari va bahslarning turli ko‘rinishlaridan foydalanish zarurati tug‘iladi.

Fanda refleksiya tushunchasi dastlab L.Nelson, A.Buzeman va A.Mark kabi xorijlik psixolog olimlar tomonidan qo‘llanilgan. Rus psixologlari B.G.Ananyev, P.P.Blonskiy, L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, S.L.Rubinshteyn, I.M.Sechenov V.I.Slobodchikovlar tomonidan refleksiyaning turli jihatlari: shaxs ruhiyatining rivojlanishini ochib berish, o‘zini o‘zi anglash, o‘zini o‘zi tarbiyalash, ontogenezni tushuntirishdagi o‘rni tadqiq qilingan. Psixologlar tomonidan e’tirof etilgan o‘spirinlik davridagi qayta qurilish – refleksiyaning kommunikativ, shaxsiy va intellektual turlari ko‘rsatilgan. Intellektual refleksiya tadqiqot doirasida amalga oshirilayotgan ishlar mazmuniga yaqinligi nuqtayi nazaridan ham alohida fikr yuritishni taqozo etadi.

Intellectual refleksiya tadqiqotchi D.Soliyeva aniqlaganidek, “Muammo va masalalarning turli yechimini tahlil qilish, ratsional yechimlarni topish va masala shartlariga bir necha bor qaytish”⁸³ demakdir.

Refleksiv harakatlar o‘quvchi shaxsidagi yangilanish va intilishlarga asoslanishi bois shaxsiy ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham tadqiqot faoliyatning boshlanishi va natijalanishi uning o‘z ehtiyojlarini anglashi orqali aniqlanadi. Bunda o‘quvchi o‘zi uchun ahamiyatli bo‘lgan, amalga oshiradigan xatti-harakatlariga shaxsiy ma’no yuklash orqali tadqiqotchilikni olib borish vositalarini tanlaydi. Aksariyat hollarda intellektual refleksiyaning o‘rni aqliy zo‘riqlashlarni talab etadigan masalalarni yechishda ko‘rinadi. Ta’kidlash joizki, umumta’lim maktablari 10–11-sinf o‘quvchilarining aksariyati badiiy asarlarda aks etgan muammolarni ko‘ra bilish, voqea-hodisalar, qahramonlar duch kelgan murakkab vaziyatlar yuzasidan shaxsiy qarashlarini asoslashda muayyan qiyinchiliklarga duch keladi. Adabiy manbalar, xususan, matn tahlilida tor doirada fikrlashlari seziladi. Bu esa, yuqorida ta’kidlangan faoliyat turlarini o‘qituvchining yordamida amalga oshirish zaruratini yuzaga keltiradi. Binobarin, biror faoliyat, albatta, o‘qituvchi bilim va tajribasi, shuningdek, uning ko‘rilayotgan masalaga qay darajada e’tiborli ekanligi, kasbiga, eng muhimi, ilmiy ijodga munosabatidan kelib chiqib belgilanadi. O‘qituvchining qarashlari va faoliyati yangilanmasa samaradorlikka erishish mumkin emas.

Ulug‘ mutafakkir Abu Nasr Forobiy ma’naviy kamolot sirini maqsadga havas bilan intilishda ko‘rar ekan, shunday deydi: “Baxt-saodatga erishuv va tug‘ma qobiliyatlarning rivojlanishi o‘z-o‘zicha bo‘lavermaydi, balki bu masalada qandaydir bir muallim yoki rahbarga muhtojlik tug‘iladi”⁸⁴.

Albatta, jamoaga rahbarlik qiluvchi kishining tabiatida boshqalarni ergashtira olish, ishontirish va ruhlantirish kabi sifatlar bo‘lmasa, boshlangan har qanday ish ko‘ngildagidek natija bermasligi aniq. Masalaning o‘qituvchi shaxsiga bog‘liqligi borasida tadqiqotchi G.Ibragimovanning ham qarashlari o‘rinlidir. Uning

⁸³ Солиева Д., Дўстмухамедова Ш. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ўқув мустақиллигини шакллантирилишида рефлексиянинг аҳамияти // Xalq ta’limi. – Тошкент, 2011. – № 2. – Б. 118.

⁸⁴ Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – 189-б.

fikricha, inson faoliyatida ijodkorlikning o'zini namoyon eta boshlashi keyinchalik uning egallagan sohasida erishadigan yutuqlarining muhim omilidir. Xususan, ijodkorlikning o'qituvchi faoliyatida o'z in'ikosini ko'rsatishi boshqa soha mutaxassislariga nisbatan birmuncha murakkabroq, ayni damda, keng qamrovliligi bilan ham xarakterlidir. Binobarin, o'qituvchi faoliyatida ijodkorlikning namoyon bo'lishi u bilan muloqotda bo'ladigan odamlarning kelgusidagi hayotiga bevosita ta'sir qilishi va daxldorligi bilan ajralib turadi⁸⁵.

Albatta, ta'lim oluvchilarda muayyan kompetensiyalarni rivojlantirish uchun ta'lim beruvchining o'zida o'sha jihatga doir bilim va layoqat bo'lishi zarur. Shundagina bu borada aniq natijalarga erisha oladi.

Faoliyat tushunchasi ijtimoiy hodisa sifatida maqsad sari yo'naltirilgan harakat ekanligiga ahamiyat qilinadigan bo'lsa, o'qituvchining faoliyati muayyan doiradagi muammolarni hal qilishga doir yangiliklarni kiritishga qaratilishi barobarida har qanday sharoitda murakkab masalalarni yechish borasidagi motivatsion tayyorgarlikka ega bo'lishi demakdir. O'qituvchilarni tadqiqotchilikka yo'naltirishda o'qituvchining innovatsion faoliyati bilan uzluksiz bog'liq bo'lgan yetakchi didaktik prinsiplarni bilishi maqsadga muvofiq. Tadqiqotchi M.Jumaniyozova mazkur prinsiplar tarkibiga pedagogning kasbiy ko'nikmalari va faoliyatini o'zgartirishga bo'lgan ehtiyojlari orasidagi o'zaro mutanosiblik; ish faoliyatida o'quvchilari bilan hamkorlikdagi ijodiy aloqalari; notanish vaziyatlardan chiqib keta olish mahoratini ham qo'shadi⁸⁶.

Ko'rinadiki, o'qituvchining tashabbuskorligi, izlanuvchanligi, kommunikativ tajribasi, ilmiy qobiliyati, pedagogik jarayonni psixologik-metodik jihatdan tahlil qilishi o'quvchilarning kelgusida hayotiy vaziyatlardagi malakalari takomillashuvi va kasbiy faoliyatidagi erishadigan yutuqlarining bosh omilidir. Fikrimizcha, tadqiqotchilik faoliyatining o'ziga xos tashkiliy tuzilmasini shakllantirish va boshqarish uchun ta'lim muassasalarida kouch vazifasiga ehtiyoj mavjud. Zero, xorijiy tajribalarda ommalashgan va bugungi kunda milliy tizimda

⁸⁵ Ибрагимова Г. Узлуksиз та'лим жараёнида педагог шахсида иждокорлик функциясини шакллантириш // Uzluksiz ta'lim. – Тошкент, 2011. – № 3. – Б. 33–35.

⁸⁶ Жуманиёзова М. Инновацион фаолият тушунчаси ва малака ошириш жараёнида ўқитувчиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш // Xalq ta'limi. – Тошкент, 2004. – № 6. – Б. 139.

ham faoliyati joriy etilayotgan konsultant, koordinator, moderator, supervizor, trener, tyutor va fasilatatorlik pozitsiyalarining ta'lim mazmuni va modullarini ishlab chiqishdagi o'rni tobora sezilib bormoqda. Xususan, ta'lim oluvchilarning o'quv materiali mazmunini yetarli darajada va to'liq o'zlashtirishlariga yordam beruvchi instruktors yoki trener kouch sanalib, ularning faoliyatini yo'lga qo'yish zarurligiga alohida urg'u qaratilmoqda⁸⁷.

Kouch vazifasini bajaruvchi mas'ul mashg'ulotlar jarayonida ta'lim oluvchilar amalga oshirayotgan ishlarni nazorat qilib kuzatib boradi. Natijada tomonlar o'rtasida emotsional aloqalar mustahkamlanishiga, jamoa bo'lib ishlashga, faoliyat turlarining almashib turishiga, asosiy e'tiborni dars mavzusining muhim jihatlariga qaratish imkoniyati ortishiga erishiladi. Adabiy ta'limda o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish kouch zimmasiga bir qator vazifalarni qo'yadi. Xususan, muayyan fakt va hodisalarni taqqoslash uchun topshiriqlar ishlab chiqish; umumiydan xususiy elementlarni tanlash va aksincha, alohida xususiyatlar asosida umumiy tanlash; kuzatish; tahlil qilish; eslatish; bir martalik hisobotlar, xabarlar, tezislar tayyorlashga o'rgatish; adabiyotlar ro'yxatini tanlash va tuzish yo'llarini ko'rsatish; so'rovnoma, jadval tuzish, statistik usullardan foydalanish; tadqiqot mavzularini ishlab chiqishda yordam berish, konsalting yordamini ko'rsatish va boshqalar; ijodiy xarakterdagi ishlar (insho, esse, taqriz, annotatsiya, sharh va boshq.) mavzusini ochib berish ko'nikmalarini rivojlantirish, yozma va og'zaki xabarlarini mantiqiy tuzish, notiqlik ko'nikmalarini egallash, maxsus atamalardan foydalanish shular jumlasidandir.

Fanda bilimlarni o'rganishning reproduktiv, adaptiv, lokal-modellashtirilgan, tizimli va o'qituvchining kreativligiga asoslangan darajalari ma'lum. Aynan o'qituvchi faoliyati bilan bog'liq pedagogik ijod bosqichi L.D.Stolyarenko tomonidan maxsus o'rganilgan bo'lib, olim tomonidan bu bosqichning quyidagi turlari ajratiladi:

⁸⁷ Йўлдошев Ж.Ф., Усмонов С.А. Замонавий педагогик технологияларни амалиётга жорий қилиш. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2008. – 83-б.

1. Didaktik ijod. Bu tur o'quv materiallarini tanlash va ularni tizimlashtirishning qator usullarini qo'llashga qaratilgan bo'lib, ta'lim oluvchilarning o'zlashtirish metodlari doirasidagi faoliyatidir.

2. Texnologik ijod. Mazkur ijod turi ta'lim-tarbiya natijadorligini ta'minlashga doir o'quv vaziyatlarini yaratish bo'yicha texnologiya va loyihalar yo'nalishidagi faoliyatdir.

3. Tashkilotchilik ijodi. Rejadagi imkoniyatlarni me'yorida taqsimlash, resurslar mobilizatsiyasi, ta'lim subyektlari o'rtasida aloqalarni optimallashtirish, boshqaruvning yangicha usullarini izlash masalasi xos bo'lgan bu turda maqsadga qaratilgan omillardan foydalanish, mehnatni ilmiy tashkil etish kun tartibiga qo'yiladi⁸⁸.

Nazarimizda, o'quvchilarni tadqiqotchilikka qiziqitirishga doir izlanishlar tashkil etish tajribasi universaldir. Uni o'quvchilarning ehtiyoj va qiziqishlari doirasida bir yo'nalishdan ikkinchisiga o'tkazish mumkin. Biroq rejaga ko'ra avvalgi ishlar nihoyasiga yetgachgina o'zgartirish maqsadga muvofiq. O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi individual maslahatlashuvlar doimiy ravishda alohida o'quv va tadqiqot ishlari jarayonida amalga oshirilishi mumkin. Tadqiqot shaklidagi loyiha tayyorlash yoki matn yaratish uchun eng muhim bosqich: ishning mohiyatini anglash, tajribalarni maqsad asosida muayyan izchillikda o'tkazish, natijalarini tahlil qilish va umumlashtirishdan iborat. Ba'zan amaliyotda bir nechta tashkiliy shakllar birlashtirilishi ham kuzatiladi. Jumladan, tadqiqot usullari va individual maslahatlashuvlar bo'yicha adabiy treninglarni birlashtiradigan tanlov dasturlari asosida ish olib borish mumkin.

Aksariyat olimlar tomonidan ta'lim jarayonida o'quvchilarni tadqiqotchilikka qiziqitirish usullaridan biri sifatida muammoli ta'lim texnologiyasi qayd etiladi. Jumladan, maktab yoshidagi o'quvchilarni ilmiy tadqiqotlarga yo'naltirish muammosi E.A.Shashenkova⁸⁹, K.N.Polivanova⁹⁰, O.G.Prokazova⁹¹,

⁸⁸ Столяренко Л.Д. Педагогическая психология. Серия «Учебники и учебные пособия». – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов н/Д: «Феникс», 2003. – 544 с.

⁸⁹ Шашенкова Е.А. Задача как средство обучения исследовательской деятельности студентов колледжа: Дисс. ... канд. пед. наук / Шашенкова Елена Анатольевна. – М., 2001. – 147 с.

A.T.Faritov⁹², A.I.Savenkov⁹³, M.I.Starovnikov⁹⁴ kabi MDH olimlarining dissertatsion ishlarida pedagogik-psixologik aspektda tekshirilgan.

O‘zbekistonlik pedagog va metodist olimlar: Q.Yo‘ldoshev, Q.Husanboyeva, B.Rahimov, N.Narziyeva, T.T.Kaziyeva, I.Rahimova, Sh.Boltayevalar tomonidan uzluksiz ta’lim bosqichlarida o‘qituvchining atrof-olamga, shaxsga, uning takrorlanmas tafakkur tarziga, ko‘rilayotgan vaziyatga nisbatan obyektiv munosabatda bo‘lish, jamiyat a‘zolari ongidagi qarashlarini o‘zgartirish, o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilish faoliyatini shakllantirish masalalariga e‘tibor qilingan. Xususan, B.Rahimovning oliy ta’lim muassasalari talabalarini ilmiy tadqiqot ishlariga yo‘naltirish masalasiga bag‘ishlangan dissertatsion tadqiqoti, asosan, mustaqil ijodiy faoliyat yuritishda “ilm orqali bilim olish” tamoyilining ahamiyati belgilanishi va ilmiy asoslanishi bilan xarakterlidir⁹⁵.

Metodist olimi Q.Husanboyevaning tadqiqot ishida o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatishda muammoli ta’lim masalasiga alohida e‘tibor qilingan bo‘lib, unda muammo, muammoli masala, muammoli vaziyat kabi tushunchalarning farqli jihatlariga aniqlik kiritilgan. O‘quvchilar o‘zlashtirishlari zarur bo‘lgan bilimlarni o‘zlarining ishtiroki orqali, o‘zlarining faoliyatiga tayanib o‘rgatish, shuningdek, masalani muammo shaklida qo‘yish orqali amalga oshirish muammoli ta’limga xos xususiyat ekanligi qayd etilgan⁹⁶.

Bo‘lajak o‘qituvchi shaxsini shakllantirishda ilmiy tadqiqot olib borish kompetentligi muammosi mamlakatimizda N.A.Abdullayeva tomonidan

⁹⁰ Поливанова К.Н. Проектная деятельность школьников: пособие для учителя. – М.: Просвещение, 2008. – 167 с.

⁹¹ Проказова, О.Г. Организация исследовательской деятельности учащихся в школе: Дисс. ... канд. пед. наук / Проказова Ольга Геннадьевна. – Астрахань, 2010. – 158 с.

⁹² Фаритов А.Т. Модель формирования исследовательской компетентности учащихся // Молодой ученый. – 2016. – №30. – С. 410 – 413. – URL <https://moluch.ru/archive/134/37611/>.

⁹³ Савенков И.А. Психологические основы исследовательского подхода к обучению. – М.: Ось-89, 2006. – 480 с.

⁹⁴ Старовников М.И. Учебная исследовательская деятельность школьника: определение, место и значение в учебном процессе. Информационные компьютерные технологии в образовании. – Вестник ПГПИУ, 2006. зз – № 2. – С. 95 – 115.

⁹⁵ Рахимов Б.Х. Талаба-ёшларни илмий-тадқиқот ишларига йўналтиришнинг ижтимоий-педагогик асослари: Пед. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – 6-б.

⁹⁶ Хусанбоева Қ.П. Адабиёт – маънавият ва мустақил фикр шакллантириш омили. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – 127 – 190-б.

o'rganilgan. Tadqiqotchining fikricha, ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etish o'qituvchining kasbiy mahoratini oshirish uchun muhim sanalgan ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga hamda tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishga zarur shart-sharoit yaratadi⁹⁷.

Ilmiy asoslangan bilimlarni o'zlashtirishda K.Suyarov tomonidan o'quv faoliyatining maqsadi aniqlashtirilishi; tadqiqot faoliyati yo'nalgan obyekt to'g'risida ma'lumot olinishi; tadqiqot ishining ta'minot darajasi (adabiyotlar, jihozlar) belgilanishi; tadqiqot ishining bajarilish jarayoni; faoliyat mahsuli sifatida mantiqiy izchillik va tizimlilik talablariga amal qilinishi kabilar ta'kidlanadi⁹⁸.

Ma'lumki, har bir inson tabiatan izlanuvchi, ya'ni uning qonida tabiiy holda yuzaga keladigan va anglab yetilmagan tadqiqotchilik faoliyati elementlari mavjud. Shu jihatdan yondashilganda, mazkur tushuncha o'zida tasodifiy obyektlar bo'yicha narsalarning ma'lum tartibini tiklashga oid belgi va xususiyatlarni mujassam etadi. Zero, bu jarayonda o'rganilayotgan material yuzasidan faktlarni solishtirish, tahlil qilish va vaziyatni bashorat qilish qobiliyati o'quvchidan talab qilinadigan asosiy ko'nikmalar sanaladi. O'quvchilarni tadqiqotchilikka yo'naltirish o'qituvchi zimmasiga mustaqil ijodiy yechimni talab qiladigan kognitiv va amaliy vazifalarni qo'yishni taqozo etadi. Bunday yondashuv orqali o'quvchilarning izlanishli kognitiv faoliyatini tashkil etish ko'zda tutiladi. O'quv va ilmiy-tadqiqot faoliyati o'quvchilarda yangi bilimlarni o'zlashtirish hamda tadqiqotchilik tafakkur turini rivojlantirishga qaratilishi nuqtayi nazaridan ham dolzarbdir.

Professor R.X.Jo'rayev to'g'ri ta'kidlaganidek, "Tadqiqotchilik faoliyatini tashkil etishning batafsil andazasini berib bo'lmaydi. O'qituvchining o'zi ham tadqiqotchi pozitsiyasini egallashi va bolalar bilan birga kashf etilgan ilmiy qoidalarga mos kelmaydigan biror fikrdan "ajablanishi" yoki qiziqarli muammoni ko'ra bilishi kerak. Aks holda "tadqiqot" atalmish ushbu faoliyat ko'rsatma

⁹⁷ Abdullayeva N.A. Ilmiy tadqiqot olib borish kompetentligi – bo'lajak o'qituvchi shaxsini shakllantirish omili sifatida // Academic Research in Educational Sciences. VOLUME 3. ISSUE 1. 2022 – P. 603.

⁹⁸ Suyarov K. Ўқувчиларда ўқув тадқиқотчилиқ кўникмаларини ривожлантиришнинг педагогик асослари //Халқ таълими. – Тошкент, 2018. – № 6. – Б. 29.

bo'yicha beriladigan o'quv topshirig'iga aylanib qoladi"⁹⁹. Albatta, bunda tadqiqot ta'limning oddiy o'quv bosqichlaridagi kabi reproduktiv shaklga aylanib qolmasligi uchun o'quvchilarga ma'lum darajada erkinlik berish, o'z ixtiyoriga qo'yish ham zarur. Zero, o'quvchining qiziqishi, erkinligi va mustaqilligi uning kelajakdagi muvaffaqiyatli mualliflik nuqtayi nazari shakllanishiga omil bo'la oladi.

Adabiyot darslarida o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish, avvalo, o'qitishning mohiyatini o'zgartiradi, ya'ni o'quvchi tayyor materialni idrok etmaydi, balki o'z ustida ishlash orqali uni mustaqil holda izlab topadi. O'qituvchi esa ularning faoliyatini boshqaradi, maqsadga yo'naltiradi, intellektual salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun zarur shart-sharoitlar yaratib beradi. Shuningdek, yosh va individual xususiyatlari doirasida kichik tadqiqotlar olib borish, o'z navbatida, o'quvchi mustaqilligining salmog'i ortishiga, ta'lim sifatini oshirishga va bilimni mustahkamlashga yordam beradi. Shunga asoslanib biz tadqiqot ishimiz davomida o'quv tadqiqoti va ilmiy tadqiqot kabi tushunchalar atrofida amalga oshiriladigan faoliyat turlarini quyidagicha guruhlashtiridik:

1. Dars jarayonida yechimi izlanadigan muammo va aniqlanadigan ilmiy haqiqat yangilik sanalmasa ham ta'lim oluvchilar bu holda o'zlarini yangi bilimlarning kash etuvchilari sifatida ko'rishlari muhim. Bu o'quv tadqiqotiga xos xususiyatdir. Adabiy asar mavzusi, g'oyasi, sujeti va uning qismlari, kompozitsiyasi va kompozitsion vositalari, tili, shungdek, badiiylik bilan bog'liq adabiy-nazariy tushunchalar, ularning qo'llanilish bo'yicha o'zlashtiriladigan bilimlarni bunga misol qilish mumkin. Ular matn ustida ishlash, o'quv tahlili (izchil tahlil, tekstual tahlil, obrazlar tizimi bo'yicha tahlil, muammoli tahlil), insholar, ijodiy matnlar, tadqimotlar yaratish kabi shakllarda amalga oshiriladi va ko'pincha qisqa muddatga mo'ljallanadi. O'quv tadqiqotida faqat o'quvchilarning mustaqil ishtirokiga tayanilmaydi, balki o'qituvchining ko'rsatmalari asosiy kuch

⁹⁹ Жўраев Р.Х. Ўқувчиларнинг тадқиқотчилик фаолиятини ташкил этиш // Халқ таълими. – Тошкент, 2010. – № 2. – Б. 7.

sanaladi. Shunday bo'lsa ham ish yakunida o'quvchilar izlanishlari maqsadiga o'z harakatlari orqali erishganliklarini his qilishlari zarur.

2. O'quvchilarning ilmiy tadqiqotida bilimlarni izlash algortimi nisbatan o'zgaradi. Bunda izlanish va tadqiqotchilik jarayoniga o'quv jarayonining umumiy bosqichlarining izchilligi ham qo'shiladi. Uning ketma-ketligi muammo atrofida hal qilinadigan masalalarga yondashuv orqali belgilanadi:

1) o'rganilayotgan asar (yozuvchi ijodi) doirasida muammo qo'yish va unga turli rakurslardan munosabat bildirish;

2) muammoni yechish yo'llarini izlash (asari yuzasidan qo'shimcha adabiyotlarni o'rganish, yozuvchi ijodini tadqiq etish);

3) g'oyalarni ilgari surish, masalaga tanqidiy yondashish, baholash (izlanish, shaxsiy nuqtayi nazarlarini shakllantirish);

4) aniqlangan ma'lumotlardan eng muhimlarini olish, maksimal darajada yangi bilimlarni izlash;

5) o'rganilganlarni umumlashtirish, yechimlarni taklif qilish, natijalar bilan tanishtirish, tahlil qilish.

Ko'rinadiki, adabiy ilmiy tadqiqotda, asosan, biror asar yoki adib ijodining qaysidir jihatini keng qamrovda o'rganishga e'tibor qaratiladi va uzoq muddatga belgilanadi. Bular shoir yoki yozuvchi ijodiy laboratoriyasini tadqiq etishga doir loyiha ishlari, adabiy eksperimentlar, asardan berilgan parchaning zamonaviy tabdilini, ma'nosi notanish so'zlarning izohli lug'atlarini yaratish tarzida bo'lishi mumkin. Mazkur ishlar masalaga oid ko'p adabiyotlarni o'rganishni, aniq ma'lumotlarga asoslanishni, qiyoslashni va shaxsiy nuqtayi nazarini obyektiv ifodalashni taqozo etadi. Bunda muammoli ta'lim imkoniyatlari uyg'unlashadi. Haqiqatan ham, muammoli ta'lim zahirida o'rganilayotgan mavzu mohiyatini anglash maqsadiga qaratilgan muammoga chuqurroq yondashish, mazkur jarayonda o'quvchilarni fikrlashga undash, fikrlar xilma-xilligini ta'minlash muhim o'rin tutadi. Muammoli ta'limning farazlarni shakllantirish, muammoni hal etish, yechimlarini ko'rsatish usullarini tanlash, natijalarni tahlil qilish va xulosalar

chiqarish kabi xususiyatlari nazarda tutilsa bunday yondashuv vositasida o‘quvchilar hayotga tayyorlandi.

Metodist olim S.Dolimov o‘rinli ta’kidlaganidek, o‘rta maktablarda adabiy ta’lim asoslari hayotiylik, axloqiy-estetik tarbiya maqsadiga qaratilsa, fanning “zamonaviyligi to‘g‘ri ochiladi va o‘quvchilar adabiyotni o‘z hayotiy tajribalari bilan bog‘lay oladilar”¹⁰⁰.

Adabiyotni o‘qitishga ijodiy jarayon sifatida qaragan A.Zunnunovning fikricha, “Insonda sezish qobiliyati va did uning ijtimoiy mehnat jarayonida yuzaga keladi. Inson mehnatining asosiy xususiyatlaridan biri, uning fikr yuritish, ijod qilishga moyil va qodirligidir. Inson buyum-narsa yaratar ekan, u avvalombor o‘zining moddiy va ma’naviy ehtiyojini qondiradi, qolaversa, yaratgan narsasi o‘zining tashqi ko‘rinishi va go‘zalligi bilan boshqalar e’tiborini o‘ziga qaratib, ularning ham moddiy va ma’naviy ehtiyojini qondirish maqsadini ko‘zlaydi”¹⁰¹.

Darhaqiqat, inson yashashda davom etar ekan, o‘zi uchun qulay turmush tarzini tashkil etish, mehnat jarayonini yengillashtirish va madaniy dam olish yo‘lida sa’y-harakatlar qiladi. Shu bois mehnatlari samarasini ko‘rishni, bundan ma’naviy ozuqa va estetik zavq olishni istashi yaxshi ma’lum. Albatta, yaratishga ishtiyoq hissi insondan o‘z oldiga maqsad qo‘yish, tinimsiz izlanish, o‘qib-o‘rganish bilan chambarchas bog‘liq. Har qanday yangilik yoki kashfiyotning dunyo yuzini ko‘rishi, avvalo, inson ehtiyojining mahsuli bo‘lib, bu o‘y-xayol, orzu, fantaziyaga asoslanadi, shu orqali tevarak-atrofnı kuzatish, o‘rganish, yaratish, qolaversa, imkoniyat va tajribalarga tayanib ish ko‘rishni ko‘zda tutadi.

Bu borada professor Q.Yo‘ldoshevning quyidagi fikrlari ham o‘rinlidir: “Badiiy asar muammoli tahlil etilganda, o‘quvchilarning fikri cheklash bilmaydi, xayoloti erkin parvoz qiladi, oldilarida turgan badiiy va hayotiy muammoni o‘z tushuncha hamda hayotiy tajribasidan kelib chiqib hal etishga urinadi”¹⁰². Olimning fikrlaridan anglashiladiki, har qanday yangilik, ixtiro zamirida dastlab

¹⁰⁰ Долимов С., Убайдуллаев Х., Ахмедов К. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1967. – 52-б.

¹⁰¹ Зуннунов А., Эсонов Ж., Ҳотамов Н., Иброхимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 127-б.

¹⁰² Йўлдош Қ., Йўлдош М. Бадий таҳлил асослари. – Тошкент: Камалак, 2016. – 114-б.

shaxsning bolalik tasavvurlari, cheksiz xayollari va orzu-istaklari mujassamlangan bo‘ladi va bu keyinchalik ichki va tashqi omillar, ularga yo‘l ochgan motivlar ta’sirida in’ikosini topadi. Bu omillar sirasida, bizningcha, oila, ta’lim-tarbiya jarayoni, ijtimoiy tuzum va albatta, shaxsning intilishlariga kuchli turtki beradigan o‘qitish usullari ham alohida o‘rin tutadi.

Shu o‘rinda metodist I.Rahimovanning fikrlari ham ahamiyatlidir: “...ko‘nglida muammoga qiziqish paydo bo‘lgan o‘quvchi maqsad sari o‘zi yo‘l qidiradi. O‘quvchini borliq hodisalariga yondashishga o‘rgatishda uning ichki qiziqishini, ehtiyojini – motivatsiyani uyg‘otish o‘qituvchining asosiy vazifasi hisoblanadi. Bunday holat birdaniga, bir yoki bir necha dars davomida shakllantirilmaydi, albatta. Unga asta-sekinlik bilan, ba’zida yillar osha erishiladi”¹⁰³.

Psixolog I.A.Zimnyayaning qayd etishicha, keyingi vaqtlarda ta’lim natijalari “umumiy madaniyat”, “o‘qitish”, “tarbiyalash” kabi tushunchalardan “kompetensiya”, “kompetentlilik” masalasiga qayta yo‘naltirilmoqda. Kompetensiyalarning faoliyat bilan bog‘liqligiga e’tiborini qaratgan olim bu tushunchaning faoliyat predmetini tavsiflashiga to‘xtaladi. Kompetensiya va kompetentlilik har qanday darajadagi ta’lim natijasining bir butunligi va ajralmas mohiyatini aks ettirishini ta’kidlaydi¹⁰⁴.

Kompetensiya bilim, ko‘nikma va malaka tushunchalariga nisbatan ancha kengroq tushuncha sanalib, ularning barchasini qamrab oladi. Shu bois unga turli faoliyat natijasi sifatida qarash mumkin. Uning natijasi ko‘nikma, qobiliyat va shaxsiy yo‘nalishlar tarzida ham namoyon bo‘ladi.

Mamlakatimizda kompetensiya va kompetentlilik muammolari uzluksiz ta’lim tizimda Y.Asadov¹⁰⁵, G.Asilova¹⁰⁶, M.Gulyamova¹⁰⁷, M.Kuranova¹⁰⁸,

¹⁰³ Раҳимова И.Р. Бошланғич синфлар ўқиш дарсларида муаммоли таълимдан фойдаланишнинг назарий-амалий хусуиятлари: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2020. – 37-б.

¹⁰⁴ Зимняя И.А. Ключевые компетенции как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании / Труды методологического семинара «Россия в Болонском процессе: проблемы, задачи, перспективы». – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – С. 7.

¹⁰⁵ Asadov Y.M. Ta’limda kompetensiyaviy yondashuv // Maktab va hayot. – Toshkent, 2014. – № 1. – B. 8.

¹⁰⁶ Асилова Г.А. Божхона ва солиқ йўналиши талабаларининг давлат тилида касбий мулоқот юритиш компетенциясини ривожлантириш (рус гурухлари мисолида): Пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2017. – 291 б.

O.Q.Musayev¹⁰⁹, N.Muslimov¹¹⁰, G.A.Yusupova¹¹¹, B.Doniyorov¹¹²lar tomonidan tadqiq etilgan. Amaliyotchi o'qituvchilar X.Qurbonova¹¹³, D.Raxmatullayev¹¹⁴, N.Nurmuhamedova¹¹⁵larning tajribalarida muammoning turli aspektida o'rganilgani ma'lum bo'ladi.

Pedagog olim N.Muslimovning fikricha, kompetensiya shaxsning kasbiy sohada muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun zarur sanalgan, atrofdagi obyektlar va subyektlar bilan o'zaro hamkorligi yuzasidan muayyan malaka va tajribalar shakllanganligi darajasidir¹¹⁶.

Psixolog Y.Asadov mazkur tushunchani shaxsning bilim, ko'nikma va tajribalari, ijtimoiy-professionalligi va o'ziga tegishli vazifalarni bajarishi hamda muammolarni hal qilishga qodirlik darajasini kompetensiya tushunchasiga bog'laydi¹¹⁷.

Metodist G.Asilovanning tadqiqot ishida kompetent va an'anaviy yondashuvning farqli jihatlari sifatida ta'limning maqsadi uning mazmuni tashkiliy, mavhum xarakterga ega bilim, malaka va ko'nikmalarning nazariy yig'indisini o'zlashtirishga, kompetent yondashuvda esa, ta'lim mazmunini kelajakda muvaffaqiyatga erishishga qaratilgan amaliy masalalarga yo'naltirishi; ta'lim natijasining asosiy formulasi an'anaviy yondashuvda "Men buning nima

¹⁰⁷ Gulyamova M. Chet tillarni o'rganuvchi talabalarning kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirishda "Pole play" metodining ahamiyati // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2017. – № 2. – B. 30 – 34.

¹⁰⁸ Куранова М.М. Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида ижтимоий компетенцияларни ривожлантириш методикаси: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. – Чирчиқ, 2021. – 50 б.

¹⁰⁹ Мусаев О.Қ. Компетенциявий ёндашув асосида педагогик қобилиятлар комплексини такомиллаштириш (олий таълим муассасаси ўқитувчилари мисолида): Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. – Самарқанд, 2021. – 50 б.

¹¹⁰ Muslimov N.A. va boshq. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. – Toshkent, Nizomiy nomidagi TDPU Rizografi. 2013. – 88 b.

¹¹¹ Юсупова Г.А. Бўлажак педагогларнинг лингвистик компетенцияларини шакллантиришда аралаш таълимдан фойдаланиш методикаси (ўзбек тили машғулоти учун "Savodxon" электрон-таълим ресурслари мисолида): Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. автореф. – Урганч, 2020. – 56 б.

¹¹² Doniyorov B. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida chet tillari bo'yicha pragmatik kompetensiyalarni shakllantirishning innovatsion metodlari // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2016. – № 6. – B. 12-13.

¹¹³ Qurbonova X. Til ta'limida kompetensiyaviy o'qitish // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2020. – № 7. – B. 22 – 25.

¹¹⁴ Raxmatullayeva D. Professional ta'lim muassasalari o'quvchilarida tizimli yondashuv asosida tadbirkorlik kompetensiyalarini shakllantirish // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2021. – № 5. – B. 44 – 48.

¹¹⁵ Nurmuhamedova D. Nutqiy kompetensiya: o'qib tushunish ko'nikmasini rivojlantirish // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2021. – № 11. – B. 13 – 14.

¹¹⁶ Muslimov N.A. va boshq. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. 3 – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU Rizografi, 2013. – 10-b.

¹¹⁷ Asadov Y.M. Ta'limda kompetensiyaviy yondashuv // Maktab va hayot. – Toshkent, 2014. – № 1. – 8-b.

ekanligini bilaman” bo’lsa, kompetent yondashuvda “Men buni nima qilishni bilaman” tarzida amal qilishiga urg’u qaratiladi¹¹⁸.

O’quvchilarda adabiy-nazariy bilimlarni hayotga tatbiq etish bo’yicha maxsus kompetensiyalarni shakllantirish masalasi Z.Mirzayeva, K.Jalilovlar tomonidan yaratilgan “Adabiyot o’qitish metodikasi: an’anaviylikdan zamonaviylikka” metodik qo’llanmasi mazmunida nisbatan aniqroq yoritilgan bo’lib, bunda kreativlik muammosiga doir qarashlar o’z ifodasini topganligi bilan ajralib turadi¹¹⁹.

Bizningcha, kompetensiya shaxsning kutilmagan nostandart vaziyatlarda, faoliyatning turli sohalarida bilim va mavjud tajribalarga asoslanishi, o’rganganlariga mos holda muammolar va tipik vazifalarni hal qilish qobiliyatini belgilaydigan xususiyati sanaladi.

O’quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish muammosi ustida ish olib borgan A.V.Vorobevaning fikricha, har qanday muammo yuzasidan samarali tadqiqot olib borishda shaxs namoyon qilishi zarur fazilatlar va qobiliyatlar muhim sanaladi¹²⁰. Bu ta’rifga qo’shimcha sifatida aytish mumkinki, tadqiqotchilik kompetensiyasi tadrijiy va muayyan vaqt mobaynida kompleks holda shakllantirilib boriladi, ya’ni jarayonning algoritmi umumta’lim maktablari rahbarlarining boshqaruv xususiyatiga, o’quv faoliyatini tashkil etish, muassasa jamoasining ilmiy salohiyati, o’quvchilarning yoshi, individual sifatlari hamda ijtimoiy ilmiy hamkorlik imkoniyatlariga qarab belgilanadi.

Kompetensiyaviy yondashuvning samarali jihatlari yuzasidan olimlarning bir-biriga yaqin va o’ziga xos talqinlari aks etgan izlanishlari kuzatiladi. Jumladan, R.Usmonaliyeva bu tushunchani o’zida o’quvchilar shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy hayotda duch kelishi mumkin bo’lgan vaziyatlarda turli tipdagi egallagan malakalaridan foydalanishi barobarida fikrini boshqalarga ham yetkaza bilish,

¹¹⁸ Асилова Г. Божхона ва солиқ йўналишлари рус гуруҳлари талабаларини ўзбек тилида касбий мулоқот юритишга ўргатиш. –Тошкент: Fan va texnologiya, 2016. – 11-б.

¹¹⁹ Mirzayeva Z., Jalilov K. Adabiyot o’qitish metodikasi: an’anaviylikdan zamonaviylikka. – Toshkent: 2020. – 161 b.

¹²⁰ Воробьева А.В. Исследовательские компетенции современного школьника: сущность и содержание // <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovatelskie-kompetentsii-sovremenno-go-shkolnika-suschnost-i-soderzhanie>.

o‘zgalarni tinglab tushuna olish, munozaraga kirishish, muvaffaqiyatlarga erishish uchun turli axborotlarni topa olish qobiliyati deb biladi¹²¹.

O‘zlashtirilgan adabiy-nazariy bilimlar amaliy tarzda mustahkamlanib borilsa, adabiyot fani oldiga qo‘yilgan talablar yuqori saviyada bajariladi va o‘z natijasini beradi. Kompetensiyaviy yondashuvda, – deydi S.Qodirova, – o‘qitish maqsadlari o‘quvchilarning o‘z-o‘zini anglashi, o‘quv-biluv faoliyatini rivojlantirishi, shaxs sifatida jamiyat va mustaqil faoliyatga moslashuvchi, ijtimoiylashuvi yo‘nalishlarini mo‘ljallashni ko‘zda tutadi¹²². Bu jihatlar fan asoslarini puxta egallash, ijodkorlik, mehnatga ongli yondashish va ishbilarmonlik sifatlarini tizimli holda tarkib toptirishga qaratiladi. Tadqiqotchi D.Rahmatullayeva ta’kidlaganidek, tizimli yondashuvda asosiy talab yangi bilim olish emas, balki yaxlitlik, dinamiklik, universallik, barqarorlik, tashkiliylik kabi tasavvurlarga yo‘naltiriladigan tadqiqot elementlarini integratsiyaladi¹²³.

Fikrimizcha, bu jihatlar tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishning metodik shart-sharoitlarini belgilash muhimligini ko‘rsatadi. Tadqiqot ishimiz muammosi doirasida “tadqiqotchilik kompetensiyasi” tushunchasini aniqlashtirish zarurati tug‘ildi. Zero, tadqiqot tushunchasi zamirida o‘quvchining yangi bilimlarni izlab topish, intellektual mahsulot olish, loyihalar yaratish, muammoga yechim topish kabi ko‘nikma va malakalarning bir butunligi mujassamligini aytish joiz. Shu jihatdan tadqiqotchilik yo‘nalishida ish olib borgan olimlarning fikrlari va izlanishlarimiz natijasiga asoslanib, mazkur tushunchaga quyidagicha mualliflik ta’rifi berildi:

Tadqiqotchilik kompetensiyasi – bu o‘quvchilarning tadqiqot faoliyati davomida shakllantirilishi mumkin bo‘lgan shaxsiy bilim, ko‘nikma, malaka va tajribalari yo‘nalishlari mazmuni, qiymati, xulq-atvori me‘yorlari majmuyidir. Bunda o‘quv jarayonlari xususiyatlariga ko‘ra muayyan vaqt mobaynida (qisqa yoki uzoq muddatli) tadqiq etilayotgan obyekt doirasida

¹²¹ Usmonaliyeva R. O‘qituvchilarning mediakompetentligini shakllantirishning ayrim xususiyatlari // Xalq ta’limi. – Toshkent, 2015. – № 4. – B. 114.

¹²² Qodirova S., Nurmuhamedova D. O‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirishda tayanch kompetensiyalarning ahamiyati // Xalq ta’limi. – Toshkent, 2017. – № 5. – B. 14.

¹²³ Raxmatullayeva D. Professional ta’lim muassasalari o‘quvchilarida tizimli yondashuv asosida tadbirkorlik kompetensiyalarini shakllantirish // Xalq ta’limi. – Toshkent, 2021. – № 5. – B. 48.

tanqidiy fikrlash, g'oyalarni ilgari surish, muammolarni aniqlashtirish, turli xil bilim manbalari bilan mustaqil ishlash, kuzatish, tadqiq etish, yechimlarni taklif qilish asosida noma'lum bo'lgan yangi bilimlarni izlab topish va o'zlashtirish algortimi tushuniladi.

O'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish muammosi ustida ishlash bevosita maqsadga yo'naltirilgan mashaqqatli jarayondir. Bu jarayonda o'quvchilar, pedagoglar jamoasi, ta'lim muassasalari rahbariyati hamda ota-onalarning sa'y-harakatlari o'zaro muvofiqlashishi va jamlanishi ko'zda tutilishi zarur. Tadqiqot kompetensiyasi o'quvchilarning yangi bilimlarni mustaqil egallash, mazmunini o'zlashtirishga intilish qobiliyati va jarayonga tayyorligi; mavzuga doir turli adabiyotlar bilan ishlash; kuzatishlari natijasida g'oya va taxminlarni ilgari surish, eksperiment o'tkazish; muammoni chuqur tadqiq etish: ajratib ko'rsatish, hal qilish yo'llarini taklif qilish; intellektual loyihalarni amalga oshirishning optimal va oqilona variantlarini izlash kabilarni o'z ichiga oladi.

Tadqiqotchilik kompetensiyasi turli shakl va vositalar orqali rivojlantiriladi. Tadqiqotimiz maqsadidan kelib chiqib tanlangan samarali yondashuvlardan biri sifatida ta'lim muassasalarida "O'quvchilar ilmiy jamiyati" tuzish va shu asosda faoliyat olib borish samarali ekanligini ta'kidlash muhim. Darhaqiqat, umumta'lim maktablarida kichik ilmiy-tadqiqot ishlariga poydevor qo'yish uchun keng doiradagi tayyorgarlik ishlarini rejalashtirish, maqsadli chora-tadbirlar tuzish, ularni amalga joriy etish mexanizmlarini belgilash va bunda maktab va oila hamkorligini yo'lga qo'yish zarur. Albatta, jarayonda o'qituvchi, o'quvchi va ota-onalar fikri o'rganilishi nazarda tutiladi.

Jamiyat umumta'lim maktablarida ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil etish maqsadida jalb qilingan 10–11-sinf o'quvchilari, o'qituvchilar, boshqa fan o'qituvchilari, hamkor oliy ta'lim muassasalari mutaxassislari, ilmiy-tadqiqot markazlari olimlarining loyiha faoliyatiga asoslangan ixtiyoriy jamoat birlashmasidir. Jamiyatning maqsadi quyidagilardan iborat:

- 1) o'quvchilarning ehtiyoj, qiziqish va qobiliyatlarini rivojlantirish;

2) kognitiv jarayonlari doirasida ilmiy va ijodiy faoliyatiga motivatsiya berish;

3) tadqiqot usullari, ilmiy atamalar va ma'lumot manbalari, mavzuga doir didaktik materiallar bilan ishlash nazariyasi bilan tanishish;

4) tadqiqot natijalarini loyihalash, taqdim etish, himoya qilish, muhokama o'tkazish.

Yuqoridagilarga asoslanib, o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalari tarkibiy qismlariga o'quvchilarning o'zini o'zi tarbiyalashi hamda kelgusi kasbiy faoliyatiga o'zini tayyorlashi kabilarni kiritish maqsadga muvofiq. Bizningcha, tezkor sur'atlarda taraqqiy etayotgan globallashuv davrida zamonaviy shaxs muntazam tarzda o'zining izlanish faoliyatini namoyon etib borishi zarur. Binobarin, bola maktabda turli ma'lumotlar bilan ishlash yo'llarini o'zlashtirmasa, mustaqil va mantiqan fikrlashga odatlantirilmasa, muammolarni aniqlash, hal etish borasida takliflari bilan o'rtoqlashish malakasi, qarashlarini asoslash va himoya qilish layoqatiga ega bo'lmasa, ularni davlat ta'lim standartida belgilangan malaka talablari minimal hajmini egallashmagan deyish o'rinlidir. Demak, o'quvchining o'zini o'zi tarbiyalashi tayanch kompetensiyalarning bir qismi sifatida ularning umumiy tadqiqot layoqati rivojiga turtki beradi.

Kelajagini ilm-fanning turli tarmoqlarida ko'rishni istagan har bir yosh bugun o'zining ilk kasbiy faoliyatini maktab davrdan kichik tadqiqotchi sifatida boshlash imkoniga ega. Yaqin kunlargacha tadqiqotchilik malakasi, asosan, fanning turli sohalarida, oliy ta'lim muassasalarida yoki ilmiy tadqiqot institutlarida faoliyat olib boradigan tor doiradagi mutaxassislar uchun zarur, degan qarashlar mavjud edi. Ammo hozirgi kunda jamiyat a'zolari tafakkuridagi yangilanishlar, iqtisodiyotning bozor talablariga asoslanishi bu qarashlarga ma'lum darajada o'zgartirishlar yasadi.

Izlanishlarimiz doirasida o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirishni ma'lum darajalar asosida aniqlash ma'qul topildi. Jarayon ularni bilim, qobiliyat va tajriba kabi tarkibiy qismlarga ajratishdan boshlanmog'i zarur. O'quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyasining shakllanganlik darajasi ularning

ilmiy savodxonligi, tadqiqotchilikka uquvini aniqlash bo'yicha bir qator usullar, xususan, monitoring o'tkazishni talab qiladi.

Tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish darajalari quyidagilar asosida aniqlanadi:

- a) o'rganilayotgan obyekt va unga xos xususiyatlarni atroflicha kuzatish;
- b) muammoga oid savollar qo'yish;
- d) o'quvchilarning bu boradagi bilimlarini sinovdan o'tkazish;
- e) ularning xabarlar bilan chiqishi, o'quv tadqiqotlari, maktab va maktabdan tashqari miqyosda tashkil etiladigan ilmiy tadbirlarga mo'ljallangan ishlarini hisobga olgan holda aniqlash va h.k.

O'quvchilarning tadqiqotchilik qobiliyatini shakllantirish darajasini baholash mezonlari ekspertlar guruhi tomonidan alohida belgilanadi. Monitoring fan o'qituvchilari, jamiyat rahbari, maktab psixologi hamda sinf rahbarlari tomonidan olib boriladi. Natijalar birgalikda tahlil qilinadi, yutuq va kamchiliklar o'rganiladi hamda quyidagi darajalar bilan baholash mumkin bo'ladi:

1-daraja. Yuqori – uch ball.

2-daraja. Yetarli – ikki ball.

3-daraja. Past – 1 ball.

Ayon bo'ladiki, eng quyi daraja o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida maksimal hamkorlik o'rnatish zaruratini yuzaga keltiradi. O'quvchilarning asosiy tadqiqot kompetensiyalariga quyidagilar kiradi:

1. Fan asoslari: terminologiya, asosiy qonunlar.
2. Asosiy atamalar: o'rganilayotgan muammoning dolzarbligi, tadqiqotning maqsad va vazifalari, obykti, predmeti, farazi, usullari, amaliy ahamiyati kabilar.
3. Maktab darajasida fanning asosiy tadqiqot yo'nalishlari.
4. Tadqiqot faoliyati bosqichlari.
5. Natijalarning taqdim etilishi.
6. Baholash mezonlari.
7. Yosh tadqiqotchining ilmiy etikasi.

8. Muammoning yechimi.

Maktab o'quvchilarida tadqiqotchilikning dastlabki ko'nikmalari quyidagi tartibda belgilanadi:

- mavzuni shakllantirishga kirishish;
- muammo doirasida tegishli maqsad va vazifalar qo'yish;
- farazlar va ularni tasdiqlash yoki rad etish rejasini tuzish;
- muhim sanalgan manbalarni tanlash;
- g'oyalar, muammo yechimlari, loyiha variantlarini ishlab chiqish;
- hodisa va jarayonlar sabablarini taxmin qilish, solishtirish, umumlashtirish va xulosa qilish;
- erishilgan natijalarning belgilangan maqsad va vazifalarga mosligini bog'lash;
- natijalarni aniqlash va qayta ishlash;
- foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatini shakllantirishga o'rgatish;
- o'tkazilgan tadqiqot ishiga doir asosiy atamalarni bilish va tushunish va h.k.

Umuman olganda, ta'limdagi yangi vaziyatlar xususida so'z yuritganda, K.N.Polivanovanning tadqiqotchilik kompetensiyalari haqidagi fikrlariga tayanish o'rinlidir. Jumladan, bu qobiliyatlar, asosan, maktabdan tashqarida o'quv fanlari asosida, lekin an'anaviy darsdan boshqa shaklda, xususan, tadqiqot va loyiha faoliyatida shakllanib boradi. Maktab bunday qobiliyatlarni rivojlantirish uchun sharoit yaratishi mumkin. O'quvchining har tomonlama rivojlanishi maktab tizimining o'zgarishiga ham yordam beradi¹²⁴.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, o'quvchi o'qituvchining umumiy tavsiyalari asosida mavzuga doir adabiyotlar va internet manbalarini mustaqil tanlashi, o'rganishi, tavsiya etilgan adabiyotlar ro'yxatini tuzishi, ishonchli va ishonchsiz manbalarni aniqlay olishi, erishilgan natijalarni qayta ko'rib chiqishi va

¹²⁴ Поливанова К.Н. Проектная деятельность школьников: пособие для учителя. – М.: Просвещение, 2008. – С. 21.

baholashi muhim sanaladi. Bu esa tadqiqotchilik kompetensiyasini bevosita axborotlar bilan ishlashga yo'naltirishni ham taqozo etadi.

1.2-§. O'quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish pedagogik muammo sifatida

Umumiy o'rta ta'limning kompetensiyaviy yondashuvga asoslanilgan davlat ta'lim standarti va o'quv dasturlaridan o'zbek adabiyotini o'qitishni yangi sharoitlarda qanday tashkil etish haqidagi savolga javob izlash o'rinlidir. Zero, adabiy ta'limni tashkil etishning yangicha talablari kurs mazmunining o'quvchi shaxsiga mosligi, zamonaviy adabiyotshunoslikdagi so'nggi tendensiyalar – umumiy o'rta ta'lim tizimida fanni o'qitishga yondashuvlarni qayta ko'rib chiqishni taklif qiladi. Albatta, bundan ko'zlangan maqsad o'rganishning bilimga yo'naltirilgan paradigmasi, ya'ni “adabiyotning qiyofasi”ga ahamiyat qilinadigan tizimli-strukturaviy o'rganish modelidan antropotsentrikka o'tilishidir. Izlanishlarimiz davomida ta'lim oluvchilarning tadqiqotchilik rivojidagi o'quv-biluv faoliyati, ilmiy tafakkuri takomiliga to'sqinlik qiladigan ayrim sabablar aniqlanishiga erishildi. Ular sirasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1) o'quvchilarda tadqiqotchilik qobiliyatining yosh xususiyatlari doirasida rivojlanmaganligi;
- 2) obrazli, predmetli va ramzli fikrlash tarzining talab darajasida shakllanmaganligi;
- 3) ijodiy faoliyat tajribasi tabiat va jamiyat hodisalari haqidagi bilimlarga nisbatan orqada ekanligi;
- 4) ilm egallash, mehnat qilish va hayotga bo'lgan salbiy qarashlarning ta'siri va h.k.

Yuqorida ko'rsatilganlarga tavsiya sifatida o'quvchilarning vaziyatga ongli munosabatini tarkib toptirishga doir ishchanlik qobiliyatini shakllantirish maqsadga muvofiq. Ishchanlik qobiliyati o'quvchilarning biologik xususiyatlari bilan bog'liq. Tadqiqotchi L.Eliboyevaning kuzatishlariga ko'ra, “O'quvchining ishchanligi eng yuqori o'zlashtirish asosi ekanligi fanda ham, pedagogik

amaliyotda ham allaqachon o'z isbotini topgan. "Ishchanlik"ning antipodi – erinchoqlik, dangasalik bolalarning o'zlashtirishda orqada qolib ketishida yetakchi sababga aylanishi ham mumkin. "Ishchanlik" korrelyativi bolaning sihat-salomatligi, ko'rish, eshitish, kinestezik sezgilarining normal taraqqiyoti oliy nerv tizimining talab darajasida shakllanganligini qayd etish uchun ishlatiladi"¹²⁵.

Fikrimizcha, tadqiqotchilik kompetensiyalari rivojida yuqoridagi qayd etilganlar qatoriga yana bir muhim omil: fikrlash jarayoni mohiyatini kiritish mumkin. Fikrlash o'zida tahlil, qayta jamlash, taqqoslash, ajratish, umumlashtirish kabi jarayonlarni mujassamlantiradi va voqelikni idrok etish asosi sanaladi. Fikrlash elementlari o'rganilgan o'quv materialida muhim hisoblangan va ikkilamchi belgilarni farqlashga, shu orqali aynan tadqiq etilayotgan mavzular orasidan muammoga tegishli ma'lumotlarni ajrata olishga yordamlashadi. Oqibatda o'quvchilarning o'zlari mustaqil ravishda o'quv maqsadlarini qo'yish, tanqidiy mushohada yuritish, mavzu doirasida mos atamalarni tanlash, nuqtayi nazarlarini keng yoki qisqa ifodalash, muammoga munosabat bildirish, bir so'z bilan aytganda, fikrlash sur'ati ortadi. Shu o'rinda masalaga oid qator jihatlarga to'xtalish joizki, ilmiy izlanishlarga qiziqishning pastligi o'quv mehnati usullari an'anaviy qoliplarda saqlanishi, tarbiyalanuvchilar jismoniy kamolotidagi ayrim yetishmovchiliklar bilan ham izohlanadi. Ularni bartaraf etish, o'z navbatida, didaktik ahamiyatga molik aqliy mehnat usullarini yangilashni talab etadi. O'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyasi axloqiy-estetik kamolotga daxldor bo'lgan adabiy-nutqiy, badiiy asarni tahlil qilish kabi fanga oid kompetensiyalarni ierarxiya asosida kompleks shakllantirishga bog'liq. Shu bois adabiyot fanini o'qitishda shaxsiy-faollik yondashuvi bilan birgalikda kompetensiyaga asoslangan yondashuv samaralidir. Mazkur yondashuv mohiyatan ta'lim natijasiga qaratilgan bo'lib, yakunda o'rganilgan ma'lumotlarning hajmi emas, balki o'quvchining notanish vaziyatlarda amaliy harakat qilish qobiliyati ustuvor sanaladi.

¹²⁵ Элибоева Л. Ўзлаштириш муаммосининг дидактик таҳлили // *Xalq ta'limi*. – Тошкент, 2011. – № 3. – Б. 136.

Ta'lim oluvchilarning ijtimoiy harakatchanligini shakllantirish maqsadi o'zgaruvchan sharoitlarda ularning o'z faoliyatini tashkil etish qobiliyati va kompetentli shaxsni tarbiyalashda o'zini namoyon etadi. Bu kelgusidagi kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatli muloqot qilish va mustaqil ish yuritish qobiliyatini rivojlantirishda tayyorligi mezonidir. Adabiyot estetik did va ma'naviyatni shakllantiruvchi fan sifatida asar qahramonlariga baho berish, o'quvchidagi his-tuyg'ularni taftish qilish va rivojlantirish jarayonida til, madaniyat va shaxs tuyg'ulari birligi hamda ularning o'zaro ta'sirini ta'minlashga xizmat qiladi. Adabiyotdan Davlat ta'lim standarti prinsiplarida yaratuvchanlik bevosita "o'quvchi shaxsi, uning intilishlari, qobiliyati va qiziqishlari ustuvorligi" bilan bog'lansa, "ma'naviy-axloqiy dunyosi, adabiy-estetik didini shakllantirish hamda ularda mustaqil fikrlash, obrazli tafakkurga oid bilim, ko'nikma, malakalarni hosil qilish va rivojlantirish"¹²⁶ asosiy maqsadi ekanligi ham alohida ta'kidlanadi.

Kompetensiyalar – ta'lim natijalarini o'lchashning yangi shakli. Ularning turlari 2017-yilda qabul qilingan DTSda fanlarning mazmuni doirasida aniq ko'rsatilgan. Jumladan, o'zbek adabiyotini o'qitish mazmunining asosiy tarkibiy qismlari sifatida ta'lim minimumida adabiy-nutqiy va badiiy asarni tahlil qilish kompetensiyalari belgilangan. Mazkur kompetensiyalar mazmunida o'quvchilarning tadqiqotchilik faoliyatini shakllantirishga doir elementlar deyarli ko'zga tashlanmaydi. Biroq e'tibor qilinsa, bu masala ma'lum darajada quyidagi tayanch kompetensiyalar tarkibida uchrashi ko'zga tashlanadi:

1) **axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi:** media manbalardan zarur ma'lumotlarni izlab topa olishni, saralashni, qayta ishlashni, saqlashni, ulardan samarali foydalana olishni;

2) **o'zini-o'zi rivojlantirish kompetensiyasi:** doimiy ravishda o'zini intellektual va kreativ rivojlantirish, kamolotga intilish, hayot davomida mustaqil o'qib-o'rganish, kognitivlik ko'nikmalarini va hayotiy tajribani mustaqil ravishda oshirib borish;

¹²⁶ Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartini tasdiqlash to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent: 2017-yil 14 (774)-son, 230-modda. – 5-, 15-b.

3) matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo‘lish hamda foydalanish kompetensiyasi: aniq hisob-kitoblarga asoslangan holda shaxsiy, oilaviy, kasbiy va iqtisodiy rejalarni tuza olish, kundalik faoliyatda turli diagramma, chizma va modellarni o‘qiy olish, inson mehnatini yengillashtiradigan, mehnat unumdorligini oshiradigan, qulay shart-sharoitga olib keladigan fan va texnika yangiliklaridan foydalana olish layoqatlarini shakllantirishni nazarda tutadi¹²⁷.

Ayon bo‘ladiki, tadqiqotchilik kompetensiyasi individual holda emas, balki umummadaniy, ijtimoiy-mehnat, axborotlar bilan ishlash, o‘z-o‘zini rivojlantirish kabi tayanch kompetensiyalar bilan kompleks rivojlantirilishi ko‘zda tutilgan. Bizningcha, mazkur jihatni alohida shaklda berish maqsadga muvofiq. 2017-yilda qabul qilingan “Adabiyot” o‘quv dasturlari mazmuni tahlil qilinganida esa muammo doirasida ayrim malaka talablarining aks etganligi aniq bo‘ldi. Masalan, 10–11-sinf “Adabiyot” o‘quv dasturlarida, asosan, adabiy-nazariy tushunchalar, yozuvchi mahorati, uslubi, ijodining o‘ziga xos xususiyatlari, asarlarining badiiy-falsafiy talqini yuzasidan bilim, ko‘nikma va malakalar shakllantirishga e‘tibor qilingani holda tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish masalasi deyarli ochiq qolgani ma‘lum bo‘ldi (tajriba-sinov ishlari olib borilgan vaqtda 2017-yilda qabul qilingan o‘quv dasturlari amalda bo‘lgan. Tahlilda mazkur dasturlarga asoslanildi).

Bugungi kunda loyiha sifatida tavsiya etilgan umumiy o‘rta ta‘limning adabiyotdan “Milliy o‘quv dasturi” mazmuniga ahamiyat qaratilsa, mohiyatan integrativ yondashuvga asoslanish, adiblar haqidagi ma‘lumotlar, mualliflarning asar haqida tahlillaridan voz kechish, savol-topshiriqlarni hayotiy muammolar bilan bog‘liqlikda tuzish masalasi ustuvorligi ayonlashadi. Bu jihatlar o‘zbek adabiyotini o‘qitish metodikasi sohasida u qadar yangilik bo‘lmasa ham darsliklarda o‘z aksini to‘liq topmaganligi bilan dolzarb sanalmoqda¹²⁸. Shuni ham

¹²⁷ Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limining davlat ta‘lim standartini tasdiqlash to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – Toshkent: 2017-yil 14 (774)-son, 230-modda. – 10-b.

¹²⁸ Umumiy o‘rta ta‘limning Milliy o‘quv dasturi. Adabiyot. Loyiha. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi vazirligi Respublika ta‘lim markazi, 2021. – 25–62-b.

ta'kidlash joizki, bugungi kunda "Milliy dastur"da ko'zda tutilgan yondashuvlar orqali o'quvchilarda muammoni tadqiq etish, o'zlari uchun nimanidir kashf etish borasidagi qarashlar metodist olimlar Q.Yo'ldoshev, Q.Husanboyeva, R.Niyozmetovalar¹²⁹ tomonidan o'qituvchilar uchun yaratilgan metodik qo'llanma va monografiyalarda o'z aksini topganligi bilan an'anaviy xarakter kasb etadi. Loyihada o'quvchilarning ijodiy ishlarini baholashda ko'chirmakashlikka yo'l qo'yilmasligi uchun plagiatga tekshirilishi belgilangani ham vazifani mustaqil bajarish, o'z ustida ishlash va muayyan vaqt mobaynida berilgan mavzu bo'yicha alohida shug'ullanishni talab etishi bilan o'ziga xoslik kasb etadi. Lekin tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish masalasi har bir sinfda adabiyot faniga oid kompetensiyalarning (AK) yettita bandi har biri doirasida umumiy jihatdangina yondashilgani ma'lum bo'ladi. Masalaning bugungi kunda amalda bo'lgan darsliklardagi ifodasi tahlilida quyidagilarning o'rin olgani ma'lum ma'noda ular tarkibidagi topshiriqlarni rang-barang va qiziqarli tarzda qo'yishni taqozo etadi (1.1-, 1.2-jadvallarga qarang):

1.1-jadval

10-sinf "Adabiyot" darsliklaridagi o'quv topshiriqlari mazmuni

10-sinf	
Mavzular	1-qism ¹³⁰
"Rustamxon" dostoni	1. Dostondan olingan taassurotlar asosida insho yozing.
"O'rxun-Enasoy obidalari"	1. "To'nyuquq" bitiktoshi matniga xos qiyin so'zlar lug'atini tuzing. 2. "To'nyuquq – buyuk vatanparvar" mavzusida qisqa ijodiy matn yozing. 3. Hozirda iste'moldan chiqqan so'zlarning qisqacha izohli lug'atini tuzing. 4. "O'rxun-Enasoy obidalarida qahramonlik madhi" mavzusida insho yozing.
Ahmad Yassaviy. Hikmatlar	1. "Ahmad Yassaviy o'gitlaridan olgan taassurotlar" mavzusida ijodiy matn yarating.
Atoyi. G'azallar	1. "Atoyi lirikasini sevib o'qiyman" mavzusida ijodiy matn yozing.
Alisher Navoiy. G'azallar. Ruboiylar. Qit'alar	1. Alisher Navoiyning lirik merosi asosida "Navoiyning tasvirlash mahorati" mavzusida ixcham ijodiy ish yozing. 2. "Navoiyning ilmiy merosi", "Navoiyning lirik merosi" mavzularida ixcham taqdimot tayyorlang.

¹²⁹ Yo'ldoshev Q. Adabiy saboqlar. Umumta'lim maktablarining 7-sinf "Adabiyot" darsligi uchun metodik qo'llanma. – Toshkent: Bilim, 2003. – 144 b.; Yo'ldoshev Q., Husanboyeva Q. O'qituvchi kitobi. Umumta'lim maktablarining 6-sinf "Adabiyot" darslik-majmuasi uchun qo'llanma. – Toshkent: O'qituvchi, 2001. – 160 b.; Ниёзметова Р. Узлуксиз таълим тизимида ўзбек адабиётини ўрганиш методикаси. – Тошкент: Фан, 2007. – 133–154-б.

¹³⁰ To'xliyev B., Karimov B., Usmonova K. Adabiyot: 10-sinf: darslik-majmua. I qism / B.To'xliyev va boshq. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. – 184 b.

Zahiriddin Muhammad Bobur. “Boburnoma”	“Bobur – dilbar shaxs” mavzusida insho yozing.
Turdi Farog‘iy. G‘azallar	G‘azalning qaysi jihatlari sizga yoqdi? Taassurotlaringizni yozma ravishda bayon qiling.
2-qism ¹³¹	
Mahmudxo‘ja Behbudiy. “Padarkush”	1. Drama matnini qayta o‘qib, sizga tushunarsiz bo‘lgan so‘zlar ro‘yxatini tuzing va ularning izohini yozing. 2. “Padarkush” dramasiga tayangan holda “Jaholatga qarshi ma‘rifat” mavzusida ijodiy matn yarating.
Abdulla Qodiriy. “O‘tkan kunlar”	Romanni to‘liq o‘qib chiqing. “O‘tkan kunlar” filmi bilan romanni qiyoslab munosabat bildiring.
Hamid Olimjon. She‘rlar	“O‘rik gullaganda” she‘ri bilan ijro etilgan qo‘shiqni topib, tinglang va “Qo‘shiqni tinglagach...” nomli ijodiy matn yarating hamda uni taqdimot qiling.
Said Ahmad. “Qorako‘z Majnun”	Ijodiy xarakterdagi topshiriqlar kuzatilmaydi.
Abdulla Oripov. She‘rlar	Abdulla Oripov she‘rlari bilan aytilgan qo‘shiqlarni tinglab “Qo‘shiq sehri” mavzusida ijodiy matn yarating.
O‘tkir Hoshimov. “Ikki eshik orasi”	“Mening bolalik xotiralarim” mavzusida ijodiy matn yozing.
Jek London. “Hayotga muhabbat”	Shu hikoya mazmuniga yaqin film tomosha qilgan bo‘lsangiz, badiiy asar va filmga xos xususiyatlarni qiyoslang.
Alfons Dode. “So‘nggi saboq”	“Ona tilim, sen borsanki...” mavzusida ijodiy matn yarating.

Topshiriqlar ajratib olib tahlil qilinganida quyidagilar ma‘lum bo‘ldi:

Insho yozish to‘rtta; lug‘at (izohli) tuzish ikkita; matn (ikkita) va ijodiy matn yozish to‘rtta; ijodiy ish yozish bitta; ixcham taqdimot tayyorlash ikkita; taassurotlarni yozma bayon qilish bitta; tushunarsiz so‘zlar ro‘yxatini tuzish va ularning izohini yozish bitta; qiyoslash va munosabat bildirish ikkita.

Ko‘rinadiki, 10-sinfda insho va ijodiy matn yozish eng ko‘p talab qilingan topshiriq turlaridan ekan. Bunday mazmundagi topshiriqlar o‘rta sinflar “Ona tili” va “Adabiyot” darslaridagi joriy va oraliq nazorat turlari sifatida ham ko‘p foizni tashkil qilishi o‘quvchilarning bir xillikdan zerikishiga olib kelganini qayd etish lozim. Kuzatishlarimiz davomida aksariyat o‘qituvchilarning darslik bilan ishlashga e‘tiborsizligi aniqlandi. Savol-topshiriqlar ustida ishlash metodikasiga amal qilinmasligi ham ko‘zga tashlandi. Darslarda uy vazifasi berish jarayonida topshiriqlar yuklatilgani holda (ba‘zi o‘qituvchilarning bunga umuman amal

¹³¹ To‘xliyev B., Karimov B., Usmonova K. Adabiyot: 10-sinf: darslik-majmua. II qism / B.To‘xliyev va boshq. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. – 184 b.

qilmasligi) ularni bajarish yuzasidan ko'rsatmalar berilmasligi yoki keyingi darsda nazorat qilinmasligi hollari ham bu boradagi muvaffaqiyatsizlikka sabab bo'ladi.

Bizningcha, tadqiqotchilikka yo'naltirish xarakterdagi topshiriqlar tarkibini asarning janr xususiyati, o'quvchi yoshi, DTS va o'quv dasturlarida belgilangan malaka talablarini bajarish nuqtayi nazaridan boyitish maqsadga muvofiq. Masalan, san'at asarlari o'rtasidagi integratsiyani ta'minlash, o'zlashtirilgan bilimlarni hayotga bog'lash, notanish vaziyatlarda qo'llashga qaratilgan topshiriqlarning o'rganilayotgan asarni idrok qilishga qaratilishi nuqtayi nazaridan tuzilishi va h.k.

Dramatik turdagi asarlarni o'rganishga doir topshiriqlarni maktab sahnasida ijro etish uchun senariy yozish, uning rejissori, dizayneri sifatida o'zini ko'rish, rollarni tengdoshlarining qobiliyatlariga qarab taqsimlash, sahnani bezash, musiqiy jilo berish mazmunida yuklatish noan'anaviylikka xizmat qilishi barobarida o'quvchi intellektning turli qirralarini ochish imkoniyatini beradi. Bu amerikalik pedagog Dj.Dyuining konstruktivizm, shvetsariyalik psixolog J.Piajening bola intellekti rivojlanishi yoki amerikalik psixolog G.Gardnerning intellekt ko'p qirraliligi nazariyalarining ayrim elementlarini qo'llashga ehtiyoj tug'diradi.

Dj.Dyuining konstruktivizm ta'limoti zamirida bilishning umumiydan xususiyya o'tish hodisasi yuz beradi, ya'ni induktiv metod orqali bilimlar amalda bajarish, sinab ko'rish asosida o'rganiladi. G.Gardner nazariyasida eng ustun intellekt tipi ishlaydi. Shu asosda boladagi qobiliyat erta aniqlanadi va rivojlantiriladi. Natijada kelgusi hayotdagi muvaffaqiyatlariga poydevor qo'yiladi. J.Piajening qarashlari ham o'ziga xos. Uning fikricha, jarayonda tanish vaziyatlar takrorlansa, bola ularni yengil o'zlashtiradi va bu o'zgarmasdir. Agar muammo o'zgacha yo'sinda havola qilinsa, u notanish vaziyatga moslashish maqsadida boshqacha yo'lni tanlaydi. Ya'ni bilimlarini yangi sharoitga moslashtirishga harakat qiladi. Natijada bolada bilimlarini adekvat holda boyitish ko'nikmasi shakllanib boradi.

Yuqoridagilarga e'tibor qilinsa, lirik yoki epik turdagi asarlarni o'rganishda o'sha asar mazmuniga mos holda audio variantda kuylar taqdim etish, ularning

ichidan asar ruhiga mosini tanlash, matn va kuy mutanosibligini asoslash vazifalarini qo'yish maqsadga muvofiq. Albatta, buning uchun darslikka ularning QR kodini qo'yish yoki alohida berish imkoniyati ham mavjud.

2-jadval

11-sinf “Adabiyot” darsliklaridagi o'quv topshiriqlari mazmuni

11-sinf	
Mavzular	1-qism ¹³²
Kirish	1. Ta'til davomida o'zingiz o'qigan badiiy asarlarga annotatsiya yozing.
“Go'ro'g'lining tug'ilishi”	1. “Go'ro'g'lining tug'ilishi” dostonida xotin-qizlar tasviri”, “Dostondagi Xoljuvon va Zaydinoy obrazlarining qiyosiy tahlili” mavzularidan birini tanlab, ijodiy matn tayyorlang. 2. “Dostondan olgan taassurotlarim”, “Menga yoqqan qahramon”, “Hiloloyga aytadiganlarim”, “Po'ltan shoiriga maktub” va boshqa mavzulardan biri asosida ijodiy matn yarating.
Mahmud Qoshg'ariy. “Devonu lug'otit-turk”	1. “Devon”dagi she'rlar bilan hozirgi zamon she'riyatini aniq misollar asosida o'zaro qiyoslang hamda ularning o'xshash va farqli jihatlarini ayting. 2. Mahmud Qoshg'ariy va uning asari haqida internet ma'lumotlarini to'plang. Ular asosida “Mahmud Qoshg'ariy – qomusiy olim” mavzusida taqdimot tayyorlang.
Yusuf Xos Hojib	“Yusuf Xos Hojib – donishmand adib” mavzusida ijodiy matn tayyorlang.
Nosiriddin Rabg'uziy. “Qisasi Rabg'uziy”	1. “Sulaymonning qarinchg'a bilan so'zlashgani” hikoyatini qismlarga ajrating. Har bir qismga sarlavhalar toping. 2. “Rabg'uziyga maktub” mavzusida ijodiy ish rejasini tuzing. Shu reja asosida ijodiy ish yozing.
Alisher Navoiy. “Saddi Iskandariy”	1. Nasriy bayondagi quyidagi fikrni o'qing va uni asliyat bilan solishtiring: “Bular yukunib bo'lgach, shoh Feruzni chaqirib, shirin kalom boshladi”.
Zahiriddin Muhammad Bobur. G'azallar	1. Siz quyi sinflarda botanika va boshqa darslarda o'qigan, ekskursiyalarda ko'rgan lola haqidagi tasavvurlaringizni she'r bilan qiyoslang. 2. “Bobur she'rlarini yaxshi ko'raman” yoki “Bobur she'riyatida lirik qahramon tasviri” mavzulardan birida ijodiy matn tayyorlang.
Boborahim Mashrab	1. Shoir she'rlarida qo'llangan so'zlarning hozirgi adabiy tilimizdan farq qiluvchi fonetik, leksik, morfologik jihatlarini qiyoslang va shu asosda ijodiy matn tuzing.
Anbar Otin. “Risolayi falsafayi siyoh”dan	1. Birinchi va ikkinchi qismlardagi ayrim abzas (xatboshi)larning hozirgi o'zbek tilidagi tabdilini yaratishga urinib ko'ring.
2-qism ¹³³	
Abdurauf Fitrat. “Abulfayzxon”	“Badiiy adabiyot va tarix” mavzusida ijodiy insho yozing.
Abdulhamid	1. “Asardan olgan taassurotlarim” mavzusida ijodiy matn yozing.

¹³² To'xliyev B., Karimov B., Usmonova K. Adabiyot [Matn] 11-sinf: darslik-majmua / I qism / B.To'xliyev va boshq. – Toshkent: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. – 200 b.

¹³³ To'xliyev B., Karimov B., Usmonova K. Adabiyot [Matn] 11-sinf: darslik-majmua/ II qism / B.To'xliyev va boshq. – Toshkent: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. – 200 b.

Cho'lon. "Kecha va kunduz"	
Erkin Vohidov. "Ruhlar isyoni"	1. Dostonning "Isyon qo'shig'i", "G'alayon", "Tutqunlikda", "Ozodlik" sarlavhasi ostida berilgan matnlarni kichik guruhlarda muhokama qiling va taqdimot o'tkazing. 2. Dostondan olgan taassurotlaringizni ijodiy yondashgan holda qisqacha yozing.
Rauf Parfi. She'rlar	1. "Rauf Parfi she'rlarining zamonaviyligi va umrboqiyliigi" mavzusida kichik ijodiy matn yozing.
Mustaqillik davri adabiyoti	1. Sirojiddin Sayyidning "Vatan" she'ri asosida "Bobolardan meros ozod Vatanim" mavzusida ijodiy matn yozing. 2. Muhammad Alining "Sohibqiron o'ylari" asari parchasida uchraydigan tarixiy geografik nomlarning ro'yxatini tuzing. Ular orasidan O'zbekiston hududi bilan bog'liq geografik nomlarni ajratib ko'rsating va ularga qisqacha izoh bering.
Anton Chexov. "Garov"	"Mening kitob javonim" mavzusida ijodiy matn yozing.
Rashod Nuri Guntekin. "Choliqushi"	"Faridaga maktub" mavzusida kichik ijodiy matn yozing.

Topshiriqlar shakli va mazmuniga diqqat qilinsa, 11-sinf darsliklaridagi topshiriqlar avvalgi sinfga nisbatan birmuncha farqlanadi. Ya'ni asarning janriy xususiyatlari nazarda tutilgani holda ayrim topshiriqlar avvalgilarini deyarli takrorlamagani va qiziqarli tarzda qo'yilgani bilan o'quvchilarga ma'qul keladi. Bu o'rinda e'tirozlisi, ijodiy matn tuzish topshirig'ining yanada ortganligidir. Annotatsiya (qisqacha izoh) yozish bitta; ijodiy matn tayyorlash to'qqizta; qiyoslash uchta; taqdimot tayyorlash ikkita; hikoyatni qismlarga ajratish, har bir qismga sarlavhalar topish bitta; ijodiy ish rejasini tuzish bitta; parchani asliyat bilan solishtirish, qismlardagi ayrim abzas (xatboshi)larning hozirgi o'zbek tilidagi tabdilini yaratish bitta; ijodiy insho bitta; taassurot yozish bitta; geografik nomlar ro'yxatini tuzish bitta va h.k. Ko'rinadiki, parchani asliyat bilan solishtirish, qismlardagi ayrim abzas (xatboshi)larning hozirgi o'zbek tilidagi tabdilini yaratish, geografik nomlar ro'yxatini tuzish mazmunidagi topshiriqlar o'ziga xos va e'tiborni tortadi. O'quvchilarni haqiqiy ma'nodagi tadqiqotchilik faoliyatiga qiziqtiradi. O'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi hamkorlik faoliyatiga asoslanishni taqozo etadi.

Shu o‘rinda “Milliy o‘quv dasturi” asosida xorij tajribalari uyg‘unligida yaratilgan “Adabiyot” darsliklarida o‘quvchilarni yaratuvchanlikka yo‘naltirish masalasi qay darajada aks etganligi haqidagi savol tug‘iladi, albatta. Masalan, Z.Mirzayeva va K.Jalilovlar hammuallifligidagi 10-sinf “Adabiyot” darsligi¹³⁴ mazmunidagi e‘tiborni tortadigan, avvalgi nashrlarda kuzatilmagan o‘zgacha bir jihat – bu “Loyiha” ruknidagi topshiriqlarning berilishidir (1.3-jadvalga qarang).

1.3-jadval

Yangi nashrdagi 10-sinf “Adabiyot” darsligidagi loyihalar mazmuni

Mavzular	Topshiriqlar
O‘zbek adabiyoti tarixi (VII asrdan XIV asrning birinchi yarmigacha)	VII asrdan VIII asrga qadar bo‘lgan davr adabiy hayotidagi bir muhim hodisani tanlang va <i>tarixchi-kuzatuvchi sifatida tahliliy esse yozing</i> . XIII asrdan XIV asrning birinchi yarmiga qadar mavjud ijtimoiy-siyosiy va adabiy hodisa haqida <i>matbuot yoki internet sayti uchun maxsus tahliliy reportaj tayyorlang</i> . (15-b.)
O‘zbek mumtoz adabiyoti: XIV asrdan XIX asrning birinchi yarmigacha	Markaziy Osiyoning XIV–XIX asrning ikkinchi yarmidagi taraqqiyot tendensiyalarini ajratib oling va uning adabiyotga ta’sirini misollar yordamida ochib bering. (27-b.)
O‘rta asrlar va Uyg‘onish davri jahon adabiyoti (V–XVI asrlar)	2022-yilda Norvegiya Kitob klubi Norvegiya Nobel instituti bilan hamkorlikda jahon adabiyotining turli davrlarda yaratilgan eng muhim 100 namunasini o‘z ichiga olgan “Jahon adabiyoti” ro‘yxatini tuzdi. Kichik guruhlarda ishleng. “Jahon adabiyoti” ro‘yxatiga kiritilgan o‘rta asrlar va Uyg‘onish davri adabiyoti namunalaridan birini tanlang. Tanlagan asaringizga oid mavjud manbalar asosida taqdimot tayyorlang. Taqdimotingizda siz tanlagan asarning ushbu ro‘yxatga kiritilishi sabablarini izohlashga harakat qiling. (59-b.)
“Don Kixot” asari bo‘yicha	Tasavvur qiling, don Kixot va Sancho Pansa bugungi O‘zbekistonga kelib qolishdi. Ular nimadan hayratlanishgan, nimadan esa g‘azabga tushgan bo‘lar edi? O‘zbekistonliklar ularni qanday qabul qilgan bo‘lardi? Don Kixot Pansaning O‘zbekistondagi bir kunini tasvirlab <i>hikoya va sahna asari yozing</i> . (141-b.)

Keltirilgan topshiriqlar o‘quvchilarni keng doirada o‘qib-o‘rganishga, mavzuni boshqa fanlar bilan bog‘lab o‘rganishga, o‘quvchi bilish jarayonlarini zamon va makonni idrok etishga qaratilishi nuqtayi nazaridan ham qiziqarli.

Bizningcha, har ikki sinf darsliklaridan o‘rin olgan rang-tasvir namunalari, filmlardan kadrlar faqat ko‘rsatmalilikni ta‘minlashga, tasavvur hosil qilishgagina emas, balki asarga bog‘liq holda uning mag‘zini chaqishga, ular o‘rtasidagi tutash

¹³⁴ Mirzayeva Z., Jalilov K. Adabiyot. Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 10-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta‘lim markazi, 2022. – 224 b.

nuqtalarni birlashtirish xarakterida bo'lishi maqsadga muvofiq. O'quvchilarga miniatyura asarlarini o'qish texnikasini o'rgatish, filmda rol ijro etgan san'atkorning tashqi ko'rinishi bilan matndagi chizgilarning mutanosibligini tekshirish ham o'quvchilarning bilish jarayonlari bilan bog'liq faoliyatini yuzaga chiqaradi.

Tadqiqot ishlarining referat, taqriz, ayrim asarlar sujeti va kompozitsiyasi qurilishi yuzasidan rejalar tuzish, adabiy qahramonlar tavsifnomasi, portreti ustida ishlash, kitoblarga sharhlar yoki adabiy qahramonlarga maktublar yozish tarzida tashkil etilishi jarayonida oddiy o'quvchidan ijodkor o'quvchi darajasiga ko'tariladi. Professor S.Matchonovning yozishicha, adiblar hayoti va ijodiy faoliyati, adabiy-tarixiy muhit, asarning yaratilishi tarixi, qahramonlar taqdiri bilan bog'liq ma'lumotlar qatori izohtalab so'z va iboralar, hikmatlar, tarixiy shaxslar va joy nomlari sharhlashni talab etadi¹³⁵.

Ijodkor shaxs tarbiyasidagi muhim omillardan biri bu – tadqiqotchilik kompetensiyasidir. U o'zida loyiha va tadqiqot ishlarini rejalashtirish uchun ta'lim jarayonida qanday shaklda amalga oshirish zaruratini taqozo etadi. Buning uchun ta'lim faoliyatiga integratsiya hamda darsdan tashqari shakldagi ishlar (mustaqil o'qish, sinfdan tashqari mashg'ulotlar, to'garaklar, fakultativlar, individual maslahatlar) kabi ikkita variant mavjud. Birinchi holda, loyiha va tadqiqot ishi dasturga mavzu jihatidan bog'langan bo'lib, tarkibiga o'qituvchi ko'rsatmasi, guruhlarga bo'lingan o'quvchilar oldida vazifalar qo'yish va ularni hal etish yo'llarini o'rgatish kabi "texnik" bosqichni qamrab oladi. Loyiha ishlari aksariyat hollarda sinfdan tashqari ishlar jarayonida amalga oshiriladi. Shunga qaramay, yaratilgan ta'limiy mahsulotlar darslarda ham taqdim etilishi mumkin.

Dars jarayonida tadqiqot va loyiha faoliyatini tashkil etish, asosan, beqaror, e'tiborsiz va mavzuga qiziqishi past o'quvchilar bilan tashkil etilganda o'z natijasini ko'rsatadi. Ilmiy-tadqiqot faoliyati o'quv ishlariga rang-baranglik va hissiy tus beradi. Ortiqcha zo'riqish va charchoqlarning oldini oladi. Diqqatni

¹³⁵ Матжон С. Мактабда адабиётдан мустақил ишлар. Методик қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 110-б.

faollashtiradi, zukkolikni oshiradi va o‘zaro hamkorlikni ta’minlaydi. Keng dunyoqarash va qat’iy pozitsiyani shakllantirish omili sanaldi. Tadqiqotchilik kompetensiyasiga asoslangan yondashuv adabiy ta’lim paradigmasining o‘zgarishiga olib keladi. Bunda egallangan bilimlardan o‘quvchilarning turli xil hayotiy vaziyatlarda foydalanish qobiliyati rivojlanib boradi. Tadqiqotchilik kompetensiyasiga asoslangan ta’limning natijasi: a) o‘quv faoliyati tadqiqot va amaliyotga yo‘naltirilgan xususiyat kasb etishi; b) o‘zi assimilyatsiya predmetiga aylanishida namoyon bo‘ladi.

Adabiyot o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning hissiy-irodaviy sifatlari qatori o‘quv-bilish faolligini oshirish orqali tadqiqotchilik kompetensiyasi ham shakllantirilib borish maqsadi ham muhim hisoblanadi. Umumta’lim maktablarining 10 – 11-sinf o‘quvchilarida tadqiqot ishlarini olib borish kompetensiyalari dastlab farazlarni ilgari surish yo‘llarini o‘rgatish, so‘ngra shu asosda ularni sinovdan o‘tkazish, tadqiqot usullarini o‘zlashtirish, faollik, elementar prognozlash ko‘nikmalarini shakllantirishdan boshlanadi. Ijodiy va izlanish xarakteridagi muammolarni hal qilish uchun kognitiv faoliyat algoritmlarini mustaqil ravishda yaratish hamda olingan natijalarni tahlil qilish ishlari ham rejalashtiriladi.

Yuqorida ta’kidlanganlar o‘quvchilarning o‘quv va ilmiy-tadqiqot ishlarining bosqichlari sanaladi. Ammo o‘rta maktabda tadqiqot ko‘nikmalarini shakllantirishga chuqur e’tibor berilmasligi nazarda tutilsa, buni tayanch sinflardan boshlash maqsadga muvofiq. Ayrim olimlar tadqiqot ishlarini tashkil etishda o‘quvchilarning yoshinigina emas, balki qobiliyatlarini ham nazarda tutadi va yondashuvlarni shu asosda belgilaydi. Masalan, R.Yarmatov iqtidorli o‘quvchi-yoshlar tushunchasi muayyan layoqat, qobiliyat va sifatga ega bo‘lgan, o‘n sakkiz yoshgacha bo‘lgan insonni nazarda tutishini ta’kidlaydi. Chunki mazkur yoshgacha shaxs umumiy o‘rta ta’lim va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalarida bilim oladi. Aynan shu davrgacha o‘quvchilarning iqtidori shakllanish va rivojlanish bosqichida bo‘ladi. U o‘zining masalaga yondashuvini quyidagicha ko‘rsatadi: 1) maktabgacha ta’lim muassasasida – shaxsda iqtidorning *yuzaga*

kelishi; 2) umumiy oʻrta taʼlim muassasasida – shaxsda iqtidorning *shakllanib borishi*; 3) oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi muassasasida – shaxsda iqtidorning *rivojlanishi*; 4) oliy taʼlim muassasasida – shaxsda iqtidorning *takomillashuvi*; 5) faoliyat davomida – shaxsda iqtidorning *namoyon boʻlishi* kuzatiladi¹³⁶.

Mazkur fikrlarga tayanilsa, adabiy taʼlimning har bir bosqichda tadqiqotchilik koʻnikmalarini shakllantirish oʻziga xos usullarga tayanadi (1.4-jadvalga qarang).

1.4-jadval

Uzluksiz adabiy taʼlimda iqtidorli oʻquvchilar bilan ishlash bosqichlari

Boshlangʻich sinflarda	Bitiruvchi sinf oʻquvchilarida	Akademik litsey va kasb taʼlimi maktablari oʻquvchilarida	Oliy taʼlim muassasalari talabalarida
Oʻquvchi qiyofasida shaxs timsolini koʻrish.	DTS doirasida koʻrsatilgan bilimlar hajmini berish.	Aqliy salohiyatini jadal oʻstirish.	Kasbiy va umumiy fanlarga oid bilimlar bilan qurollantirish.
Mustaqil ishlash koʻnikmasini shakllantirish.	Mustaqil fikrlashga oʻrgatish.	Isteʼdodini namoyon etishga doir metodik yordam berish.	Mutaxassisligi boʻyicha koʻnikma, malakalarni hosil qilish.
Axloq-odob mezonlarini oʻrgatish.	Tashabbuskorlik sifatlarini rivojlantirish.		Qobiliyatlarini roʻyobga chiqarishga oid ilmiy-metodik bilimlar hosil qilish.
	Kasb-hunarga yoʻnaltirish.		

Jadvaldan koʻrinadiki, taʼlimning har bir bosqichi oʻquvchi-yoshlarning xususiyatlari doirasida taʼsir vositalarini qoʻllashni taqozo etadi. Bu, albatta, oʻquvchi taʼlim oluvchilarning yoshi, fikrlash tarzi, tajribalari ortgan sari yondashuvlarni murakkablashtirib borish zarurligini koʻrsatadi. Oʻspirin yoshlarga koʻp narsalar qiziqarli tuyuladi va ularni tadqiq etish yoʻllarini izlaydilar. Psixologlarning fikricha, bu yoshda ularga tasavvur qilish va oʻylashdan tashqari umumlashtirishni koʻrsatish zarur. Bunday yoshda oʻquvchilar umumiy qoliplarni izlashni yaxshi koʻradilar. Ular oʻzlarini ulgʻaygan va mustaqil his qiladigan barcha turdagi mashgʻulotlarga jalb qilinadi. Binobarin, endi ularda jamoada oʻz oʻrnini topishga, imkoniyatlarini namoyon etishga va individualligini tasdiqlashga intilish kuzatiladi.

¹³⁶ Ярмагов Р.Б. Иқтидорли ўқувчи-ёшлар билан ишлашда таълим узлуksизлиги тамойилига таяниш // Uzluksiz taʼlim. – Тошкент, 2013. – № 3. – Б. 55 – 56.

Tadqiqotchi M.G.Petrovaning tajribalarida keltirishicha, tadqiqot kompetensiyasi fikrlashni rivojlantiradi, mustaqil izlanishga yo'naltiradi, kashfiyot quvonchini beradi – bu meta-mavzu, shu bois uni ta'limning yuqori bosqichida emas, balki o'rta bosqichdan boshlab shakllantirish maqsadga muvofiq¹³⁷. Bizningcha, natijaga erishishda o'quv materialining mazmuni ustida ishlashning o'zi yetarli emas. Jarayonni yanada qiziqarli qilish uchun nafaqat o'rta, balki taynch va boshlang'ich ta'limdanoq o'quvchi o'zining ijodiy va mustaqil ta'lim faoliyatidan qoniqish hosil qilishga zarur shart-sharoit yaratilishi zarur. Bu jihat, albatta, o'rganish, izlanish uchun ichki motivatsiyani shakllantiradi va qiziqarli tajribalarni o'tkazishga keng yo'l ochadi. Farqli tomoni jarayonda topshiriq va muammolarni o'quvchilarning yosh xususiyatlari, qiziqish va mavjud imkoniyatlari doirasida tanlashga alohida e'tibor qaratilishidadir.

Tadqiqotchilik qobiliyatini shakllantirishda sinfda va darsdan tashqari ishlarda o'quvchining bilim jarayonini faollashtirish uchun turli xil usul, metod va texnologiyalar elementlaridan iborat aniq bir tizim ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Darsda kommunikativ, kognitiv va kreativ xarakterdagi vazifalar tadqiqot ishi maqsadidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Bunday mashg'ulotlarda o'quvchilarni faol tadqiqot faoliyatiga jalb qilishda ularning intellektual imkoniyatlari, muammoli vaziyatlarni hal qilish qobiliyatini esda tutish muhim. Adabiyot darslarida muammoga oid – tadqiqot, individual yoki guruh ishlari tashkil etiladi. Bu, albatta, sinf o'quvchilarining xususiyatiga bog'liq. Tadqiqot olib borish jarayoni o'quvchilarning mustaqil fikrlash, mantiqan mulohaza yuritish, adabiy ma'lumotlarni solishtirish, mavzuga oidlarini umumlashtirish va tegishli xulosalar chiqarish malakalarini rivojlantiradi. Ko'rinadiki, o'quvchilarning tadqiqotchilik qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirish nutq madaniyatini o'stirishga, bahs yoki muhokamalarda faol ishtirok etish istagini rivojlantirishga hamda o'z faoliyatini tahlil qilish qobiliyatini shakllantirishga yordam beradi. Bularning barchasi o'quvchilarni hayotga tayyorlash va muvaffaqiyatga erishishda

¹³⁷ Петрова М.Г. Формирование исследовательских компетенций на уроках русского языка и литературы. Россия, Арзамас, МБОУ «ЛИЦЕЙ». <https://multiurok.ru/files/formirovaniie-issliedovatiel-skikh-kompietientsii-na-urokakh-russkogho-iazyka-i-litieratury.html>

imkoniyatlaridan unumli foydalanish sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shundan kelib chiqib tajriba-sinov ishlari jarayonida o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishga doir malaka talablari ishlab chiqildi (*1-ilovaga qarang*).

Tadqiqotimiz davomida bir qator davlatlarda masalaga qay tarzda yondashilgani bilan qiziqdik. Jumladan, rus metodisti N.A.Kapitonovaning ta'kidlashicha, Rossiya Federatsiyasi umumta'lim maktablari davlat standarti komponentida ilmiy-tadqiqot ishlari o'quvchilarning farazlarni taklif qilish, ularni sinab ko'rish, tadqiqot faoliyati texnikasini o'zlashtirish, elementar prognozlash ko'nikmalarini shakllantirish, izlanish xarakteridagi muammolarni aniqlash, tahlil qilish, yechimlarini ko'rsatishga doir kognitiv faoliyat algoritmlarini mustaqil holda tashkil etish doirasida amalga oshirilishi belgilangan¹³⁸.

Fikrimizcha, 10–11-sinf o'quvchilari yosh, mavjud hayotiy tajribalari asosida o'zlari uchun yangi deb bilgan narsa-hodisalarni dastlab ularning mohiyatini tushunish va o'zlashtirish, shaxsiy qarashlarini bayon etish, aniq to'xtamga kelish, bir-biriga yordamlashish, qiziqishlarini ifoda etishni o'rganish uchun ham ilmiy loyihalar va ijodiy faoliyatga jalb qilinishi zarur. Bu ham ta'limdan ko'zlangan maqsad, ham shaxs kamoloti yo'lidagi sa'y-harakatlarning amaliy namunasidir.

Hozir chet tillarni o'rganish, internet materiallariga qiziqish keskin oshib, bosma nashrlarga e'tibor muayyan darajada pasayib borayotgan bir vaqtda, o'quvchilarni so'z va uning jozibasiga oshno qilish juda muhimdir. So'zga nisbatan tejamkor va ahamiyatli bo'lish, uning ta'sir kuchini tuyish bolada qiziqish uyg'otilsagina paydo bo'ladi. Natijada professor Q.Yo'ldoshev ta'kidlagani kabi "yurakka ko'chgan hissiyotgina o'zgada ham tuyg'u qo'zg'ata biladi"¹³⁹. Shuni ham ta'kidlash joizki, zamonaviy o'quvchining qiziqishi multimedia vositalari, internet ishtirokidagi loyiha faoliyatida jadallashadi. Buni darslarda innovatsion

¹³⁸ Капитонова Н.А. Исследовательские компетенции на уроках русского языка и литературы. Материалы конференции «Путь в науку». 08.12.2020//<https://nsportal.ru/shkola/literatura/library/2020/12/08/issledovatelskie-kompetentsii-na-urokah-russkogo-yazyka-i>

¹³⁹ Йўлдош Қ., Йўлдош М. Бадий таҳлил асослари. – Тошкент: Камалак, 2006. – 114-б.

texnologiyalardan imkon qadar ko'proq foydalanish misolida ko'rish mumkin. Masalan, AKT, dizayn va tadqiqot texnologiyalari. Bu masalaga o'qitilayotgan fan mavzulariga yangicha qarash imkonini beradi.

Bugunning o'quvchisi axborotlar dunyosida o'zi uchun istalgan materialni topa oladi, qiziqarli faktlarni o'rganadi. Bu, albatta, uning bilish faolligini rivojlantirishda yangi qadam deyishga asos bo'ladi. O'rta maktab o'quvchilarining ilmiy-tadqiqot faoliyatini amalga oshirishga qaratilgan mavjud usullar bilan yuqori maktab bitiruvchilarining ilmiy-tadqiqot ko'nikmalarini shakllantirishga doir yondashuvlar talab darajasida emasligi ular o'rtasida qarama-qarshiliklarni keltirib chiqaradi. Tayanch va o'rta maktab o'quvchilarining aksariyati badiiy asarda qo'yilgan muammoni aniqlash, adabiy manbalarni, xususan, matnni tahlil qilish, undagi tasviriy-ifodaviy vositalarni aniqlash, adabiy-nazariy tushunchalarni o'zlashtirishda ma'lum qiyinchiliklarni his qilishadi. Mazkur muammo o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish bilan bog'liq metodik ko'rsatmalar yaratishni taqozo etadi. Tadqiqotchilik kompetensiyasi o'z ustida ishlash, ijodiy izlanishlar va mustaqil faoliyat olib borish doirasini kengaytirish imkonini yaratadi. Natijada o'quvchilarning so'z boyligi, kommunikativ savodxonligi va ijodkorligini rivojlantirish amaliyoti kengayadi. O'qituvchi va o'quvchilarning kompyuter texnologiyasi va loyiha usulidan foydalangan holdagi hamkorligi intellektual, shaxsiy, kommunikativ va kreativ kompetensiyalar rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

So'nggi yillarda olimlarning o'quvchilarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish masalasiga e'tibori sezilarli darajada oshganligi ko'rinadi. Jumladan, I.A.Kudrova, A.Leontov, M.Klarin, L.F.Obuxovlarning o'quvchilar ilmiy-tadqiqot faoliyatining turli jihatlari, tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish mexanizmlari ko'rib chiqilgan, o'quvchi shaxsiga yo'naltirilgan ta'lim tamoyillari asosida yaratilgan asarlari ko'pchilikning qiziqishiga sabab bo'lmoqda. Ilmiy-tadqiqot faoliyati olib borish jarayonida o'quvchilarda:

- 1) bilish, qaror qabul qilish va baholash jarayonida mustaqillik;
- 2) aks ettirish qobiliyati;

- 3) asosiy tadqiqot usullarining mohiyati va texnologiyasini bilish;
- 4) tadqiqot faoliyatining barcha jarayonlarini amaliy rivojlantirish ta'lim loyihalarini ishlab chiqish va amalga oshirish tajribasi;
- 5) boshqalar bilan ijobiy munosabatlar o'rnatish mahorati kabi bir qator qobiliyatlar shakllanadi.

Tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish: muammoli, tadqiqot va loyiha usullari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari orqali ta'minlanadi. Internetda ma'lumotlarni qidirish, ularni saralash, matn muharriri bilan ishlash, forumlarda muloqot qilish tadqiqotchilik malakasi bilan birga kommunikativ ko'nikmalarni uyg'un holda rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Multimedia vositalaridan foydalanish mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish va o'tkazish, ilmiy-tadqiqot ishlari, loyihalarni ishlab chiqish, o'quvchilar bilan elektron pochta, tengdoshlari bilan internet orqali ma'lumot almashish va vebinarlarda foydalanish zarurligini ham taqozo etadi. O'qituvchilarda axborot texnologiyalari bilan ishlash mahoratlarining oshishi tadqiqotchi E.Mo'ydinovanning fikricha, asosan, o'quvchilarning topshiriqlarni mustaqil bajarishlariga zarur sanalgan tarmoq resurslariga oid havolalar to'plami, ish jarayonining tavsifi, olingan ma'lumotlarni qayta ishlash bo'yicha tavsiya va xulosalar, axborotlardan tahliliy va tanqidiy foydalanish imkoniyatida namoyon bo'ladi¹⁴⁰.

Muammoli ta'lim o'quv jarayonida yetakchi bo'lib, u o'z shakl va imkoniyatlari jihatidan xilma-xildir. Bu o'rinda o'quvchilarga farazlarni shakllantirish, muammoni hal qilish usullarini tanlash, natijalarni tahlil qilish va xulosalar chiqarish bosqichma-bosqich shakllantirilib boriladi. Muammoli savollar ma'lum bir asar bo'yicha, masalan, "Sizningcha, Ziyoli qanday obraz?" (M.Behbudiy. "Padarkush"), "Kumushdagi qaysi jihatlarni yoqtirmaysiz?", "Zaynab xudbinlik qurboni" (A.Qodiriy. "O'tkan kunlar"), "Nega Razzoq so'fi qiziga shu hayotni ravo ko'rdi?", "U oilasini sevmaydimi?" (Cho'lpon. "Kecha va kunduz") kabilarni misol qilish mumkin.

¹⁴⁰ Mo'ydinova E. O'qituvchilar kasbiy kompetensiyasini veb-resurslar asosida shakllantirish // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2022. – № 8. – B. 19.

Tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish uchun yozuvchining tarjimai holi, ijodi bo'yicha xabarlar tayyorlash, darslikdagi yoki o'qituvchi tomonidan tavsiya etilgan, shuningdek, mustaqil topilgan qo'shimcha manbalar (suhbat darslari, fikrlash darslari, insho yozish, sinxronlash, she'rlar) bilan ishlash uchun ma'lumotlar qidirish darslari, ertaklar, tugallanmagan parchalarni davom ettirish ishlari tashkil etiladi. Nazarimizda, tadqiqot faoliyati butun darsni egallamasligi kerak. Balki o'qitishning nutq va savodxonlikni oshirishga doir boshqa shakl va usullari bilan birlashtirilishi maqsadga muvofiq. Ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etish ta'lim sifatini oshirishga qaratilgani holda o'quvchilarning kognitiv faolligini oshirishga yordam beradi. Tadqiqotchilik mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi, to'g'ri javob topish jarayonida noto'g'ri vaziyatlarni xotirjam tahlil qilish qobiliyatini mustahkamlaydi. Ish o'quvchilarda diqqat, aniqlik va ijodkorlik sifatlarini ham kamol toptiradi.

Bugungi kunda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan o'zgarishlar sifatida o'quvchilarning o'z-o'zini rivojlantirish va uzluksiz ta'lim olishga tayyorligini shakllantirish masalasini qayd etish mumkin. Shu sababli umumta'lim maktablari bitiruvchilari ta'lim natijalari va tayyorlanish darajasiga qo'yiladigan talablar ham o'zgarimoqda. Bu esa, o'z navbatida, maktab adabiy ta'limining zamonaviy davlat standartlarida o'z aksini topmoqda. Demak, keltirilgan fikrlarga tayanilsa, o'quvchilar kognitiv faoliyatga tayyorlanish; kognitiv, o'quv, tadqiqot va loyiha faoliyati ko'nikmalarini egallash; muammolarni qo'yish va yechish harakatlarini o'zlashtirish, farazlarni ilgari surish va ularni asoslash; ijodiy va amaliy muammolarni hal qilish usullarini mustaqil izlash; ilmiy terminologiya, asosiy tushunchalar, usul va uslublarni o'zlashtirish; harakatlar va fikrlash jarayonlaridan xabardorlik sifatida kognitiv aks ettirish ko'nikmalarini egallashlari muhim hisoblanadi.

Tabiiyki, malaka talablarini bajarishning oson yo'li o'quvchilarga tadqiqot faoliyati bilan shug'ullanish imkonini berish hisoblanadi. Ta'lim standartida tadqiqotchilik kompetensiyasi elementlari sifatida quyidagilarni ajratish mumkin:

1) o‘quv tadqiqotlari jarayonida o‘quvchining ichki potensialini shakllantirish. Bu mustaqil izlanishlarni amalga oshirishda tashkilotchilik, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi hamkorlik aloqalarini mustahkamlash bilan tavsiflanadi.

2) tadqiqot faoliyatining asosiy elementlarini o‘zlashtirish. 5–9-sinflarda o‘quvchilar muayyan darajada tadqiqotchilik kompetensiyalarining elementlarini o‘zlashtiradilar. Binobarin, o‘rta maktabda bu loyiha va ijtimoiy faoliyat bilan birga o‘quvchilarning asosiy faoliyati sanaladi.

Zamonaviy ta’lim standartlari kompetensiyaviy yondashuvga asoslangani bois o‘quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish tadqiqot faoliyati natijasi sifatida qaralishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shu o‘rinda tadqiqotchilik kompetensiyasi shaxsning integratsiyaviy sifati ekanligi xususidagi masalaga to‘xtalaylik. Bu sifatga ega shaxs zamonaviy ilm-fan yoki jamiyat hayotining turli jabhalarida faoliyatini samarali olib borishi mumkin.

Pedagogik adabiyotlarga tayangan holda tadqiqotchilik kompetensiyalari ro‘yxatini shakllantirish mumkin bo‘ladi. Tahlil qilish va umumlashtirish; axborot texnologiyalaridan foydalanish; hamkorlik qilish; reflekslilik; ishga mustaqil yondashish kabilarni tadqiqotchilik kompetensiyalari elementlari sifatida keltirish mumkin. Mazkur ro‘yxat ochiq bo‘lib, har bir ta’lim muassasasi ta’lim profilining o‘ziga xosliklari yoki o‘quvchilar ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda uni boyitib yanada takomillashtirish imkoniyatiga ega. Umumiy o‘rta ta’lim tizimi tadqiqotining siri va afzalliklarini aniqlashda oddiy bir narsa-predmetda o‘quvchilarning kognitiv ehtiyojlari tushunchasini aniqlashtirib olish zarur. O‘quvchilar bilan olib boriladigan tadqiqot ishlarida muayyan fan sohasidagi kabi yangi bilimlarni ishlab chiqarishga yaqinlashtirish ko‘zda tutilmaydi. Bu mumkin ham emas.

Metodist I.Rajabovanning ko‘rsatishicha, tadqiqotchilik tamoyilini joriy qilish ta’lim samaradorlikni ta’minlaydigan asosiy omildir. Bunda o‘qituvchi dastlab ilmiy va o‘quv tadqiqoti tushunchalari o‘rtasidagi farqni aniqlashtirib olishi muhim sanaladi. Har ikkala turdagi tadqiqotning farqi ularning hajmi va yangilik

darajasida namoyon bo'lishi bilan xarakterlanadi¹⁴¹. Shu o'rinda mazkur tushunchalar ma'nosiga oydinlik kiritish maqsadga muvofiq. Ular bir-biri bilan muayyan jihatlari bilan farqlanadi. Xususan, ilmiy tadqiqotda obyektiv muammoning yechimiga javob izlansa, o'quv tadqiqotining maqsadi o'quvchi uchun zarur bo'lgan subyektiv muammoga qaratiladi.

O'quvchilarni ilmiy tadqiqotchilik faoliyatiga qiziqtirish bir-birini taqozo etuvchi quyidagicha tizimni talab etadi (1.5-jadvalga qarang):

1.5-jadval

O'quvchilarning ilmiy tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish bosqichlari va mazmuni

Bosqichlar	O'qituvchi faoliyati	O'quvchi faoliyati
Quyi bosqich	Muammo va uning yechimlarini ko'rsatadi.	O'qituvchi rahbarligida yechimlarni izlaydi, muammoni hal qilishga intiladi.
O'rta bosqich	Faqat muammo qo'yadi.	Muammo yechimini o'zi izlab topadi.
Yuqori bosqich	Nazorat qiladi.	Mustaqil holda muammo qo'yadi, yechimini ham o'zi topadi.

O'quvchilarni tadqiqotchilikka qiziqtirish masalasi ilgari surilgan Sh.Hasanovanning ilmiy izlanishlarida o'quv tadqiqotiga xos xususiyatlar alohida o'rganilgan bo'lib, uning quyidagi turlariga urg'u qaratilgan:

Dastlabki turi – ta'kidlovchi tadqiqot bo'lib, maqsadi – kuzatish asosida narsa-hodisalarning hajmi, shakli, og'irligi, rangi kabi bir qator xususiyatlarini yoritishga xizmat qiladi. Mantiqiy tadqiqot sanalgan ikkinchi turida kuzatish usulidan foydalaniladi. Natijada tajribalarni kiritish orqali narsa-hodisalar o'rtasidagi sabab-oqibatlar aniqlanadi. Umumlashtiruvchi tadqiqot uchinchi tur

¹⁴¹ Ражабова И. Ўқитиш жараёнига тизимли тафаккур ва илмий тадқиқотчилик нуқтаи назаридан ёндашиш // Kasb-hunar ta'limi. – Toshkent, 2013. – № 1. – Б. 30.

sifatida kuzatish va tajribalarga tayanishni, ta'lim oluvchilarning narsa-hodisalar qonuniyatlarini chuqur o'rganishlariga va mohiyatini ochishiga qaratiladi¹⁴².

Fikrimizcha, mazkur tarkibga tahliliy tip – qo'lga kiritilgan natijalar, o'quvchilar shaxsiy tajribasi, uning bilish jarayonlari rivojidadagi ahamiyatlilik darajasini ham kiritish mumkin. O'quvchining tadqiqotchilik faoliyati, avvalo, fan uchun emas, balki ularning yangilikni kashf etishi yo'lidagi urinishlari bilan belgilanar ekan, unda muammolarni o'rganish nima uchun o'quvchining tajribasi va qiziqishlariga bog'liqligi haqidagi savol tug'iladi. Nazarimizda, qo'yilayotgan muammo o'quvchilarning ehtiyojlarini ifodalashi; o'zlari muammolarni tanlash, ularni o'rganish yo'l-yo'riqlari ustida ishlashi; muammo qaror qabul qilish mexanizmlarini faollashtirishi va turli yechimlarni taqozo etishi bilan ahamiyat kasb etishi zarur. Jarayonda muammoni yechish jarayonida tadqiqiy faoliyat shakllanishi ko'zda tutilishi maqsadga muvofiq.

Nazarimizda, ta'lim tadqiqoti narsa-predmet yoki voqelik mohiyatini o'zlashtirishga universal yondashuv bo'lib, o'quvchiga tadqiqotchining funksional mahoratini rivojlantirish imkoniyatini beradi. Subyektiv yangi bilimlarni o'zlashtirish asosida o'quv jarayonida o'quvchining shaxsiy nuqtayi nazarini faollashtirishga xizmat qiladi. Agar tadqiqot faoliyati umuman faoliyat deb hisoblansa, faoliyatning odatiy tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatish zarur. Bular: maqsad, motiv, mavzu, harakat, mahsulot va natijalar hisoblanadi.

V.V.Davidovning fikricha, tadqiqot faoliyatining asosiy maqsadi – subyektiv bilimlarning o'sib borishidir, bunda yangi bilimlarning (harakat usullari) “kvazi – kashfiyoti”¹⁴³dir. Kvazi (lotincha quazi – go'yo, xuddi) – qo'shma so'zlar bo'lagi; “mavhum”, “soxta”, (masalan, kvaziolim), “deyarli”, “yaqin” (masalan, kvazizarralar, kvazioptika, kvaziimpuls, kvazipullar) kabi ma'nolarni ifodalaydi¹⁴⁴.

¹⁴² Hasanova Sh. Biologiya darslarida o'quvchilarni tadqiqotchilik faoliyatiga yo'naltirish // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2011. – № 4. – B. 106.

¹⁴³ Давидов В.В. О понятии развивающего обучения: сб. статей / Сиб. ин-т развивающего обучения. – Томск: Пеленг, 1995. – 142 с. – (Библиотека развивающего обучения / под общ. ред. В.В.Давыдова и В.В.Репкина; вып. 13). – Ред. серии указаны на с. 144. Ссылка: http://elibr.gnpbu.ru/text/davydov_o-ponyatiirazvivayuschego-obucheniya_1995/

¹⁴⁴ <https://uz.wikipedia.org/wiki/Kvazi>

Bizningcha, tadqiqot faoliyati maqsadiga o'quvchining ichki motivlari daxldor bo'lib, jarayonda tahlilga tortilayotgan obyekt haqida yangi ma'lumotlarni izlash, topish, aniqlash yoki yangi narsa, faoliyat turini bajarish istagi nazarda tutiladi. Tadqiqot faoliyatining predmeti yangi bilimlarni egallashdir. Empirik darajada fanning yangi faktlari o'rnatiladi, umumlashtiriladi. Ular empirik bilimlarni shakllantirish asosi sifatida baholanadi. Empirik ma'lumotlar (kuzatish, eksperiment, so'rovlar) yig'iladi, so'ngra tushunish, talqin qilish bilan bog'liq kognitiv faoliyat amalga oshiriladi.

Tadqiqotchilik faoliyati tarkibida harakatlar ikkiga: aqliy (intellektual) va amaliy (ijodiy va tadqiqot)ga bo'linadi. M.V.Gamezoning so'zlariga ko'ra, asosiy aqliy operatsiyalar quyidagilardan iborat:

1) tahlil (murakkab obyektning tarkibiy qismlar yoki xususiyatlarga bo'linishi);

2) sintez (qismlardan butunga o'tish);

3) taqqoslash (obyektlar orasidagi o'xshashlik yoki farqlarni aniqlash); abstraksiya (subyektning muhim xususiyatlari va munosabatlarini ajratib ko'rsatish va boshqalardan abstraksiyalash, ahamiyatsizlik);

4) umumlashtirish (obyektlar yoki hodisalarni umumiy va muhim belgilariga ko'ra birlashtirish)¹⁴⁵.

Tadqiq etilayotgan obyekt va unga xos xususiyatlar haqida muayyan xulosaga kelinganida fikrlash shaklining ahamiyati katta emas. O'quvchilarning tadqiqotchilik faoliyati DTSga muvofiq tuzilgan matn ko'rinishidagi ta'limiy mahsulot yaratish bilan yakunlanadi. Xususan, ular loyiha, hisobot, ma'ruza, referat, annotatsiya, taqriz va h.k. ko'rinishida rasmiylashtiriladi.

Alohida tadqiqotchilik faoliyatining natijasi izlanish olib borilayotgan fan doirasida yangi bilimlarning ochilishi demakdir. Tizimli va maxsus tashkil etilgan jarayon sifatidagi tadqiqotchilik mahsuli esa tadqiqotchilik kompetensiyasining shakllanishi hisoblanadi. Faoliyatning maqsadi – adabiy ta'lim sohasida yangi

¹⁴⁵ Гамезо М.В., Герасимова В.С., Машурцева Д.А., Орлова Л.М. Общая психология: Учебно-методическое пособие / Под общ. ред. М.В.Гамезо. – М.: Ось-89, 2007. – 352 с.

ilmiy bilimlarni kashf etish. Yangi bilimlar filologik, adabiy tanqid, lingvistika bo'yicha badiiy yoki informatsion matnlarni o'zlashtirish bo'lishi mumkin.

Xulosa o'rnida o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishda obyektни kuzatish; turli vaziyatlarda uning xatti-harakatlari yoki xususiyatlarini o'rganish bo'yicha tajribalar o'tkazish; obyekt modelini yaratish, ya'ni uni soddalashtirilgan shaklda ifodalash tavsifi (matn – she'r, hikoya – etyud); nazariyani yaratish, ya'ni modelning miqdoriy tavsifi; nazariyani tekshirish (tajribalar o'tkazish, nazariya va eksperimental natijalarni miqdoriy taqqoslash)ga doir usullar samaralidir.

Birinchi bob bo'yicha xulosalar

Yuqorida qayd etilganlar asosida quyidagi xulosalarni shakllantirish mumkin:

1. Tadqiqotchilik kompetensiyasi kichik tadqiqotlarga zamin yaratadi. O'quvchining o'z-o'zini tarbiyalashi va aqliy salohiyatini rivojlantirishi, faoliyatining turli ko'rinishlarini bir butunlikka integratsiyalashi hamda oddiy ijrochilik rolidan ijodiy faoliyatga o'tish dinamikasini belgilaydigan tushunchadir.

2. Tadqiqotchilik o'zaro bog'liq kompetensiyalar: universal xususiyatlar, o'quv yoki ilmiy tadqiqot sohasidagi bilim, ko'nikma, malaka va qobiliyatlar, xatti-harakatlar hamda tajribalarni o'zida mujassam etgan, masalaga oid muammolarni hal qilish yig'indisi demakdir. Bu o'quvchi uchun ham o'quv jarayonida, ham kelgusidagi amaliy faoliyatida zarur qobiliyat sanaladi.

3. Bir necha yillarga mo'ljallangan o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish jarayoni ta'lim subyektlari o'rtasidagi hamkorlik tizimi, sinfdan va maktabdan tashqari ishlarning turli shakllarini maqsadli birlashtirgan jamoaviy tizim bo'lishi maqsadga muvofiq.

4. Umumiy o'rta ta'limda bunday tizimni tashkil qilish uchun, avvalo, ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasi, shart-sharoitlari, imkoniyatlari, joylashgan o'rnining xususiyatlari, kadrlar salohiyati va ilmiy ijtimoiy hamkorlikni hisobga olgan holda maxsus pedagogik loyiha tuzish zarur. Loyihani amalga

oshirishda ta'lim muassasasi rahbariyati va jamoasi tuman, shahar, viloyat o'quv-uslubiy, axborot-metodik markazlari, oliy ta'lim muassasalarining tegishli mutaxassislik kafedralari bilan yaqin hamkorlikda ish olib borishlari ko'zda tutiladi. Bunda ta'limning an'anaviy qadriyatlari sanalgan fundamentallik va akademizm orqada qoladi. Eng yuqori ustuvorlik esa o'quvchi oldida turgan o'quv muammolarini hal qilish uchun mustaqil va faol holda samarali vositalarni izlash qobiliyati muhim o'rin tutadi. Bu, o'z navbatida, o'qituvchilar uchun maxsus o'quv dasturlarini tuzishni talab etadi.

5. Zamonaviy ta'lim sharoitida o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish adabiy ta'lim jarayonini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida pedagogika nazariyasi va amaliyotidagi muhim strategik vazifadir.

6. O'quv va ilmiy tadqiqot bir-biridan muayyan jihatlari bilan farqlanadigan tushunchalar hisoblanadi. Ilmiy tadqiqotda obyektiv muammoning yechimiga javob izlansa, o'quv tadqiqotida o'quvchi uchun muhim sanalgan subyektiv muammoning yechimini izlash yo'llari nazarda tutiladi.

II BOB. ADABIYOT DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING TADQIQOTCHILIK KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

2.1-§. O‘quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishda bilish faolligiga yo‘naltirilgan yondashuvlar

Zamonaviy ta’limning rivojlanish xususiyatlari o‘quv jarayonida **bilish faolligiga yo‘naltirilgan** yondashuvlardan oqilona foydalanish yo‘llarini taqozo etmoqda. Yoshlarni kelgusi faoliyatga tayyorlashda yoki hayotda uchrashi mumkin bo‘lgan notanish vaziyatlarda eng maqbul yechimlarni topa olish ehtiyoji o‘quvchilardan bir qator sifatlarni talab qiladi. Mazkur talablar muammoli vaziyatlarni ishlab chiqish, g‘oyalar yaratish va loyihalarni taklif qilish variantlari sanalib, ularni dars va darsdan tashqari mashg‘ulotlarda tadqiqot va loyiha faoliyati orqali qo‘llashga o‘rgatish maqsadga muvofiq. 10–11-sinf o‘quvchilarini tadqiqotchilikka yo‘naltirish ishlari turli shakllarda tashkil etilishi mumkin. Hozirgi kunda maktablarda o‘quvchilarni tadqiqotchilikka qiziqtirish imkoniyatlari avvalgi tizimga ko‘ra ancha keng, ya’ni bu o‘rta maktabda kasbga yo‘naltirish bilan bog‘liq. O‘rta sinflarda o‘qish vaqtining 20% gacha ixtisoslashtirilgan fanlarga, shu jumladan, fakultativlarga berilishidan kelib chiqilsa, bu turdagi mashg‘ulotlar o‘quvchilarni mustaqil izlanishlariga yo‘naltirishda o‘lkashunoslik mashg‘ulotlariga yondosh kursning variantlaridan biri bo‘lishi mumkin.

O‘quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish bir qator ish usullarini tizimlashtirishni talab etadi. Bular: muammoli ta’lim, tadqiqot metodi, loyiha metodi, ijodiy topshiriqlar, tadqiqot topshiriqlari va adabiy-nazariy tushunchalarni amalda qo‘llay olish bilan bog‘liq muammolarni hal qilish kabilardan iborat. Qayd etilganlar adabiy materiallar ustida ishlash barobarida global tarmoq imkoniyatlari: ma’lumotlarni izlash, ijtimoiy tarmoqlar va bloglardagi forum va seminarlarda muloqot qilishni ham ko‘zda tutadi.

B.X.Daniyarovning kuzatishlariga ko‘ra, tadqiqot ishlari ta’lim oluvchilarni o‘rganilayotgan o‘quv material doirasidan chetga chiqishga undaydigan, keng qamrovli va muhim masalani tizimli o‘rganish jarayonida olib boriladigan mustaqil

tahliliy faoliyatdir¹⁴⁶. Masalaga shu nuqtayi nazardan qaralganda ko‘rilayotgan muammo muayyan o‘quv vazifasiga nisbatan bir qator yondashuvlarni talab etadi. Jumladan, adabiy ta‘limdan ko‘zlangan maqsad – ma‘naviy yetuk shaxs tarbiyasida o‘quvchilarning yangi bilimlarni kashf etishlari bilan bog‘liq tevarak-atrof, ijtimoiy hayotga munosabat va qarashlar ilmiy yondashuv ta‘sirida rivoj topadi. Chunki bu kabi jihatlar milliy mentalitetimizga xos ijtimoiy va tarixiy tajribalarni o‘zlashtirish orqali kamol topadi.

O‘spirin yoshdagi o‘quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalari ularning hissiy-ixtiyoriy va kognitiv sohalariga ta‘sir ko‘rsatish natijasida shakllanadi. Bunda, asosan, o‘quvchilardagi mustaqillik va ijodiy fikrlash ko‘nikmalariga tayaniladi. Bunyodkorlik xarakteridagi bilim va xatti-harakatlarni o‘zlashtirish tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish maqsadini ta‘minlashga yo‘naltiradi. Bu esa faoliyat subyektlarini aqliy faoliyat jarayoniga olib kiradigan ilmiy yondashuvni taqozo etadi. Ilmiy yondashuv tarkibidagi didaktik va psixologik yo‘nalishlar quyidagi xususiyatlarga ega:

1) *didaktik yondashuv* – ta‘lim subyektlari (o‘qituvchi, o‘quvchi) faoliyatini rivojlantirishga doir metodik vositalarning o‘rnini belgilash masalasini ko‘zda tutadi;

2) *psixologik yondashuv* – bu o‘quvchilarning o‘zlari tomonidan mustaqil holda pedagogik-psixologik talablar asosida tashkil etiladigan bilish faoliyatidan foydalanishdir.

Amaldagi pedagogik-psixologik nazariyalar didaktikaning asosi sifatida ta‘lim oluvchilarning faoliyatini samarali tashkil etishga xizmat qilishi kerak. Bizningcha, faoliyat metodikasini maqsadga muvofiqlashtirish zarur. Natijada o‘quvchilarning harakatlarini izchil tarzda yo‘lga qo‘yish va o‘qituvchi tomonidan boshqarilishiga erishish mumkin. O‘spirin yoshdagi o‘quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish o‘quv materiallarini ongli ravishda o‘zlashtirish imkonini yaratib, bilishga oid qiziqish va aqliy mehnat potensialini oshiradi.

¹⁴⁶ Данияров Б.Х., Иноятова М.Э. Узлуксиз таълим тизимида тадқиқотчилик технологияларидан фойдаланиш // Uzluksiz ta‘lim. – Тошкент, 2013. – № 6. – Б. 4.

Tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishda o'quvchilarni bilish faolligiga yo'naltirishning bir qator shartlari mavjud. Izlanuvchi N.Tosheva ulardan eng muhimlari sifatida quyidagilarni ko'rsatadi: o'quv jarayonida hamkorlikdagi faoliyatning amalga oshishi bevosita o'quvchi shaxsiga yo'naltirilishi; predmetlararo va ayni bir o'quv predmeti doirasidagi bog'liqlikning yo'lga qo'yilishi; muammoli ta'lim imkoniyatlaridan samarali foydalanish; mustaqil ishlar ko'lamining kengayishi; muvaffaqiyatli ta'limni kafolatlovchi didaktik ta'minotning talab darajasida yaratilishi; o'quvchilarning bilish imkoniyatlarini e'tiborga olish kabilar¹⁴⁷.

Fikrimizcha, izlanish jarayoniga oid operatsiyalarning yetarlicha natija bermasligi o'quvchilarining bilish faolligini shakllantirishga sharoit yaratilmaganligi hamda didaktikada muayyan ko'nikma, malaka va kompetensiyalarni o'zlashtirishga nisbatan yagona yondashuvning mavjud emasligidir. Tadqiqotchilik kompetensiyalarini tarkib toptiruvchi mayllarni hosil qilishda o'quvchilarning shaxsiy tajribalariga asoslanish muhim vositadir. Bunda bilimlarning ahamiyati muayyan hayotiy kuzatishlar va shu asosda materiallarning o'zlashtirilganligida ko'rinadi. Muammoli vaziyatlar yaratish tadqiqotchilikni yo'lga qo'yishning tashqi yo'naltiruvchi imkoniyati bo'lib, u bilish jarayonida murakkabliklar tug'diradigan topshiriqlar yechimlarini taqdim etish, shuningdek, tadqiqot faoliyatining izlanuvchanlik-ijrochilik xususiyatiga ahamiyat qaratish imkonini ham beradi. Muammoli-izlanuvchi xarakterdagi metodlar vositasida o'quvchilar tadqiqotchilik faoliyati haqida nazariy va amaliy jihatdan qurollantiriladi. Bu esa, o'quvchilarning bilish faoliyatini dasturlashtirish va konstruksiyalashga zamin hozirlaydi. Bu holatda ular obyekt sifatida namuna ko'rsatib, faoliyat bajaruvchi vazifasini bajaradilar.

Izlanish faoliyatini tashkil qilish jarayonida 10 – 11- sinf o'quvchilarining shaxsiy faoliyati ustuvor mavqe egallab, bunda ular subyekt holatiga o'tadilar. Natijada muammoga nisbatan shaxsiy yondashuv yuzaga kelib, zo'riqishlarning

¹⁴⁷ Тошева Н., Боймуродова Г. Ўқувчи – билиш жараёнининг субъекти сифатида // Мақtab va hayot. – Тошкент, 2012. – № 4. – Б. 9.

o'zni o'quvchilar aqliy imkoniyatlari rivojiga qaratilgan umumlashtirish metodlariga almashadi. Demak, vaziyat o'quvchilarning mustaqilligini ta'minlashga ta'sir qiladi. O'quvchilarning tizimli fikrlash madaniyatini tarkib toptirish yaratuvchanlik faoliyati metodologiyasini takomillashtirishni taqozo etadi. Yaratuvchanlik takrorlanmas va noyob qobiliyat sifatida ijodiy darajadagi fikrlashni talab etadi. Lekin bu oddiy anglash o'ta murakkab bo'lib ko'ringan masalalarni oddiy yechish yo'lidir. Ijodiy fikrlashni rivojlantirish maqsadga qaratilgan usullarning eng muhimi va ahamiyatlisini tanlash, tadqiq etilayotgan mavzu tag zaminidagi muammoning mavjudligini aniqlash va uning doirasida savollar qo'ya olish, kreativ xarakterdagi g'oyalarni rag'batlantirish, yechimlarni topishning taxminiy rejalarini tuzish yo'llarni taklif qilish kabilardan iborat.

Bir guruh tadqiqotchilar aniqlaganlaridek, o'quvchilarning haddan ziyod tez xulosa chiqarishga urinishlari, masalani avvaldan muayyan bir toifaga kiritish, shoshilinch qaror qabul qilishdan qochishlari ... asosiy muammodan og'ishlariga va fikrlash egiluvchanligining yo'qolishiga olib keladi¹⁴⁸.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirishga yangi harakat yoki faoliyat usulini qo'llash, muayyan ta'limiy muammolarini yechish jarayonida foydalanish natijasi sifatida qaraladi. Bunda o'rganilayotgan masala yuzasidan o'quvchilarda tegishli tajriba hosil qilish zarur bo'ladi. O'zlashtirilgan bilimlarni tahlil qilish va baholash natijasi tajriba hisoblanadi. Bu borada metodist L.I.Vovk ta'kidlaganidek, albatta, jarayonda tajriba muhimdir, lekin u allaqachon shakllangan bilim, ko'nikma va malakalardir. Shu bois har bir o'qituvchi o'quvchilarining nafaqat reproduktiv usulda bilim olishlariga, balki ularni o'rganishga o'rgatish vazifasini ham bajaradi. O'qitishga nisbatan yangicha yondashuv Davlat ta'lim standartiga muvofiqliqni talab etadi¹⁴⁹.

Mustaqil ravishda egallagan bilim ancha kuchli va uzoq vaqt yodida qolishiga asoslanilsa, o'qituvchi o'quvchilarning tadqiqot faoliyati natijasida yuzaga keladigan tajribasini diqqat markazida tutishi kerak. Shu nuqtayi nazardan

¹⁴⁸ Каримов И., Тожибоев Ф., Қўқонбоев И. Физика фанини ўқитишда ўқувчиларни ижодий фикрлашга ўргатиш усуллари // Uzluksiz ta'lim. – Тошкент, 2002. – № 3. – Б. 77.

¹⁴⁹ Вовк Л.И. Формирование исследовательских умений на уроках русского языка и литературы // <https://www.lurok.ru/categories/14/articles/21018>

yondashilsa, tadqiqotchilik bu o‘quvchilarning analitik-sintetik, axborot, kreativ va bashorat qilish qobiliyatlarini birlashtirilgan tizimli shaxsiy xususiyatidir, deyishga asos bo‘ladi.

Tadqiqotchilik kompetensiyasining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: ijodiy faoliyat texnologiyasini o‘zlashtirish; avval egallangan bilim va ko‘nikmalarni notanish vaziyatlarda qo‘llay olish; muammolarni ajrata bilish; o‘rganilayotgan obyektning noma’lum qirralarini ko‘ra olish; masala yuzasidan muqobil yechimlarni shakllantirish; o‘zini va amalga oshiradigan faoliyatini tasniflay olish qobiliyatlari va h.k.

Tadqiqotchilik faoliyati natijasi sifatida yuzaga kelgan yangiliklar algoritmini quyidagicha tartibda shakllantirish maqsadga muvofiq: kashfiyot – ixtiro, ixtiro – loyiha, loyiha – texnologiya va h.k. Mazkur ketma-ketlik avvaldan belgilangan tayyor reja emas, balki maqsadga qaratilgan tizimli yondashuvdir. Bu tizim analitik-sintetik fikrlash orqali amalga oshadi.

Analitik-sintetik qobiliyat bu ma’lumotlarni tahlil qilish, umumlashtirish, narsa-predmet, hodisalarning asosiy va muhim jihatlarini ajratib ko‘rsatish yoki tavsiflash demakdir. O‘quvchilar axborotlarni ko‘p hollarda manbalar, texnik vositalar va bibliografik qidiruv ko‘nikmalarini egallash orqali oladilar. “G‘oyalarni yaratish, bilim va ko‘nikmalarni yangi muammoli vaziyatlarga o‘tkazish, – degan edi bu haqda pedagog olim A.V.Mironov, – qarama-qarshiliklarni aniqlash qobiliyati ijodiy qobiliyatlar bilan bog‘liq. Va nihoyat, biz prognostik qobiliyatlarni o‘rganish obyektining rivojlanishini oldindan ko‘ra bilish qobiliyati deb hisoblaymiz”¹⁵⁰. Ular tarkibiga biz quyidagilarni kiritishni maqbul deb bilamiz:

- 1) o‘rganilayotgan fan (mavzu) doirasidagi bilimlar asosida taxminlarni shakllantirish va asoslash;
- 2) muammolarni ko‘rish va ularni hal qilish;

¹⁵⁰ Миронов А.В. Исследовательская деятельность – основа развития творческой личности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovatel'skaya-deyatelnost-osnova-razvitiya-tvorcheskoy-lichnosti/viewer>

3) maqsadni belgilash va faoliyatni rejalashtirish;

4) zarur ma'lumotlarni to'plash, tahlil qilish va saralash;

5) tanlangan eng maqbul usullar orqali esperiment o'tkazish, tadqiqot natijalarini taqdim etish, aniqlangan ma'lumotlar va qo'yilgan muammo o'rtasidagi bog'liqlikni o'rnatish;

6) olingan natijalarini tizimlashtirish, bilim va ko'nikmalarni muayyan faoliyatda qo'llash va h.k.

Tadqiqotimiz amaliyotida ta'lim texnologiyasi sifatida o'quvchilarning tadqiqotchilik faoliyatiga doir quyidagi yondashuvlar ishlab chiqildi:

1. *Ta'lim jarayonining muhim bosqichlariga doir.* Bunda o'quvchilar darslarni alohida o'quv jarayoni sifatida ko'rishni o'rganishlari kerak. Zero, o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish mezonlari ularning kelgusidagi faoliyati uchun maqsad va vazifalarni belgilash, o'quv materialini o'rganish, tahlil qilish va tizimlashtirish, tadqiqot ishini tanlash bilan chambarchas bog'liq. Shuning uchun o'quvchilarni biror mavzuda amalga oshirmoqchi bo'lgan izlanish metodologiyasini o'rganish, natijasini taxmin qilish, xulosalar chiqarish va o'z faoliyatini baholab borishga yo'naltirish maqsadga muvofiq.

2. *Kelgusidagi hayotni ilm-fan bilan bog'lashga doir.* Bugungi kunda ta'lim beruvchilarning uslubiy arsenalida o'rganishga jalb qiladigan ko'plab qiziqarli va mushohadatalab yondashuvlar mavjud. Bular: muammoli ta'lim texnologiyasi, keys-stadi texnologiyasi, dizayn, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, tanqidiy fikrlash texnologiyasi kabilardir. Ularning barchasi o'quv faoliyatida muammoli vaziyatlarni yaratishga imkon beradi. Shu asosda o'quvchilarning taxmin qilishi, kreativligi, mustaqilligi, aqliy qobiliyati va ilmiy dunyoqarashi shakllanib boradi.

Adabiyot darslarida badiiy asar matniga asoslanilgan yondashuv ham yodda tutilishi maqsadga muvofiq. Binobarin, bunday yondashuv o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyasini rivojlantirishga hissa qo'shadigan loyiha texnologiyasiga asoslanadi. Darslik tuzilishining asosiy komponenti aynan matn bo'lganligi uchun ham shu orqali ta'limning tarbiyaviy, kommunikativ va

rivojlantiruvchi maqsadlari amalga oshiriladi. Darsda o‘quvchilarning ishi matn atrofida kechganligi bois izlanish faoliyati asarning badiiy xususiyatlari, obrazlar tizimi, asar tili, kompozitsiyasi va sujeti elementlarini tahlil qilishga doir adabiy-nutqiy va badiiy asarni tahlil qilish kompetensiyalarni rivojlantirishni taqozo etadi. Adabiyot darslarida fikrlashni o‘rgatish ishlari bevosita nutq o‘stirish bilan chambarchas holda olib boriladi. Tadqiqotchi M.Fozilovanning ko‘rsatishicha, “adabiy-nutqiy” tushunchasidagi adabiy so‘zidan bir necha xil ma’no tushuniladi. Masalan, o‘zbek adabiy tiliga xos; adabiyotshunoslik tilini egallash; adabiy asarlar asosidagi nutq; adabiyot hamda nutq mutanosibligi¹⁵¹ va h.k. Bizningcha, badiiy asar matni ustida ishlash jarayonida nafaqat matnni o‘qib tushunish, so‘zlash, o‘qish yoki yozish, balki uning g‘oyasi, muallifning badiiy niyati, obrazlar tizimi, obraz va obrazlilikka munosabat bildirish orqali hissiy zavqlanish, ma’naviy sifatlarini o‘stirishga daxldor tahlil kompetensiyalari ham nazarda tutiladi. Bu borada metodist olim Q.Yo‘ldoshev to‘g‘ri ta’kidlaganidek, “o‘quvchi va talabalarni shunchaki muammo yuzasidan bahsga tortish kerak emas, balki ularning butun intellektual kuchi tekshirilayotgan badiiy matnning mag‘zini chaqishga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim”¹⁵². Shundagina, adabiy ta’limdan ko‘zlangan bosh maqsad – mustaqil tafakkurli, keng dunyoqarashli, yuksak didli shaxs tarbiyasiga poydevor mustahkamlanadi.

O‘quvchilarning ilmiy-tadqiqot loyihasi adabiyot fani o‘quv materiallari bo‘yicha ham amalga oshiriladi, bir nechta fanlarning tegishli mavzularini birlashtiradi, muammoli-ijodiy guruh ishida, ilmiy va amaliy faoliyat doirasida rejalashtiriladi. Bu borada professor M.Mirqosimova o‘rinli ko‘rsatganidek, biror ijodkor mahorati yuzasidan taqriz, adabiy-tanqidiy maqola, ma’ruza, referatlar tayyorlash, she’riyat soatlari, kitobxonlar anjumani, adabiy-badiiy kechalar o‘tkazish o‘quvchilarni ijodiy faoliyatga yo‘naltiradi. Olimaning dissertatsion ishida Cho‘lpon hayoti va ijodini mustaqil tadqiqotlarga yo‘llash orqali o‘rganish (115–125-b.), A.Oripov hayoti va ijodiga bag‘ishlab referat yozish (130–131-b.),

¹⁵¹ Fozilova M. Adabiy-nazariy kompetensiyalar xususida // Til va adabiyot ta’limi. – Toshkent, 2021. – № 11. – B. 16.

¹⁵² Йўлдош Қ., Йўлдош М. Бадий таҳлил асослари. – Тошкент: Камалак, 2006. – 114-б.

Mirtemir ijodini mustaqil o'rganishga doir adabiy ma'ruzalar mavzusini belgilash (132-b.), Usmon Nosir hayoti va ijodi yuzasidan mustaqil adabiy ma'ruzalar yaratish (133–138-b.), Navro'z bayramiga atab tashkil qilinadigan she'riyat soatiga “Assalom, Navro'z!” nomli adabiy albomlar tayyorlash (128-b.) ishlari o'quvchilarning tahlil malakalari bilan bir qatorda dunyoqarashlarini boyitish, ijodiy tafakkuri, estetik didlari kamol topishi va kitobxonlik darajalarini yuksaltirishi yoritilgan¹⁵³. Darhaqiqat, bunday mazmundagi faoliyat turlarini tashkil etish o'quvchilarni tadqiqotchilikka qiziqtirish, ijodiy qobiliyatlarini namoyon etish va takomillashtirish, o'z ustida mustaqil ishlashlariga ham tegishli shart-sharoit yaratadi.

Ushbu manbalardan biri sifatida zamonaviy raqamli ta'lim muhitini keltirish mumkin. Mazkur bobning mavzusi maktab va oila hamkorligida GlobalLab tarmoq tadqiqot muhitini o'rganish imkoniyatlari sanaladi. GlobalLab o'quv muhitining dasturiy vositalari zamonaviy ish shakllarini amalga oshirish imkonini beradi. Uning asosiy xususiyati kraudsorsingning afzalliklaridan foydalanish hisoblanadi. “Kraudsorsing inglizcha “crowdsourcing” so'zidan olingan bo'lib, keng doiradagi shaxslarni ularning ijodiy qobiliyatlari, bilimlari va tajribasidan foydalanish, jamoaviy ish olib borish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llagan holda innovatsion faoliyatiga doir u yoki bu muammolarni hal etish uchun jalb etish”¹⁵⁴ demakdir. Shunga asoslanilsa, GlobalLab keng ko'lamli muammolarni hal qilish uchun “aqlli olomon” resurslaridan foydalanishni anglatadi. Ish taqsimlangan ishtirokchilar guruhi tomonidan amalga oshiriladi. Ularning har biri birgalikda tadqiqotga o'zining ma'lum darajadagi ulushini qo'shadi. Bunda adabiyot va informatika fani o'qituvchilari hamkorligidagi faoliyatga tayanish ma'lum samaradorlikka xizmat qiladi. Loyihalarini amalga oshirish natijasida shakllanadigan tadqiqotchilik kompetensiyasi o'quvchilarning universal ta'lim faoliyatidan iborat qobiliyatlarini o'z ichiga oladi. Bular quyidagi jadvalda o'z aksini topgan (2.1-jadvalga qarang):

¹⁵³ Мирқосимова М.М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш усуллари: Пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1995. – 253 б.

¹⁵⁴ <https://ru.wikipedia.org/wiki/Краудсорсинг>

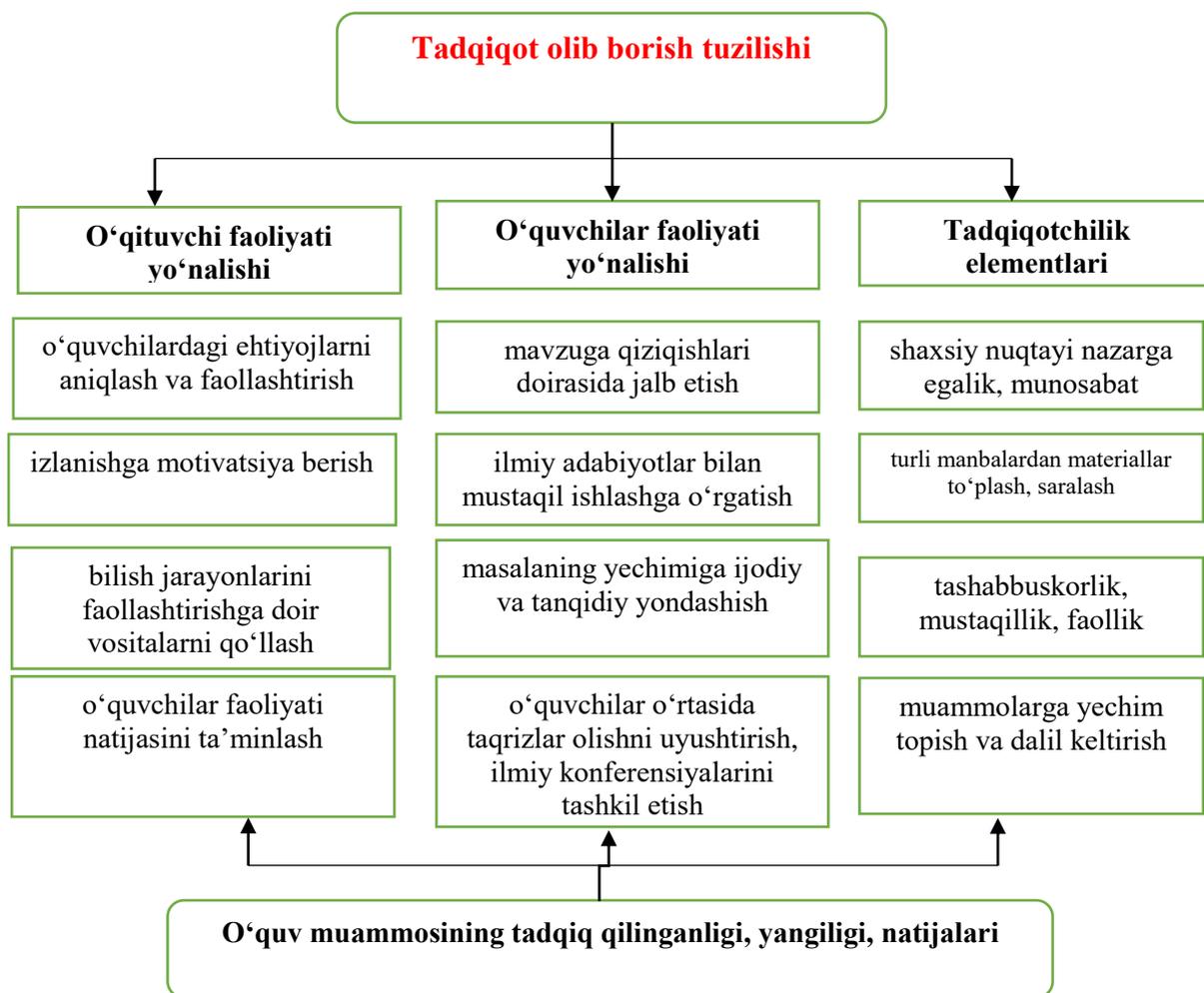
Loyihalarni amalga oshirish natijasida shakllanadigan tadqiqotchilik kompetensiyalari

Kompetensiyalar nomi	Shakllantirish mezonlari
Shaxsiy	O‘z-o‘zini rivojlantirish, o‘zini o‘zi boshqarish va o‘zini o‘zi baholash.
Tartibga solish	Tadqiqot faoliyatini tashkil etishga doir komponentlar.
Kognitiv	Modellashtirish, muammolarni hal qilishning optimal usullarini tanlash, axborotlar bilan ishlash.
Kommunikativ	Muloqot qoidalari, nutq faoliyatini bog‘lanishli amalga oshirish.

Tadqiqotchi D.Po‘latovanning izlanishlarida kuzatganimizdek, o‘quvchilarda elektron ta‘lim va multimediali resurslar bilan ishlash kompetensiyasini shakllantirishda o‘qituvchining media (fonoteka, tovushli fayllar, audiotreklar jamlanmasi; videoteka, videolavha va treklar jamlanmasi), didaktik (slydlar va posterlar, jarayonni vizuallashtirishga doir animatsiyalar), axborot (fan bo‘yicha terminologik lug‘at, ensiklopediyalar) materiallari, diagnostik o‘quv quroli (elektron baza ko‘rinishidagi test dasturi) kabi vositalardan foydalanishi ma‘lum ma‘noda tadqiqotchilikka oid internet manbalar bilan ishlash kompetensiyalarini tarkib toptiradi¹⁵⁵.

Loyiha metodi (juftlik, guruh loyihalari), muammolilik, muhokama, trening, o‘yin, portfolio kabilar tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishning asosiy usullariga kiradi. Ammo tadqiqot faoliyatining kundalik o‘quv vazifalariga kiritilishi o‘qituvchilar uchun muayyan qiyinchiliklarni paydo qiladiki, bu maxsus dasturlar yaratishni taqozo etadi. Turli adabiyotlarning ko‘pligi, internet imkoniyatlari yoki o‘quv resurslari mavjudligiga qaramay maktab o‘quvchilari loyiha faoliyatini tashkil etishning metodik asoslari yetarli emas. O‘quvchilarning loyiha faoliyatiga tayyor emasligi ota-onalar va o‘qituvchilar oldiga bir qator muammolarni qo‘yadi. Shulardan kelib chiqilsa, o‘quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish texnologiyasini quyidagi shaklda ifodalash maqsadga muvofiq (2.1-rasmga qarang):

¹⁵⁵ Pulatova D. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini oshirish omillari // Xalq ta‘limi. – Toshkent, 2013. – № 2. – B. 7.

2.1-rasm. O'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish texnologiyasi

Fikrimizcha, GlobalLabning o'quv jarayonidagi o'rni shundan iboratki, vazifaga qarab o'quvchilarga turli xil o'quv vaziyatlarini yaratish imkoni beriladi. GlobalLab loyihalari dars elementi yoki asosi bo'lishi mumkin. Qisqa, o'rta yoki uzoq muddatli uy vazifalari variantlari, loyiha yoki tadqiqot ("individual loyiha"), darsdan tashqari darsning elementi yoki asosi sifatida ishlatilishi mumkin. Bundan tashqari, taklif qilingan ta'lim shakllari har qanday loyihalar bo'yicha tuzilishi va ishni o'quvchilarning ta'lim ehtiyojlariga qarab tanlanishi mumkin. Aslida laboratoriya ishlari o'quv dasturidagi nisbatan murakkab mavzularni o'rganishga mo'ljallangan bo'ladi. Sh.Qosimov to'g'ri ta'kidlaganidek, nazariy va amaliyot orasidagi aloqadorlikni o'rnatishda, avvalo, mustaqil holda kuzatish, turli

qonuniyatlarni, ...bajarilgan ishlar yakuni yuzasidan xulosalarni shakllantirish va tizimlashtirishga alohida o‘rin beriladi”¹⁵⁶.

Shu o‘rinda biz e‘tiborimizni internet tizimida emas, balki dastlab adabiyotdan tashkil etish mumkin bo‘lgan adabiy laboratoriya ishi tarzida tashkillashtirish algoritmini belgilashni ma‘qul topdik. Bunda 10–11-sinflar “Adabiyot” o‘quv dasturlariga tayanish, shu asosda muayyan mavzularni shakllantirish, tajribalar uchun maxsus xona va anjomlar (kompyuter texnologiyalari, adabiyotlar) tayyorlab qo‘yish, o‘quvchilarga ishni bajarish tartibi yuzasidan ko‘rsatmalar berish, o‘qituvchi yoki kouch ularning ishini kuzatib borishlari zarur bo‘ladi. Ishni boshlashdan oldin jihozlarning sozligi tekshirilishi, olingan ma‘lumotlar daftarga qayd etilishi va natijalar hisobotga qayd etilishi eslatiladi. Laboratoya ishini amalga oshirish mazmuni:

Laboratoriya ishining nomi: Mahmud Koshg‘ariy. “Devonu lug‘ot at-turk” asari (2 soat, B1+:2 soat).

Ishni bajarishdan maqsad: “Mahmud Koshg‘ariy haqidagi ma‘lumotlarning “Devonu lug‘otit-turk”da aks etganligi. “Devonu lug‘otit-turk” – izohli lug‘at va qomusiy asar sifatida. Unda badiiy durdonalarning o‘ziga xos tarzda ifoda etilgani, ularning yaratilishi, janri, mazmuni, badiiy xususiyatlari. Mehnat va marosim qo‘shiqlari. Munozara janri haqida ma‘lumot. “Alp Er To‘nga” marsiyasi. “Devon”dagi maqollar xalq donoligining ifodasi sifatida. Maqollarning mavzu qamrovi va badiiyati”¹⁵⁷ni o‘rganish, tahlil qilish. Shu asosda o‘quvchilarni ajdodlar ilmiy merosiga qiziqtirish va axloqiy-estetik tarbiyalash.

Vazifalar: muallifning turkiy so‘zlar lug‘aviy ma‘nosini izohlash mahorati, asarning poetik xususiyatlari va tilini tadqiq qilish; mehnat qo‘shiqlari, qahramonlik qo‘shiqlari, marosim qo‘shiqlari, mavsum qo‘shiqlari, peyzaj lirikasi; maqollarning tuzilishi, mavzusi, mazmuni, bugungi kunda muqobillari va ahamiyatini tahlil qilish.

¹⁵⁶ Qosimov Sh. Amaliy kasbiy ta‘limda laboratoriya ishlarini tashkil qilish va o‘tkazish metodikasi // Xalq ta‘limi. – Toshkent, 2018. – № 1. – B. 98.

¹⁵⁷ Umumiy o‘rta ta‘limning “Adabiyot” o‘quv dasturi. 11-sinf. – Toshkent: 2017. – 29-b.

Jihozlar, foydalanish uchun adabiyotlar: multimedia vositalari, To‘xliyev B., Karimov B., Usmonova K. Adabiyot [Matn] 11-sinf: darslik-majmua / I qism. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. – 66-69-b.; Mallayev N. O‘zbek adabiyoti tarixi. Qo‘shiq va lirik she‘rlar. – Toshkent: Kafolat print company, 2021. – 41–42-b.

Ishni bajarish tartibi: a) “Devonu lug‘otit-turk” asarining yaratilishi, janri, mazmuni, badiiy xususiyatlarini tahlil qilish; b) qo‘shiqlar, munozara janri va “Alp Er To‘nga” marsiyasini o‘rganish; d) “Devon”dagi maqollarning mavzusi va badiiyatini aniqlash, bugungi kundagi muqobillari, tarbiyaviy ahamiyatini tadqiq etish; ish natijalarini ma’ruza holida rasmiylashtirish va tadqiqot qilish.

Nazorat savollari:

1. Asardagi qaysi qo‘shiqlar qadimgi ajdodlarimizning turmush tarzini o‘zida mujassam etadi? Ularning mazmuni asosida qanday manzara ko‘z oldingizga kelganini yozing.

2. Yoshlarni mehnatga o‘rgatishda qo‘llanilgan qo‘shiqlarga misollar keltiring. Sizningcha, bugungi kunda ham shunday mazmundagi qo‘shiqlar uchraydimi? Qaysilarini bunga misol qila olasiz?

3. Asardan qarshi tomonning harbiy taktikasi va jang epizodlari tasvirlangan qo‘shiqlarni aniqlang va ulardan namunalar yod ayting.

4. Marsiyalar bag‘ishlangan shaxslar kimlar? Ular haqida nimalarni aniqladingiz?

5. Nima deb o‘ylaysiz, mavsum qo‘shiqlarining yaratilishga qanday omillar sabab bo‘lgan?

6. Asarda keltirilgan maqollar bugungi kunda qanday shaklda uchrashiga misollar keltiring.

7. Qadimgi ajdodlarimiz qo‘shiqlarni qanday ohang va kayfiyatda kuylagan bo‘lishi mumkin? Siz ularni qanday ijro eta olasiz?

Yakuniy bosqichda ma’lumotlar qayta ishlanadi, umumlashtiriladi va xulosa qilinadi. Taqdimot va hisobot tayyorlanishi natijasida ta’lim oluvchilarning nafaqat mahalliy, balki keng miqyosda bilim olish, shaxsiy tajribalarini o‘rtoqlashish

imkoniyati tugʻiladi, dunyoqarashlari kengayadi. Bunday tajribalar oʻqituvchilar orasida GlobalLab imkoniyatlari doirasida oʻrtoqlashiladi, ommalashtiriladi, muhim jihatlari oʻzlashtiriladi. Oʻquvchilar uchun esa, muammo doirasida tadqiqot olib borish mazmuni yuzasidan bahs-munozaralar tashkil etish, taklif va tavsiyalar berish malakasini rivojlantirishga yordam beradi. Adabiy laboratoriya ishini muayyan mavzu doirasida ajratib olish ham mumkin. Masalan, ishni Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” asarini oʻrganishda undagi maqollarning tuzilishi, mavzusi va ahamiyati nuqtayi nazaridan ham rejalashtirish mumkin. Tadqiqot davomida muallif tomonidan aytilgan fikrlar xalq maqollariga yaqinlashib ketishi hodisasi tahliliga kirishiladi. Oʻrganilganlar natijasi qiyoslanib, jadvalga qayd etiladi. Xususan:

Muallif fikri	Xalq maqoli
Noku ter, eshit bu avicha soʻzi, Avicha soʻzin tut, unutm, qoʻzi. Yaʼni: Ushbu qariya soʻzini eshit, nima deydi, Qariya soʻziga amal qil, unutm, qoʻzi.	Otalar soʻzi – aqlning koʻzi.
Oʻrung sut bila kirsa ezgu qiliq Oʻlum tutmagʻincha evurmas yoʻriq.	Sut bilan kirgan jon bilan chiqar.
Qaro bosh yigʻisi qizil til turur...	Tilini tiygan boshini qutqarar, Yomon til boshga bitgan balo.

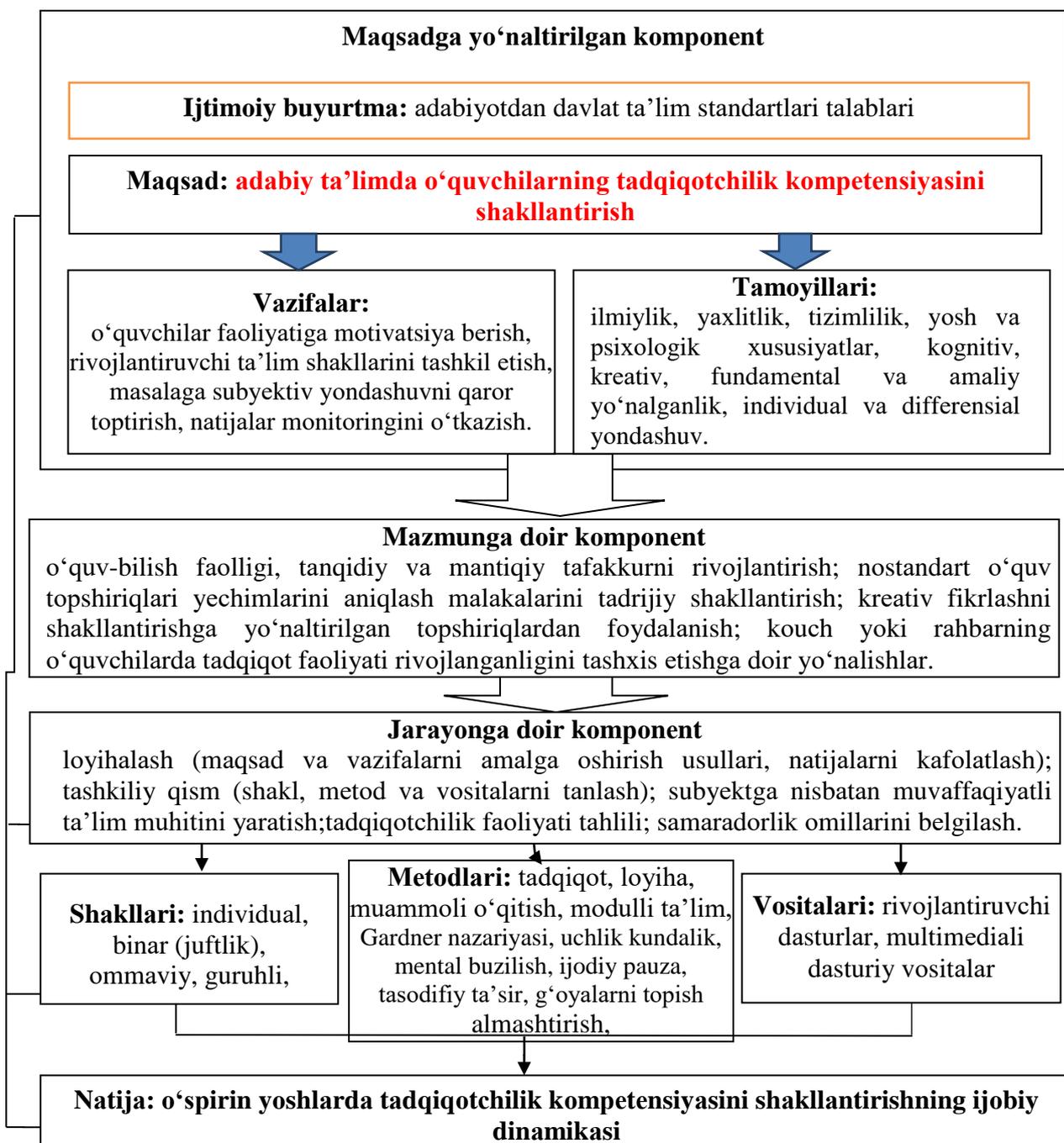
Adabiy taʼlim jarayonida oʻquvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishga doir laboratoriya mashgʻulotlari, xususan, GlobalLab afzalliklari sifatida quyidagilarni koʻrsatish mumkin: oʻquvchilar asosiy tushuncha va gʻoyalarni boʻyicha bilimlarni individual holda oʻzlari mustaqil oʻzlashtiradilar; ish usullari boʻyicha mustaqil qarorlar qabul qiladilar; tushunchalarni tez va osonroq oʻzlashtiradilar; yangi gʻoyalarni mustaqil shakllantirish orqali bahslashish koʻnikmalarini shakllantiradilar; muqobil gʻoyalarni taklif qilish malakalariga ega boʻladilar; bir necha bor qoʻllaniladigan oʻquv materiallarini yaratish koʻnikmalari rivojlantiriladi; oʻquv materiallariga istalgan vaqtda va takror murojaat qilish imkoniyati ortadi; interfaol topshiriqlar vositasida oʻquvchilar bilimni real baholashga shart-sharoit yaratiladi; mavzuni oson va yengil tushunishga qaratilgan multimedia mahsulotlari tayyorlanadi; axborot texnologiyalari va global tarmoq

imkoniyatlaridan ijodiy foydalaniladi. GlobalLabning o'qituvchilar uchun afzalliklari: maqsadli yoshlarni yagona maqsad yo'lida birlashtirish, ularning faoliyatini tizimli boshqarish, vaqtini tejash, fanga qiziqtirish, axborot resurslaridan foydalangan holda o'z bilimlarini boyitish imkoniyatiga ega bo'lishidir.

O'quvchilarda izlanish, o'z ustida tizimli va maqsadli ishlash malakalarini shakllantirishda ta'limning bir qator usullari va shakllari, xususan, axborot-qidiruv darslari alohida o'rin tutadi. Bunda o'quvchilar muayyan yozuvchi hayoti va ijodining turli bosqichlari, mavzuga oid o'quv adabiyotlari bilan ishlash, o'qituvchisi tomonidan taklif qilingan yoki o'zlari qiziqqan qo'shimcha manbalar ustida ishlash jarayoni belgilanadi. Tadqiqot darsi, fikrlash darsi, mulohaza yuritish, ijodiy ishlar yaratish, sinxronlash, she'rlar, ertaklar, tugallanmagan parchalarning davomi, til masalalarini yechish, tajriba asosida matn yaratish shular jumlasidandir. Intellektual kamolot samaradorligiga qaratilgan ilmiy-tadqiqotchilik faoliyati o'quvchilarning mantiqiy va ijodiy qobiliyati, erkin fikrlashi, faolligi va mustaqilligini, bir so'z bilan aytganda, kognitiv faolligini oshirishga xizmat qiladi. Kichik tadqiqotlar olib borish o'quvchilarda mantiqiy tafakkurni rivojlantiradi, asosli javob topish jarayonida noto'g'ri vaziyatlarni xotirjamlik bilan hal etish qobiliyati, masalaga xolis munosabatda bo'lish ko'nikmasini shakllantiradi. Natijada o'quvchilarda masalaga nisbatan e'tiborli bo'lish, aniqlik, murakkab vaziyatlarda voqealarni obyektiv baholash ko'nikmalari va ijodkorlik sifatleri rivojlantiriladi.

O'qituvchi o'quvchilarning tadqiqotchilik faoliyati butun darsni egallamasligiga e'tiborini qaratishi zarur. Bunda mashg'ulotlarni o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishga doir o'qitishning boshqa usul va shakllari bilan birlashtirish kerak. Yuqoridagilardan ayonlashadiki, o'quvchilarning tadqiqotchilik faoliyatini shakllantirish borasidagi maqsadga erishishning yagona yo'li bu – ularga harakatlanish, kashf qilishga yo'naltirish orqali bilim olish zavqini his etishni o'rgatishdir. Buni 2.2-rasmda aks ettirilgan modelda ko'rsatish mumkin (2.2-rasmga qarang).

Adabiy ta'lim jarayonida o'quvchilarning tadqiqotchilik faoliyatini interaktiv metodlar yoki zamonaviy pedagogik texnologiyalarga asoslanib tashkil qilishning bir qator talablari mavjud. Shulardan biri notanish muammoni o'qituvchining ko'rsatmasisiz mustaqil holda tadqiqot elementlaridan foydalangan holda hal qilishdir.

2.2-rasm. Adabiy ta'limda o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish modeli

Bunda mavzu doirasida muammolarni kuzatish va mustaqil tahlil qilish, taxminlarni ishlab chiqish va uni tekshirish hamda xulosalarni shakllantirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Fikrimiz isboti sifatida 11-sinf "Adabiyot" o'quv dasturiga kiritilgan Usmon Azim ijodini avvalgi sinflarda o'rganilgan Mirtemir, H.Xudoyberdiyeva ijodiga bog'lash; qiyosiy tahlil o'tkazish va o'zaro ta'sir masalasini tadqiq qilish taklif etiladi. Shuningdek, o'quvchilarga matn bilan ishlashga doir badiiy asarning tiliga xos xususiyatlarni aniqlash va tahlil qilish vazifalarini ham yuklatish mumkin. Usmon Azim ijodidagi baxshiyona ohanglar qanday omillar asosida dunyo yuzini ko'rganligi masalasiga aniqlik kiritilishi belgilanadi. O'quvchilar tomonidan o'quv tadqiqotlari yoki uning elementlarini amalga oshirishni o'z ichiga olgan xilma-xil mashg'ulot turlari mavjud: dars-tadqiqot, dars-ijodiy hisobot, dars loyihalarini himoya qilish, dars-ochiq fikrlar, dars-rolli o'yin, dars-seminar, davra suhbat, bahs-munozara va boshqalar. Tadqiqotchilik kompetensiyalari rivojiga doir noan'anaviy darslar boshqa darslarga nisbatan ko'lamdorligi hamda natijaga asoslanishi nuqtayi nazaridan ham ularni o'tkazish muayyan tayyorgarlikni talab etadi. Quyida ularning har biriga xos xususiyatlarga e'tibor qaratiladi:

1. *Tadqiqot darsi.* Masalan, 10-sinf adabiyot darslarida "Yangi o'zbek adabiyoti" ruknidan H.Olimjon ijodini Zulfiya she'riyatiga bog'liqlikda o'rganishga qaratilgan "Ijodga oshno qalblar" loyahasini amalga oshirish mumkin. O'quvchilar oldiga har ikkala ijodkor she'riyatini chuqur o'rganish, tahlil qilish va umumlashtirish asnosida o'zaro yaqin jihatlarni aniqlash vazifasi qo'yiladi. Bunda ular ijodining bir-biriga ta'siri, badiiy jihatdan o'ziga xosligi, mavzular mushtarakligi, g'oyalarning birligi masalasi diqqat markazida bo'lmog'i muhim. O'quvchilarning mustaqil izlanishlarini tashkil etishda N.Karimovning "Hamid Olimjon" ma'rifiy romanidagi tegishli materiallardan foydalanishni tavsiya etish mumkin.

2. *Ijodiy hisobot darsi.* Turli yozuvchilarning ijodini taqqoslash; o'zbek, qardosh va jahon adabiyotida ma'lum mavzularning rivojlanish tarixini tahlilga tortish; o'zbek adabiyotidagi kesishgan sujetlar ustida ishlash; badiiy asardagi

yangilik va an'analarni tadqiq qilish; tarixiy voqea-hodisalarning badiiy talqini bilan bog'liqligi; sanalar bo'yicha asar (kimlar yozuvchi bilan zamondosh bo'lganligi) qayerda, qaysi jurnallarda chop etilgan, jamoat hayotining qaysi voqealarida qatnashganligi e'tiborda turadi. Masalan, Munavvarqori Abdurashidxonov ("Har kim ekanin o'rar") va aka-uka Grimmlar ("Ota, o'g'il va nabira"), A.Oripov ("Sharq hikoyasi") va S.Marshak ("Tegirmonchi chol, nabira va eshak"), shuningdek, A.Qahhor va A.Chexov, N.Norqobilov va Ernest Seton Tompson asarlarini qiyoslab o'rganish shular jumlasidandir.

3. *Saboq-hikoya darsi*. Adabiyoshunoslar, tilshunoslar, yozuvchi va shoirlar haqidagi suhbatlar. Masalan, "Adabiyot" o'quv dasturiga qo'shimcha holda mustaqil va sinfdan tashqari o'qish uchun Nazar Eshonqul, Xurshid Do'stmuhammad, Shoyim Bo'tayev, Luqmon Bo'rixon, Aziz Said, Abduvali Qutbiddin, Faxriyor kabi yozuvchi va shoirlar ijodi yuzasidan mushoira, suhbatlarni an'anaviy shaklda yoki onlayn tarzda o'tkazish mumkin. Axborot texnologiyalari imkoniyatlari doirasida saboq-darslarni ijodkorlarning o'zlar ishtirokida onlayn o'tkazish ham rejalashtiriladi.

4. *Tadqiqot va loyiha ishlarini himoya qilish darsi*. Bu dars mazmuniga "Saddi Iskandariy" dostonida fantaziya va reallik tasviri" mavzusidagi mini-loyihalarni himoya qilish texnologiyasini misol keltirish mumkin. Natijada o'quvchilarda muallif va uning dahosi haqida so'z aytilish, asarni o'rganish va tahlil qilish natijasida "Ilmiy haqiqatlar badiiy talqinda" loyihasini himoya qilish ko'nikmalari shakllanadi. Masalan, Chin hoqoni tortiq qilgan oyinayi Chindan ruhlanib olimlarning yangi ixtirolarga qo'l urishlari, Aflotun va Suqrot rahnamoligida yulduzlar sinoatini kashf qiluvchi usturlob yaratilishi, Arastu va Buqrot boshchiligida kurrayi zamindagi barcha hodisalarni ko'rsatib beruvchi oyinayi jahonnamo o'ylab topilishi yoxud dengiz ostidagi g'aroyibotlarni tomosha qilish uchun bino qilingan shisha sandiqlarni olaylik. Bularning barchasi "qanchalik fantastik bo'lmasin, uning mohiyatida insonning aql-zakovati tabiat sirlarini kashf qilishga qodirdir, degan real maqsad va ishonch bor"¹⁵⁸ligiga

¹⁵⁸ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: "Kafolat print company" нашриёти, 2021. – 403-б.

o‘quvchida qiziqish uyg‘otadi. Dostonda tasvirlangan kashfiyotlar Navoiy orzularining in‘ikosi sifatida bugungi kunda qanday ko‘rinishda uchrashi masalalari o‘rganiladi.

Ekspirimentni rejalashtirish va o‘tkazish bosqichlarini adabiy laboratoriya ishining bir qismi sifatida qarash o‘rinli va qulay hisoblanadi. Shu o‘rinda qo‘shimcha qilish mumkinki, adabiy ta’limda laboratoriya mashg‘ulotlari tashkil etish masalasi deyarli o‘rganilmagan yo‘nalish hisoblanadi. Lekin bu borada metodist S.Kambarovanning virtual laboratoriya¹⁵⁹, pedagog olim Sh.Botirovanning adabiy ta’lim klasterida “maktab laboratiya” tashkil etish masalasi nazariy jihatdan¹⁶⁰, amaliyotchi o‘qituvchi J.Nurmuhammadovning o‘quvchilarni estetik tarbiyalashda adabiy laboratoriyalarning ahamiyati haqidagi izlanishlari mavjud¹⁶¹. Ayniqsa, yangi avlod darsliklari hammualliflaridan biri J.Nurmuhammadov tomonidan ishlab chiqilgan adabiy laboratoriya topshiriqlari o‘quvchilarni tadqiqot faoliyatiga yo‘naltirishi bilan ham samaralidir. Masalan, kitob uchun reklama – kitob treylari (book trailer) tayyorlash topshirig‘i buning isbotidir. Jarayonda o‘quvchilarga o‘z ichlaridan muharrir, montajchi, rejissor saylab olish, so‘ngra treyler bosqichlarini belgilash vazifasi beriladi. Mazkur bosqich internetdagi treyler namunalari bilan tanishishni, reklama uchun kitob tanlashni, video uchun senariy yozishni, lavhalarni ajratishni, asar g‘oyasini treyler sahifasiga olib chiqishni va ovoqli materiallarni yozish kabi faoliyat turlaridan tarkib topadi¹⁶².

Tadqiqot faoliyatining elementlarini ishlab chiqishni tashkil etishga imkon beradigan o‘quv eksperimentini yaratish ish natijalarini qayta ishlash va tahlil qilish bilan bog‘liq. Tadqiqot xarakteridagi uy vazifalarini berish darsdan tashqari mashg‘ulotlar, sinfdan tashqari ishlar hamda loyiha va tadqiqot faoliyatini amalga oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Adabiy ta’limda uy vazifalarining o‘rnini tadqiq qilgan metodist Q.Husanboyevanning ilmiy ishida masalaga shunday

¹⁵⁹ Kambarova S. Adabiy ta’limda virtual laboratoriyalar tashkil etish masalalari // Til va adabiyot ta’limi. – Toshkent, 2019. – № 1. – B. 43 – 45.

¹⁶⁰ Botirova Sh. Adabiy ta’lim klasterida “maktab laboratoriya” tuzilmasi // Xalq ta’limi. – Toshkent, 2021. – № 5. – B. 71– 74.

¹⁶¹ Nurmuhammadov J. Estetik didni shakllantirishda adabiy laboratoriyalarning o‘rni va ahamiyati. – Toshkent, 2022. – 78 b.

¹⁶² Mirzayeva Z., Jalilov K., Nurmuhammadov J. Adabiyot. Ijod maktablarining 11-sinfi uchun darslik. I qism. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Prezident ta’lim muassasalari agentligi, 2021. – 141-b.

izoh beriladi: “O‘qituvchi tomonidan puxta o‘ylab berilgan uy vazifalari kattagina ta’limiy va tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. O‘quvchining ichki qiziqishlarini qondirishni ko‘zlab berilgan uy vazifalari uning darsda olgan bilimlari, ko‘nikma, malaka va ma’naviy sifatlarini mustahkamlash, rivojlantirish, takomillashtirishga yordam beradi. To‘g‘ri berilgan uy vazifalari o‘sib kelayotgan avlodni bilim olish jarayonida imkon qadar mustaqil ishlashga, erkin faoliyatga, bilimni chuqurlashtirishga o‘rgatadi”¹⁶³. Mazkur fikrlarga qo‘shimcha qilish mumkinki, uy vazifalari nafaqat darsda o‘rganilgan, balki o‘quv dasturida ko‘zda tutilmagan bo‘lsa ham mavzuga aloqador boshqa bilimlarni ham izlab topishga yo‘naltirishi lozim.

An’anaviy bo‘lmagan shakllar. Bularga: adabiy o‘lkashunoslik, virtual sayohatlar, aniq belgilangan ta’lim maqsadlari asosidagi tadbirlar va ularning dasturini tuzish kabi ishlarni kiritish mumkin. Dasturlar o‘quvchilarning qiziqishlari asosida dialektologik ekspeditsiyalar yoki toponimika, folklor asarlarini to‘plash, milliy liboslar yoki xalq qadriyatlarini o‘rganish uchun uyushtirilgan sayohatlarga mo‘ljallanishi mumkin.

Fanni chuqur o‘rganishga qaratilgan fakultativlar yoki tanlov kurslari. Adabiyotdan tashkil etiladigan yuqoridagi kabi ta’lim shakllari o‘quvchilar tadqiqot jamiyati tuzishni va ularga qiziquvchilarni jalb etishni nazarda tutadi. O‘quvchilarning adabiy-ilmiy tadqiqot jamiyati (O‘AITJ) – bu ilmiy tadqiqot ishlari, ish natijalarini jamoaviy muhokamaga qo‘yish, shu asosda davra suhbatlari, bahs-munozaralar, intellektual shoular, ommaviy himoyalar, konferensiyalarni birlashtiradigan sinfdan tashqari ish shakllaridir (*2-ilovaga qarang*).

Shaxsiy maslahatlashuv darslari. Mazkur faoliyat turining muvaffaqiyati, asosan, uning aniq tashkil etilishiga bog‘liq. Shu bois o‘qituvchi va o‘quvchining ijodiy g‘oyalarini amalga oshirish jarayoni texnologik zanjir sifatida aks etishi mumkin. Ya’ni uning har bir elementi aniq muammolarni hal qilishga mo‘ljallanadi. Tajribalarimizga asoslanib, faoliyatning to‘rtta bosqichini ajratamiz.

¹⁶³ Хусанбоева Қ. Адабиёт – маънавият ва мустақил фикр шакллантириш омили. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. – 202-б.

I bosqich. O‘quvchilarning tadqiqot jamiyatida faoliyat yuritishga qiziqishi kuchli o‘quvchilarni aniqlash. Mazkur masala ustida izlangan olim E.I.Popovaning fikricha, bunda asosiy mas’uliyat fan o‘qituvchisi zimmasiga yuklatiladi. O‘qituvchi o‘quvchi bilan individual ishlashi chog‘ida tadqiqotchilik qobiliyatining “uchqun”larini aniqlashi qatori mavzuni tanlash uchun ham yordam berishga chaqiriladi. Shuningdek, hal qilinishi zarur sanalgan muammolar chegarasini belgilash, tegishli adabiyotlarni tanlash, izlanishlari ahamiyati, undan foydalanish imkoniyatlarini (uy vazifasi, hisobot, insho tayyorlashda) ilk urinishlardan oq tushunishi muhimdir¹⁶⁴. Nazarimizda, muammoli ta’limni tashkil etish jarayonida asosiy e’tibor faqat qahramonlar taqdiriga emas, balki asar muallifining shaxsiyati va fikrlash tarziga ham qaratilishi asarni o‘quvchi ruhiyatiga yaqinlashtirish zarur. Shundagina asardagi muhit, ko‘plab taqdirlar va munosabatlar o‘quvchi ruhini bezovta qiladi, qalbini larzaga soladi.

II bosqich. O‘qituvchining takliflari asosida fan metod birlashmalari yig‘ilishlarida taklif etilayotgan tadqiqot mavzularini tasdiqlash. Shu o‘rinda bunday tartib maqsadga qay darajada muvofiq kelishiha aniqlik kirtishni talab etadi.

O‘quvchilarning tadqiqot ishlarini olib borish texnologiyasida mavzuni tasdiqlash amaliyoti muhimligi yuqorida ham ta’kidlagan edik. Bunda, birinchidan, o‘quvchilar o‘zlari amalga oshiradigan ishning mazmun-mohiyatini anglab yetadilar; ikkinchidan, o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasidagi to‘siqlarga barham beriladi, ijobiy va qulay hamkorlik muhiti yaratiladi; uchinchidan, o‘qituvchi ishlab chiqilayotgan loyiha va tadqiqot mavzulari to‘g‘risidagi ma’lumotlardan kelgusida nazarda tutilgan alohida mavzular bo‘yicha o‘quv va metodik yordam sifatida foydalanishi mumkin; to‘rtinchidan, metodbirlashmalar yig‘ilishlarida kichik tadqiqot ishlari mavzularini muhokama qilish holati o‘qituvchilarning kasbiy malakasini oshirishga, ilmiy-tadqiqotchilik faoliyatini to‘g‘ri yo‘naltirishga rag‘bat uyg‘otadi.

¹⁶⁴ Попова Е.И. Проектно-исследовательская деятельность по русскому языку и литературе как средство формирования культуроведческой компетенции учащихся // Всероссийский дистанционный конкурс для работников образования на лучшую статью «Современные технологии в работе педагога». https://xn--j1ahfl.xn--p1ai/library/proektnoissledovatel'skaya_deyatelnost_po_russkom_081718.html

Dastlabki ikki bosqich amalga oshirilganidan keyin o‘quvchilar o‘qituvchi rahbarligida va kouch yordami bilan o‘zlari tadqiqot loyihasi bo‘yicha ish boshlaydilar. Bunda “Adabiy-ilmiy tadqiqot jamiyati” rahbariga bir qator talablar qo‘yiladi va ular jarayonni tashkil etishda har tomonlama asqotadi (*2-ilovaga qarang*).

III bosqich. Tadqiqot ishi yakunlangach, o‘quvchilarga yaratgan ta’limiy mahsulotlarini dars va darsdan tashqari jarayonda ham topshirish imkoniyati beriladi. Shu taxlit loyiha mualliflariga keng auditoriya bilan muloqot qilish, tajribalarini tengdoshlari va o‘qituvchilari bilan o‘rtoqlashish, bahslashish, shaxsiy nuqtayi nazarini himoya qilishga zarur shart-sharoitlar yaratiladi. Har bir bosqichda eng namunali sanalgan loyihalar “Adabiyot haftaligi” doirasida maktab miqyosida, keyinchalik o‘quvchi-yoshlarning keng miqyosdagi konferensiyalarga, joiz sanalsa, onlayn tanlovlarga taqdim etiladi. Konferensiya oldidan tadqiqotchi o‘quvchi mavzusi bo‘yicha qisqa mazmundagi ma’ruza tayyorlashi, unga qo‘shimcha sifatida vizual material – loyiha taqdimotini yaratishi zarur bo‘ladi.

IV bosqich. Natijalarni taqdim etish. Belgilangan muddatda o‘quvchilarning “Adabiy tadqiqotlar” va “Badiiyat olami sinoatlari sari” mavzusidagi ilmiy-amaliy konferensiyalarida chiqishlari tashkil qilinadi va erishilgan natijalar: ma’ruzalar, taqdimotlar, sharhlar yoki taqrizlar mazmuni bilan tanishtiriladi. Taqdim etilgan texnologik zanjir ishlashi uchun jarayonni o‘z vaqtida o‘tkazish, kuzatish, taqqoslash va baholash zarur bo‘ladi. Shu bois ish metodik materiallarni yaratishdan boshlanmog‘i darkor.

Dastlabki ish “Adabiyot darslarida o‘quvchilarining loyiha faoliyati” loyihasini yaratish bo‘lib, bunda faoliyatni tashkil etishning nazariy asoslari ko‘rib chiqiladi. So‘ngra uni tashkil etish dasturi yaratiladi. Natijada “Mening birinchi loyiham” adabiy loyiha dasturiga start beriladi va sinovdan o‘tkaziladi. Mazkur faoliyat turini ba’zan “Adabiy o‘lkashunoslik” to‘garagi mashg‘ulotlari doirasida amalga oshirib kelinganligi haqida shunchaki hisobotlar mavjud yoki faqat ilmiy adabiyotlarda so‘z boradi. Dastlabki loyiha ishini mazkur to‘garak faoliyatining

ajralmas bo‘lagi sifatida o‘quvchilarning loyihalash ko‘nikmalarini shakllantirish va individualligini rivojlantirish shartlaridan biri sifatida tashkil etishdir.

Adabiyot darslarida o‘lkashunoslik materiallarining o‘rganilishi o‘quvchilarning o‘z o‘lkasi tarixi bilan yaqindan tanishtirish, mustaqil ravishda ijodiy ishlarni olib borishga qiziqishlarini oshiradi. Bu esa, fanlararo aloqani mustahkamlaydi. O‘quvchilarning axloqiy va estetik tuyg‘ularini tarbiyalaydi. Darsdan tashqari ishlaridagi tadqiqotchiligi amaliy bilishning, fan, texnika va ishlab chiqarish integratsiyasining samarali usullariga aylanadi. O‘lkashunoslik to‘garagi mashg‘ulotlarida o‘quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalari uch guruhga birlashtirilib shakllantirishni talab etadi. Bular: umumta‘lim vazifalar, tarbiyaviy vazifalar va umumiy tamoyillar hisoblanadi.

Umumta‘lim vazifalar o‘zida respublikamizning turli hududlari haqidagi umumiy bilimlarini chuqurlashtirish, tasavvurlarini o‘stirish qatori o‘smirlar “ommaviy ilmiy ijodkorligining tashkil etilishi shakllari bilan tanishtirish, ilmiy adabiyotlar bilan ishlash qoidalarini, o‘quvchini qiziqtiradigan fan, texnika va ishlab chiqarish, texnologik masalalar bo‘yicha zarur ilmiy-texnik axborotlar olish yo‘llarini tushuntirish”¹⁶⁵ dan iborat.

Tarbiyaviy vazifalar o‘smirlardagi bilishga intilish, yashayotgan joyi tarixi, u yerda yashayotgan taniqli kishilar hayotiga doir barqaror qiziqish, tabiatga munosabatni shakllantirish, ekologik tarbiya berish, yurt tarixiga hurmat hissini kuchaytirish tarzida belgilanadi.

Umumiy tamoyillar. Bunda darsdan tashqari mashg‘ulotlar ta‘lim-tarbiyaning umumiy vazifalariga asoslanishi, ancha vaqt va intellektual kuch talab qiladigan ijodkorlik faoliyatida fan, texnika va ishlab chiqarishning muayyan tarmog‘iga qiziqishlariga ko‘ra paydo bo‘lgan xohish-istaklari inobatga olinadi.

O‘quvchilarni adabiy loyihalar yaratish, ilmiy-tadqiqot ishlariga qiziqtirishda zamonaviy axborot va innovatsion texnologiyalarni qo‘llash imkoniyatlari keng. Bu o‘qituvchi rahbarligida tadqiqot loyihalarini ishlab chiqish

¹⁶⁵ Зухриддинов М. Дардан ташқари машғулотларда тарихий ўлкашунослик материаллари воситасида ўқувчиларни иждоқкорлик фаолиятига йўналтириш // Халқ таълими. – Тошкент, 2011. – № 2. – Б. 135.

shaklida bo‘lishi ham mumkin. Loyiha va tadqiqot ishlari o‘quvchilar tomonidan darsda uy vazifasi sifatida ham topshirilishi mumkin. Loyihani qaysi dars uchun yoki turli mavzular doirasida tayyorlash mumkin. Bunda lug‘at bilan ishlashga doir iboralar, eskirgan yoki yangi paydo bo‘lgan so‘zlar, shevaga xos so‘zlar ma’nosini o‘zlashtirish uchun “Arxaizmlar g‘origa sayohat”, “Shevalar o‘lkasida”, “Eskirgan so‘zlarning orzusi” ilmiy loyihalarini yaratish orqali javob topish mumkin bo‘ladi. Badiiy asarlarda uchraydigan ismlar, joylarning ma’nosi bilan bog‘liq “O‘zbek ismlarining etimologiyasi”, “Nega hazrati Xizr haqidagi afsonalar mashhur?” kabi loyihalarni keltirish ham qiziqarli. Adabiyot darslari uchun loyiha taqdimotlarini yaratish ham tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishda samaralidir.

Loyihalarni “Adabiy viktorina”, “Adabiy bahs” kabi ta’lim shakllaridan birini tashkil etgan holda “Alisher Navoiy Samarqandda”, “Bobur yurgan yo‘llar” tarzida ham taqdim etish mumkin. Bu olib boriladigan ishlarning bir tomoni. 10–11-sinf o‘quvchilari bilan ishlashni boshlash ularning tayanch maktabda o‘zlashtirilgan bilim zaxirasini saqlab qolish, loyiha-tadqiqot faoliyatida egallangan ko‘nikma va malakalarni tadrijiy takomillashtirish orqali amalga oshiriladi. Izlanish usullari sinf va sinfdan tashqari mashg‘ulotlarni qiziqarli va mazmunli tashkil etish imkonini beradi. Masalan, “Xalq og‘zaki ijodi” ruknidagi namunalarni o‘rganishda o‘quvchilarga “Ajodlarimiz dahosi” loyahasini bajarish taklif qilinadi. Bu o‘rinda quyidagi bo‘limlarda material to‘plash va tizimlashtirish maqsadga muvofiq: “Sevimli qo‘shiqlarim tarixi”, “Qadimgi o‘zbek tili”, “O‘zbek xalq o‘yinlari” kabi. To‘plangan materiallardan “Keling, o‘lan yig‘amiz (aytamiz)” portfoliosi, “Mavsum-marosim qo‘shiqlari” taqdimotini yaratish mumkin. “Ritual she’riyat” yoki “O‘zbek dostonlari taqvimini” loyihalari bo‘yicha o‘zbek xalq dostonlari va qo‘shiqlarini taqdim etgan o‘quvchilar uchun esda qolarli bo‘ladi.

Uzoq muddatga mo‘ljallangan loyihalardan biri “Adabiy o‘lkashunoslik” to‘garagining mashhur ijodkorlardan biriga bag‘ishlangan “Bag‘ishlov” ishidir. Unda o‘quvchilar tomonidan quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha materiallar to‘planadi va tadqiq qilinadi: “Navoiy Samarqandda”, “Sergey Esenin Turkiston o‘lkasida” va h.k. Dars va sinfdan tashqari mashg‘ulotlarda matn yozish va tahrirlash,

illyustratsiyalar yaratish, fotosuratlardan panoramik tasvirlar tayyorlash, jurnalistik janrlarni o'zlashtirish: insho, intervyu, blits-so'rov, anketalar tashkil etiladi. Ushbu loyihalardan "O'zbek maqollari", "Maqollar va topishmoqlarining toponimik makoni", "O'zbek topishmoqlarida o'ziga xos nomlarning o'rni", "Boburnoma"da o'simlik va hayvonot dunyosi" kabi ilmiy-tadqiqot ishlari olib boriladi. "O'zbek, qozoq, qirg'iz va qoraqalpoq maqol va matallari", "Turkiy xalq topishmoqlarida rang belgilash xususiyatlari", "R.Parfi she'riyatida yomg'ir timsoli", "Ertaklarda hayvonot dunyosi inson obrazining in'ikosi sifatida", "Alisher Navoiy ijodida ranglar palitrasining xususiyatlari" va boshqalar. "Tabiat shaydosi – o'lkashunos N.Norqobilov faoliyati", "Usmon Azim ijodida xalqona ohanglar" mavzulari asosida "O'zbek adabiyoti ko'zgusi" ta'lim dasturlari sikli" loyihasi yaratilishi va ishga tushirilishi belgilanadi. Buning uchun dastlab loyiha e'lon qilinadi va taqdimoti o'tkaziladi.

O'quvchilar tadqiqot faoliyatining natijasi muayyan bir ta'limiy "mahsulot", ya'ni hisobot, referat, loyiha va modellarni yaratish bilan yakunlanadi. Bularning barchasi o'quvchiga fikrini ijodiy ifodalash, o'z ishini dars jarayonidan tashqarida ham, xususan, turli tanlovlar, festival, seminar, ilmiy-amaliy konferensiyalarda ham taqdim etish imkonini beradi. Ta'kidlangani kabi tadbirlarda ishtirok etish o'quvchilarning ijtimoiylashuviga, ularning ijodiy qobiliyatlarini yuzaga chiqarishga, bitiruvchi sinflarda ta'lim profilini aniqlash va buning natijasida kasbni to'g'ri tanlashga xizmat qiladi.

Fikrimizcha, adabiy ta'lim jarayonida o'quvchilarning tadqiqotchilik faoliyati alohida bosqich sanaladi. Masalan, materialni tushuntirish, uy vazifasini bajarish bosqichidagi usul sifatida yoki butun darsni egallab, uni tadqiqot darsiga aylantirishi mumkin. Tadqiqot ishi o'quvchilardan maksimal darajada o'zini o'zi boshqarishni va mustaqillikni talab qiladi. O'quvchi izlanish faoliyatini olib borar ekan jarayonda turli xil axborot manbalari bilan ishlash, ko'chirmalar olish, mavjud ma'lumotlar ichidan zarur fikrlarni tanlash qobiliyati shakllanadi. Tadqiqotning muhim nuqtasi – bu bilim obyektining xususiyatlarini izlash, topish va ularni yangi vaziyatlarda qo'llashdan iborat. O'quvchi amalga oshirayotgan

tadqiqot faoliyatining yuqori darajasi o'rganilayotgan obyektning yangi, ilgari noma'lum bo'lgan jihatlarini izlash davrida amalga oshadi. O'zi uchun notanish bo'lgan ma'lumotlarni izlash jarayoni tadqiqot, tajriba, shaxsiy kashfiyotlar yig'indisidir. Kashf qilinganlar asosida o'quvchilar o'zlarining yangi g'oyalarini turli yo'nalishlarda topish va imkon qadar amalda qo'llashga yo'naltiriladi. Jumladan, nazariy faoliyat sohasida farazlar, belgi-xususiyatlarni aniqlash va rivojlanish prognozlarini ishlab chiqish kabilar.

Har bir tadqiqot mavzusini *o'quvchi – o'qituvchi – oila* ilmiy dunyoqarashini kengaytirishga qaratilgan qadam deyish mumkin. Tadqiqot olib borish orqali o'quvchi ijodiy muhitga kirib boradi va avtomatik ravishda bu jarayonga moslashadi. Bu yerda o'quvchi-tadqiqotchi yangi bilimlarni oladi, jamlaydi va umumlashtiradi. Eng muhimi, DTS, adabiy ta'lim konsepsiyasi, o'quv dasturida belgilangan malaka talablarini bajarish, shuningdek, o'zi uchun avval noma'lum bo'lgan bilimlarni izlashga e'tiborini qaratadi. Ko'rinadiki, yuqorida keltirib o'tilgan omillar tadqiqot ishining qimmatini yanada oshiradi. Bu esa o'quv faoliyatida maxsus shakl va usullardan foydalanishni taqozo etadi. O'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirishga imkon beruvchi samarali vosita bu guruhlar ishini tashkil etishdir. Bunda o'quvchilarni guruhlarga bo'lish va quyidagicha vazifalarni taqsimlash maqsadga muvofiq:

1. Tarixchilar – tadqiqotchilar guruhi. Bunda o'rganilayotgan asarning yozilish tarixi, muallif maqsadi, qahramonlar prototipi haqidagi materiallarni to'plash va ular bilan ishlash masalalari ko'zda tutiladi. Masalan, 11-sinfda "O'tkan kunlar" romanining yozilishi haqidagi materiallarni o'rganish: muallif maqsadi, asarning yozilishiga turtki bo'lgan omillarni aniqlash va chuqurroq tanishish kabi masalalarni tadqiq qilish imkonini beradi. Jumladan, quyidagi materialni topishni tavsiya qilish, o'qib-o'rganish va tahlil qilishga yo'l-yo'riq ko'rsatish o'quvchilarga muallifning maqsadini yanada aniqlashtirishga yordam beradi: "Yozmoqqa niyatlanganim, – deydi yozuvchi asar "So'z boshi"sida, – ushbu "O'tkan kunlar", yangi zamon ro'manchilig'i bilan tanishish yo'lida kichkina bir tajriba, yana to'g'risi, bir havasdir. Ma'lumki, har bir ishning ham

yangi – ibtidoiy davrida talay kamchiliklar bilan maydong‘a chiqishi, ahllarining yetishmamlari ila sekin-sekin tuzalib, takomulga yuz tutishi tabiiy bir holdir. Mana shuning daldasida havasimda jasorat etdim, havaskorlik orqasida kechaturgan qusur va xatolardan cho‘chib turmadim”¹⁶⁶.

Quyidagi lavhaga asoslanilsa, nafaqat romanning yozilishi sabablari, balki sujeti va kompozitsiyasi haqidagi nazariy tushunchalari doirasi kengayishiga ham erishiladi: “Qariyb yarim asr umrini xon zamonlarida yashagan, talay o‘tmish voqealarining shohidi bo‘lgan otam yoshligimda qiziq-qiziq xotiralarni so‘zlab berardi. Bu xotiralar menda tarixga qiziqish uyg‘otdi. So‘ngra o‘sha davrimiz tarixiga oid ancha kitoblar bilan ham tanishib chiqdim. Qo‘lim qalamga kelishib qolgach, menda ana shu o‘tmishimizdan G‘arb romanchiligi asosida kattaroq bir asar yaratish havasi tug‘ildi. Tarixiy voqealar boshimda shu qadar ko‘p, go‘yo qaynar, menga tinchlik bermas edilar. Ammo bu voqealarni qanday qilib bir ipga tizishni, qog‘ozga tushirishni tasavvur qila olmasdim. Uzoq vaqt o‘ylab, izlab yurdim.

Kunlarning birida bog‘imizga, otamni ko‘rgani eshak minib shahardan bir chol mehmon bo‘lib chiqdi. Mehmonni men tanimasdim. U otamning eski qadrdoni ekan. Mehmon qildik. Otam shu choqlarda yuz yoshlarda bo‘lib, mehmon esa undan besh-o‘n yosh kichik ko‘rinar edi. Ular suhbat qilar qilarkan, quloqlari og‘irlashib qolgani uchun bir-birining so‘zlarini yaxshi eshita olmas edi. Shu sababli menga ular o‘rtasida tilmoch bo‘lib, choy quyib o‘tirishga to‘g‘ri keldi. Otam mehmondan so‘radi: “Andijondagi xotiningizdan nechta bolangiz bor?”. Ularning suhbatidan men angladimki, bu mehmon toshkentlik bo‘lib, uyli-joyli, bola-chaqali kishi ekan. Ammo yoshlik chog‘larida savdo vaji bilan Andijonga borib qolib, u yerda ko‘p yillar istiqomat qilgan, Andijondan ham uylanib, bola-chaqali bo‘lgan va keksaygach, o‘z shahriga qaytib kelgan ekan.

Mehmonning ana shu soddagina tarixi menga chuvalgan ipning uchini topib berganday bo‘ldi. Shu asosda boshimda voqeani asta-sekin kengaytira, rivojlantira boshladim. Besh-olti xayol surishim natijasida romanim hozirgi shakliga keldi va

¹⁶⁶ Qodiriy A. O‘tkan kunlar. Roman. – Toshkent: Universitet, 2018. – 9-b.

qo‘linga qalam oldim”¹⁶⁷. Tabiiyki, bunday ma’lumotlar asarlar haqidagi ma’lumotlarni chuqur tadqiq etishni, professor S.Matchonov to‘g‘ri ta’kidlaganidek, “ijtimoiy hayotdagi voqea-hodisalarni o‘rganish va idrok qilishda ularning yuzaga kelish sabablarini aniqlash muhim o‘rin tutgani kabi ba’zi asarlar matnini o‘rganishga oid kirish mashg‘ulotlarida ularning yaratilish tarixiga doir ma’lumotlarni keltirish ham yaxshi samara beradi”¹⁶⁸. Natijada o‘quvchilar tasavvurida ijodkorlarning ko‘rgan-kechirganlari barobarida ularning o‘z o‘tmishlari orqali hayotdagi real vaziyatlarga, jamiyatdagi mavjud muammolarga munosabatlarini bildirish ko‘nikmalari ham shakllana boradi. Tarixchilar – tadqiqotchilar guruhi faoliyatida K.Qahhorovning “Chorak asr hamnafas”, Z.Saidnosirovaning “Oybegim mening”, H.Qodiriyning “Otam haqida”, Otayorning “Quyoshni ko‘rgani keldim”, M.Ahmedovanning “Men qaytib kelaman” kabi esdaliklari mazmunidagi adabiyotlarni tavsiya qilish o‘rinlidir.

2. Geograflar – tadqiqotchilar guruhi. Guruh a’zolari asar voqealari sodir bo‘lgan joylarni tasavvur qilish, o‘sha joylar haqida material to‘plash va buni matn (referat, loyiha) ko‘rinishida ifodalashlari zarur bo‘ladi. Fikrimiz isboti sifatida Zahiriddin Muhammad Bobur yurgan yo‘llar trayektoriyasini o‘rganishda ijodkor tomonidan qoldirilgan bitiktoshlar tarixi yoki Xalqaro Bobur ekspeditsiyasi faoliyati haqidagi maqolalar bilan tanishtirish usullari ham ahamiyatlidir. Xususan, bu borada “Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi”¹⁶⁹, Mirzo Kenjabekning “Buyuklar izidan”¹⁷⁰ nomli kitoblaridan unumli foydalanish mumkin. V.Rahmonov va Sh.Nishonovlarning “Bobur yurgan yo‘llardan...” nomli maqolasidagi quyidagi ma’lumotlar o‘quvchilarni shoir hayotining mashaqqatli va sinovli kunlari bilan yaqindan tanishtirishga, bugungi avlodga uning shaxsiyatidagi ibrat olishga arzigulik sifatlarni tahlil qilishga qiziqtiradi:

“2009-yilning sentabrida Xalqaro Bobur ekspeditsiyasi Qirg‘iziston, Tojikiston, Afg‘oniston bo‘ylab Zahiriddin Muhammad Bobur va Muhammad

¹⁶⁷ Қодирий Х. Отам ҳақида. Хотиралар. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 63-64-б.

¹⁶⁸ Матжон С. Мактабда адабиётдан мустақил ишлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 121–122-б.

¹⁶⁹ Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi / Tahrir hay’ati A.Qayumov va boshq. – Toshkent: Sharq, 2014. – 744 b.

¹⁷⁰ Kenja Qamchibek. Buyuklar izidan: (Safarnoma – 3). – Toshkent: Sharq, 2006. – 240-б.

Haydar mirzo haqida ilmiy, amaliy, ashyoviy dalillar izlab yo‘lga chiqdilar. Ular dastlabki topilmani Tojikistonning Ayniy va Mascho tumanlaridagi qishloqlarni kechganda duch kelishdi. Shamtuch qishlog‘ining Durust qabristoni shundoqqina Zarafshon sohilida joylashgan. U yerdagi yirik qora xarsangtoshlarda ko‘plab toshbitiklar saqlangan. Safardoshlar qabriston oralab har bir arab yozuvidagi toshbitiklar, forsiy matnlarni hijjalab o‘qishdi. Nihoyat Zahiriddin Muhammad Bobur qo‘li bilan bitilgan va ushbu xat unga tegishli ekanini isbotlovchi yozuvga duch kelishdi:

“Kofiro, madumshikoro, yak zamon ohistatar,
Kohui bechoraro tobi tiri turkon nest.

h. 907-y. Hararu Bobur, Katabai miram Boburxon”.

Tarjimasi:

“Ey kofir, odam ovchisi, bir lahza shoshma,
Sho‘rlik ohu turk o‘qiga bardosh berolmaydi.

1502-y. Men, Bobur yozdim. Amirim Boburxon bitiklari”.

Ekspeditsiya a‘zolari Obburdon tevarak-atrofidagi qishloqlardan mashhur Bobur toshbitigi – matni “Boburnoma”da keltirilgan qayroqtoshni so‘rab-surishtirishdi. So‘ng toshning 1953-yil poytaxtga olib ketilgani haqida ishonchli ma‘lumotga ega bo‘ldilar. Ekspeditsiya a‘zolari Dushanbe shahridagi Tojikiston xalqlari qadimiyat san‘ati muzeyida o‘sha toshni ko‘rish, rasmga olish va o‘rganishga muvaffaq bo‘ldilar. “Boburmoma”dan iqtibos: “Maschoning pastki kenti Obburdondir. Bu Obburdondan quyiroqda bir chashma bo‘lib, bu chashma tepasida bir mozor turipti. Ushbu chashmadan yuqorisi Maschoga qarashli. Quyisi Palg‘arga taalluqlidir. Ushbu chashma boshida uning yoqasidagi toshga bu uch baytni o‘yib yozdim:

Shunidamki, Jamshedi farruxsirisht,
Ba sarchashmae bar sange navisht:

“Bar in chashm chun mo base dam zadand,
Biraftand to chashm barham zadand.

“Kofiro, madumshikoro, yak zamon ohistatar,

Kohui bechoraro tobi tiri turkon nest.
h. 907-y. Hararu Bobur, Katabai miram Boburxon”.

Mazmuni:

Eshitganim borki, Jamshiddek nomdor
Bir buloq toshiga yozdirdi yodgor:
“Bu buloq boshiga ko‘plar etdilar,
Ko‘z yumib ochguncha yitib ketdilar.
Mardligu zo‘rluk-la olamni oldik,
Lekin qabristonga quruq yo‘l soldik”.

Bu tog‘li maskanda toshga o‘yib bayt va narsalar bitish odatdir”.

Ming to‘qqiz yuz ellik uchinchi yili arxeologik ekspeditsiya Obiburdon qishlog‘idan Bobur yozdirgan o‘sha xarsangtoshni topadi. “Boburnoma”da qayd etilgan tafsilot dalili shu yo‘sin qo‘lga kiritiladi”¹⁷¹. Bunday mazmundagi qiziqarli ma‘lumotlar o‘quvchilarda “Boburnoma”dagi joylar tasviri bo‘yicha izlanishlar olib borish, muallifning aynan o‘sha yerlarda yurishi sabablarini aniqlashtirish, xaritalar bilan ishlash, toponimlar tarixi xususida izlanishlar olib borish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

3. Ijodkorlar guruhi. Guruh a‘zolariga asar matnning bir qismi mazmunini qisqacha bayon qilish, mazmuni yuzasidan viktorina savollari tuzish topshirig‘i beriladi. Bunda “Uchlik kundalik” texnologiyasi qiziqarli bo‘lib, u asosan, she‘riy va nasriy asarlar yuzasidan izlanishlar olib borishda qo‘llaniladi. Bunda o‘quvchilariga asardan iqtiboslar olish; mazmunini tahlil qilish; savol-topshiriqlar tuzishni o‘rganish vazifalari taklif qilinadi. Mustaqil ishlardan biri sifatida tavsiflanadigan ko‘chirma (sitatalar) olish ijodiy ishlarni tayyorlashda o‘quvchining o‘z fikrini asoslash, boshqalarni ham taniqli mualliflar fikri bilan tanishtirish, shaxsiy nuqtayi nazarini aniqroq bayon etish hamda badiiy matn orqali asar tilining o‘ziga xosligini ko‘rsatishga yordam beradi. Shuningdek, bu tarkibga tadqiqotchining muammo yuzasidan adabiyotlarni o‘rganganlik darajasini ham qo‘shish mumkin bo‘ladi. Ko‘chirmalar olish o‘quvchini mustaqil ishlashga

¹⁷¹ Rahmonov V., Nishonov Sh. “Bobur yurgan yo‘llardan...” // Til va adabiyot ta‘limi. – Toshkent, 2017. – № 2. – B. 49-50.

o'rgatishi barobarida olingan manbalarning ishonchliligini ham ta'minlaydi. Navbatdagi bosqichda tahlil va savol-topshiriqlar bo'yicha ishlanadi.

4. Korrektorlar guruhi. Ular noto'g'ri ishlatilgan ma'lumotlar bo'yicha xatolarni aniqlash, tuzatish va savollar berish vazifasini bajaradilar. Adabiy ta'lim jarayonida o'quvchilarni so'z qo'llashga nisbatan ahamiyatli bo'lishga o'rgatish muhim talab hisoblanadi. Mazkur jarayonda o'spirinlarni yosh tanqidchi rolida ko'rish, so'zning ta'sir kuchini tuyish, so'z sehrini his qilish, uning zamiridagi ma'noni anglashga o'rgatish yo'llari taqozo qilinadi. Tengdoshlarining insho, taqriz, tezis, etud kabi ijodiy ishlarini o'zaro tekshirish vazifasini zimmasiga olish orqali va munosabat bildirish asnosida o'zgalar fikriga qo'shilish yoki o'zgacha tafakkur tarzini namoyon qilish malakalari qaror toptiriladi. O'spirin endi faqat o'zi yaratishi emas, balki munosabat bildirishni, ijod namunasini tahrir qilishni – uslubiy ishlov berishni; biror so'z yoki jumla bayonida qarashlarini asoslashi, dalillarini umumlashtirish, tahlillarni yoqlash yoki inkor etish yo'llarini ham o'zlashtirish muhimdir. Bu ularning kelgusidagi ilmiy faoliyatiga daxldor kichik tadqiqot namunalari bo'lib, o'quv materiallarini taqqoslash va umumlashtirish taqozo etiladigan savollar tuzish ko'nikmalarini ham rivojlantiradi. Masalan, loyiha ishlari matnini yozishda takrorlardan qochish, ayrim so'z turkumlarini olmoshlar bilan almashtirib qo'llash shular jumlasidandir. Bunday ish turlari o'quvchilarning tasavvurni tiniqlashtiradi, ijodkorlik ko'nikmalarini rivojlantiradi, aqliy faoliyati unumdorligini oshiradi, tadqiqot ishining eng yuqori bosqichiga – loyiha yaratishga zamin yaratdi. Bunday hollarda o'quvchilarning fikrlashi notanish, tushunarsiz va kutilmagan vaziyatlarga duch kelganidagi hayrati va qiziqishi orqali boshlanadi.

Loyiha (arabcha “ro'yxat; nizom, qoida; reja, dastur¹⁷²) texnologiyasi imkoniyatlaridan foydalanish bu borada ko'zlangan maqsadga erishish imkonini beradi. Ma'lumotnomalar, Internet resurslaridan foydalangan holda loyihalarni tayyorlash va himoya qilish ishni o'rganishni tadqiqot tekisligiga o'tkazadi.

¹⁷² Ўзбек тилининг изоҳли луғати / 5 жилдли. Иккинчи жилд. А.Мадвалиев таҳрири остида. Таҳрир хайъати: Э.Бегматов ва бошқ. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – 505-б.

Loyihalarni yaratish orqali o'quvchilar bilimlarini yuzaga chiqarish, muammolarni topish va hal qilishni o'rganadilar. Muhimi, qo'yilgan muammo o'quvchiga mustaqil ravishda yoki o'qituvchi yordamida tadqiqot yo'lini aniqlashga, badiiy asar bilan ishlash uchun zarur bo'lgan usullarni tanlashga imkon beradi.

Loyiha M.Yu.Buxarkinaning ta'kidlashicha, ba'zi murakkab ishlanmalarni yaratish bo'yicha hujjatlar yig'indisi hisoblanadi. Loyiha (projest) tushunchasi kengroq ma'noda ma'lum natija (loyihaning beqiyos mahsuli)ga ega maqsadli faoliyatni tashkil etish uchun biror-bir tashkiliy shaklni belgilash uchun foydalaniladi¹⁷³. Mazkur texnologiya o'quvchilarning individual yoki jamoa shaklidagi tadqiqotlarini loyihalashda maxsus tashkil etilgan o'quv va kognitiv faoliyatidir. Metod XX asrning birinchi choragida amerikalik J.Dyui va uning shogirdi V.Kilpatriklar tomonidan joriy etilgan. Uning zamirida ta'lim jarayonini faollashtirish, ta'lim oluvchilarning ehtiyoj va qiziqishlariga tayanilib bilim berish masalasi turadi. O'zbekistonda loyiha metodini qo'llashning samaradorligi yuzasidan Sh.Abdullayeva¹⁷⁴, B.Xodjayev¹⁷⁵, S.Kambarova¹⁷⁶, Sh.Mamasoliyeva¹⁷⁷ kabi tadqiqotchilarning izlanishlari mavjud.

Sh.Abdullayevaning fikricha, ijodiy fikrlash qobiliyati rivojiga qaratilgan loyiha texnologiyasini qo'llash asosida bilim olish jarayoniga tadqiqot elementlari kiritiladi, natijada o'quvchilar bilimlarni o'zlashtirish va undan foydalanish jarayoniga kirishib ketadi¹⁷⁸.

Loyiha texnologiyasini qo'llash davomida: dolzarb ta'limiy vazifalar hal qilinadi; tadqiqot usullari rejalashtiriladi; kutiladigan natijalar va ta'limiy mahsulotlar aniqlanadi; ta'limiy muammolar yechimiga doir tadbirlar amalga oshiriladi; muayyan shakl va mazmundagi ta'limiy mahsulot yaratiladi; faoliyat

¹⁷³ Бухаркина М.Ю. Разработка учебного проекта. – Москва: Дрофа, 2003. – С. 56.

¹⁷⁴ Абдуллаева Ш. Лойихалар усули // Kasbiy fanlar metodikasi. – Toshkent, 2013. – № 2. – Б. 10-12.

¹⁷⁵ Ходжаев Б.Х. Умумтаълим мактаби ўқувчиларида тарихий тафаккурни модернизациялашган дидактик таъминот воситасида ривожлантириш: Пед. фан. док. ... дисс. – Toshkent, 2016. – 19 – т 198-б.

¹⁷⁶ Камбарова С. Adabiy ta'limda o'quvchilarning tadqiqotchilik faoliyatini loyihalashtirish / Global ta'lim va milliy metodika taraqqiyoti" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Toshkent, 2021. – Б. 50-60.

¹⁷⁷ Mamasoliyeva Sh. Talabalarning mustaqil ta'lim ishlarini tashkil etishda loyihalash metodidan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlari // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2017. – № 1. – Б. 36-38.

¹⁷⁸ Абдуллаева Ш. Лойихалар усули // Kasbiy fanlar metodikasi. – Toshkent, 2013. – № 2. – Б. 10 – 12.

natijalari tahlil qilinadi. Texnologiya bir qancha bosqichlardan iborat bo‘lib, loyiha rahbari va ishtirokchilarning faoliyatiga asoslanadi (2.3-rasmga qarang).

Loyiha ishtirokchilari faoliyati	Loyiha rahbari faoliyati
Tayyorlov bosqichi: maqsad va vazifalarini belgilash.	
Rahbar bilan hamkorlikda mavzu tanlaydi, maqsad va vazifalarni qo‘yadi, muhokama qiladi, axborotlarga ega bo‘ladi.	Loyiha mohiyati bilan o‘quvchilarni tanishtiradi, motivatsiya beradi. Maqsadlarni belgilashda yo‘l-yo‘riq ko‘rsatadi.
Rejalashtirish bosqichi: axborotlar bilan ishlash; natijalarni taqdim qilish usullarini aniqlash, loyihani bajarish jarayoni, natijalarni baholash mezonlarini ishlab chiqish; o‘quvchilarga topshiriqlar berish.	
Faoliyati rejasini tuzadilar, topshiriqlar ishlab chiqadilar.	G‘oyalarni taklif qiladi, farazlarni ilgari suradi.
Tadqiqot bosqichi: axborotlar to‘plash; suhbatlar, so‘rovnomalar, kuzatish va tajribalar ko‘rinishidagi joriy topshiriqlarni amalga oshirish.	
Topshiriqlar asosida izlanish olib boradilar.	Ishtirokchilar faoliyatini o‘rganadi, tegishli ko‘rsatmalar beradi. Faoliyatiga rahbarlik qiladi.
Analiz-sintez bosqichi: axborotlar tahlili; natijalarni ko‘rib chiqish; xulosalarga kelish.	
Axborotlarni tahlil qiladi va natijalarni umumlashtiradi.	Kuzatadi va tavsiya beradi.
Loyiha taqdimoti: hisobot tayyorlash va multimedia vositalari orqali taqdim etish.	
Hisobot beradi va bahs-munozarada ishtirok etadi.	Ekspert sifatida tinglab, savollar beradi.
Baholash bosqichi: jarayonning borishi va natijalarga munosabat bildirish.	
Guruh ishi va o‘z-o‘ziga baho berish.	Ishtirokchilar faoliyatini baholaydi, foydalanilgan adabiyotlarga munosabat bildiradi. Yakuniy xulosa beradi.

2.3-rasm. Loyiha texnologiyasini qo‘llash bosqichlari

Yuqorida keltirilgan rasm mazmunidan ma’lum bo‘ladiki, loyiha metodining muhim jihati o‘quvchilar faoliyati tahlili va loyiha muammosini yechish yo‘llarining yoritilishi bilan xarakterlidir. Loyiha nazariy bilimlarni amaliy jihatdan qo‘llash, tahlil qilish va baholashni nazarda tutuvchi texnologiyadir. U o‘quvchilarda ta’limning boshqa texnologiyalariga ko‘ra rejalashtirish, tashkillashtirish, nazorat va tahlil qilish, natijalarni baholashda ishtirok etish qobiliyatlarini shakllantirishi bilan ahamiyatli. B.Xodjayevning qayd etishicha, “ta’limiy xarakterdagi loyihalashtirish o‘qituvchi tomonidan o‘quvchining muammoni izlash, uni hal etish bo‘yicha faoliyatini rejalashtirish va tashkil etishdan to (intellektual yoki moddiy mahsulotni) ommaviy baholash uchun uni hal

etish usulini taqdim etishgacha mustaqil harakat qilishini ta'minlovchi maxsus tashkil etilgan maqsadli o'quv faoliyati"¹⁷⁹dir.

Sh.Mamasoliyeva o'z kuzatishlarida mazkur metodning ta'lim oluvchilarda birgalikdagi mustaqil faoliyatiga asoslanishiga urg'u qaratgani holda biror bir muammo yechimi xilma-xil yondashuvlar va ta'lim vositalarini qo'llashni taqozo etsa, boshqa bir jihatdan, fan, texnika, texnologiya va ijod sohasidagi bilim va malakalarni umumlashtirishni talab etishini ta'kidlaydi¹⁸⁰.

Zero, professor Q.Yo'ldoshev ahamiyat qaratganidek, "Badiiy adabiyotga ma'naviyatni shakllantirish, millat a'zolarining qalbini tarkib toptirish vositasi deb qarab, tuyg'ulari nozik, xayoloti baland, ruhiy nigohi o'tkir kitobxon tarbiyalashni orzu qilar ekanmiz, istiqlol adabiyotining tashviqiy adabiyotlikdan qutulib borayotganidan quvonmog'imiz kerak. Darhaqiqat, bugungi adabiyot odamlarga yo'l ko'rsatishni gardaniga olmaydi, o'quvchiga aql o'rgatmaydi, muallimlik da'vosini qilmaydi. U tasvirning ingichkaligi, ifodalarning kutilmaganligi bilan o'quvchida munosabat uyg'otadi"¹⁸¹. Shu nuqtayi nazardan yondashilib tashkillashtirilishi rejalashtirilgan loyiha ishini tashkil etishda yuqoridagi jihatlarga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq. Masalan:

Loyiha nomi: "Mustaqillik davri o'zbek adabiyoti: nasr, she'riyat va dramaturgiya".

Loyihaning maqsadi: o'quvchilarda istiqlol davri ijodkorlarining ijodiy yo'nalishlari, mavzu ko'lami va ijodkor shaxsi haqidagi bilimlarini chuqurlashtirish.

Rejalashtirilayotgan o'quv natijalari: istiqlol davri adabiyotida inson va uning taqdiri muammosining badiiy talqinini anglash; milliy tafakkurdagi evrilishlar adabiy hodisalarda qay darajada aks etayotganini turli janrdagi asarlar misolida tahlil qilish; tanlangan ijodkorlar asarlarining o'zbek adabiyotidagi o'rni va kitobxonlarning estetik didini shakllantirishdagi ahamiyatini o'rganish.

¹⁷⁹ Ходжаев Б.Х. Умумтаълим мактаби ўқувчиларида тарихий тафаккурни модернизациялашган дидактик таъминот воситасида ривожлантириш: Пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2016. – 195-б.

¹⁸⁰ Mamasoliyeva Sh. Talabalarning mustaqil ta'lim ishlarini tashkil etishda loyihalash metodidan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlari // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2017. – № 1. – B. 36 – 38.

¹⁸¹ Ўлдош Қ. Ёниқ сўз. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006. – 21-б.

Loyihalashtirish faoliyati bo'yicha bilim va amaliy ko'nikmalar:

- 1) mavzu bo'yicha muammoni shakllantirish, vazifalar qo'yish, ularni amalga oshirish usullarini belgilash va qo'llash;
- 2) ma'lumot manbalarini aniqlash, tizimlashtirish va tahlil qilish;
- 3) natijalarni belgilangan shaklda rasmiylashtirish;
- 4) mavzu bo'limlarini nazariy asoslash;
- 5) o'ziga xos jihatlarini tahlil qilish va baholash.

Loyiha turi: amaliy.

Loyihani bajarish bosqichlari va belgilangan vaqt	O'quvchilar tomonidan bajaradigan vazifalar	O'quvchilar faoliyati	O'qituvchi faoliyati	Ta'lim metodlari
Izlanish 1 kun	Muammoni izlash, loyiha mavzusini tanlash.	Muhokama qiladi, maqsad va vazifalarni belgilaydi, ma'lumotlarni aniqlashtiradi, reja tuzadi, tadqiqot olib borish natijalarni taxmin qiladi.	O'quvchilarga muammolarni taklif etadi, ish maqsadini tushuntiradi, kuzatadi, ko'rsatmalar beradi.	Muammoli, suhbat, tushuntirish, mustaqil ish
Konstruktorlik 10 kun	Muammoning yechimlarni izlash, baholash.	Ma'lumotlar bilan ishlaydi, analiz-sintez qiladi, natijalarni rasmiylashtiradi.	O'quvchilar faoliyatini tashkillashtiradi, rag'batlantiradi, g'oyalarni topish va yechimlar qabul qilishga yordamlashadi, maslahatlashadi, nazorat qiladi.	Bahs-munozara, suhbat, evristik, tadqiqot metodlari
Texnologik 1 kun	Ish rejasini tuzish, zarur jihozlar va materiallardan foydalanish, tegishli operatsiyalarni amalga oshirish.	Tayyorgarlik ishlarini olib boradi, g'oyalar ishlab chiqadi.	O'quvchilar faoliyatini boshqaradi, jarayonni tashkil etadi, ish usullari bilan tanishtiradi, zarur maslahatlar beradi.	Konsultatsiya, suhbat, namoyish, mustaqil ish, amaliy ish
Yakuniy 2 kun	Natijalarni umumlashtirish va baholash, ulardan foydalanish imkoniyatlarini tahlil qilish.	Bajarish jarayonini tahlil qiladi, o'z faoliyatini baholaydi, himoyaga hozirlanadi, taqdimot qiladi, muhokama va baholashda ishtirok etadi.	Tegishli ko'rsatmalarini beradi, loyiha muhokamasini tashkil qiladi va jarayonda ishtirok etadi, baholaydi, munosabat bildiradi.	Dialog, bahs-munozara.

Bosqichlari: izlanish, konstruktorlik, texnologik, yakuniy.

Loyiha topshirig'i: istiqlol davri o'zbek adabiyotining o'ziga xosliklarini "Adabiyot" o'quv dasturlarida o'rganilishi rejalashtirilmagan shoir va yozuvchilar ijodi misolida tadqiq etish.

Loyiha rejasini amalga oshirish mazmuni

Ishtirokchilar	Topshiriqlar mazmuni	Faoliyat turi	Ta'limiy mahsulot ko'rinishi	Bajarish muddati
Loyiha rahbari	Loyiha ishtirokchilarini aniqlaydi va vazifalarni yuklatadi.	O'quvchilar ro'yxatini shakllantiradi, loyiha mavzularini o'quvchilar qiziqishlariga ko'ra taqsimlaydi.	Loyiha rejasini tuzadi.	1 kun
Barcha guruh ishtirokchilari	Mavzu bo'yicha ma'lumotlar bankini shakllantiradi.	Mavzuning o'ziga xos jihatlarini yorituvchi ma'lumotlar bazasini yaratadi.	Loyiha pasportini tuzadi.	2 kun
1-guruh ishtirokchilari	Istiqlol davri nasriga oid adabiyotlarni aniqlaydi. Yozuvchilar ijodini o'rganadi, o'ziga xosliklarini belgilaydi.	Istiqlol davri nasriga oid adabiyotlarni aniqlaydi, o'rganadi, tahlil qiladi, o'ziga xos jihatlarini kashf qiladi.	Ma'ruza, referat, maqola, tezis yoki taqdimot ko'rinishiga keltiradi.	10 kun
2-guruh ishtirokchilari	Istiqlol davri she'riyatiga oid adabiyotlarni aniqlaydi. Shoirlar ijodini o'rganadi, o'ziga xosliklarini belgilaydi.	Istiqlol davri she'riyatiga oid adabiyotlarni aniqlaydi, o'rganadi, tahlil qiladi, o'ziga xos jihatlarini kashf qiladi.	Ma'ruza, referat, maqola, tezis yoki taqdimot ko'rinishiga keltiradi.	10 kun
3-guruh ishtirokchilari	Istiqlol davri dramaturgiyasiga oid adabiyotlarni aniqlaydi. Dramaturglar ijodini o'rganadi, o'ziga xosliklarini belgilaydi.	Istiqlol davri dramaturgiyasiga oid adabiyotlarni aniqlaydi, o'rganadi, tahlil qiladi, o'ziga xos jihatlarini kashf qiladi.	Ma'ruza, referat, maqola, tezis yoki taqdimot ko'rinishiga keltiradi.	10 kun
Barcha guruh ishtirokchilari	O'z guruhi faoliyati natijalarini rasmiylashtiradi.	O'z guruhi faoliyati natijalarini rasmiylashtiradi.	Loyihani tayyor holga keltiradi.	1 kun
Barcha guruh ishtirokchilari	Taqdimot tayyorlaydi.	Taqdimot mazmunini tahrir qilib, qo'shimcha ma'lumotlar bilan to'ldiradi.	Taqdimot	2 kun

Loyiha doirasida yechimi aniqlanishi zarur bo'lgan muammo: adiblarning inson va uning qalbi, olam haqidagi tasvir yo'nalishlari.

Predmeti va mazmuniga ko'ra ko'lami: adabiyot fani doirasida foydalaniladigan monoloyiha.

Bajarish muddati: ikki hafta

Loyihadan foydalanuvchilar: adabiyot fani o'qituvchilari, o'quvchilar, izlanuvchilar.

Bajarish tartibi: darsdan tashqari vaqtlarda.

Loyihaning baholanishi: guruhning har bir a'zosi uchun alohida qismlar uchun 10 ball, MS Power Point dasturida taqdimot 10 ball, og'zaki taqdimot 10 ball, loyiha himoyasi 20 ball. Jami 50 ball. 45–50 ball – “5” baho, 35–45 ball “4” baho, 25–35 ball “3” baho.

Loyiha usullari: loyihalash, adabiyotlar bilan ishlash, taqdimot.

Loyiha shakllari: individual, binar va jamoaviy.

Loyiha vositalari: topshiriqlar, uslubiy ko'rsatma va multimedia vositalari.

Xulosa qilganda, o'quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish mustaqil va ijodiy tafakkurni o'stirish, chuqur mushohadani, fikrlashning aniqligi va nozikligini, eng muhimi, ifoda etish qobiliyatini rivojlantiradi.

2.2-§. O'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirishda tanqidiy va kreativ fikrlashga doir texnologiyalardan foydalanish usullari

O'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish muammosini izlanish muhitida ilmiy aks ettirishning qator yo'nalishlari mavjud bo'lib, ular real hayotda inson ruhiyati, o'y-kechinmalarini badiiy asar qahramonlari hayoti, his-tuyg'ularini qiyoslash orqali jamiyat va tabiat bilan o'zaro munosabatlari kontekstida tahlil qilish; adabiyot fani bo'yicha belgilangan malaka talablari asosiga qurilgan metapredmet ko'nikmalarini shakllantirish; ta'limning kelgusidagi profilini tanlash yuzasidan o'quv motivatsiyasi muammosini hal qilishga yordamlashadi. Muammo bu muayyan xatti-harakatlarni amalga oshirishga doir shart-sharoitlarning yetishmasligi bilan mavjud ziddiyatlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar va uning tarkibiy qismlarini belgilashdir.

Muammoli o‘qitish haqidagi fikrlarida professor B.To‘xliyev masalaga quyidagicha yondashadi: “Muammoli dars ko‘rsatkichlarining eng asosiysi unda izlanuvchanlik elementining mavjud bo‘lishi bilan belgilanadi. Demak, ayni shu qism muammoli darsning asosiy ichki bo‘g‘inini tashkil etadi”¹⁸². Bizningcha, muammoli ta‘lim o‘quvchilarda yuqori darajadagi fikrlash tarzining qaror topishiga, bilimlarni faollashtirish va yangi tushunchalarni o‘zlashtirish dinamikasini jadallashtirish maqsadini ko‘zda tutadi. Adabiy ta‘limda o‘quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish bo‘yicha qat‘iy va yagona yondashuvlar mavjud emas. Bu ta‘limning turli bosqichlarida o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, bilish jarayonlarining rivojlanganlik darajasi, ehtiyoj va qiziqishlari doirasida, shuningdek, DTS va o‘quv dasturlarida belgilangan malaka talablari asosida o‘qituvchining kreativligi asosida amalga oshiriladi.

Milliy tizimda o‘quvchilarda tadqiqotchilik ko‘nikmasini shakllantirish amaliyoti, asosan, tabiiy va politexnik yo‘nalishdagi fanlar kesimida yo‘lga qo‘yilganini va bunda turli xil yondashuvlarga asoslanish tajribasi mavjud. Xususan, N.Narziyevaning izlanishlarida masalaga muammoli ta‘lim, integrativ yondashuv orqali e‘tibor qilingani kuzatiladi. Tadqiqotchi tomonidan muammoli ta‘lim masalasi tahlil qilinarkan, avvalo, mazkur tushuncha ma‘nosiga aniqlik kiritiladi. Mazkur yondashuvning o‘quvchilarda shakllantiriladigan ko‘nikma va malakalarga ta‘siri baholanadi. Xususan, “Bilim oluvchining oldiga muammo qo‘yilgandan keyin uning mohiyatini tushunish zarur bo‘ladi. Muammoning ma‘lum bo‘lgan shartlari asosida ongda muvaqqat bog‘lanish amalga oshadi. Muvafaqqat bog‘lanishlar yechimga olib boruvchi farazlarni keltirib chiqaradi. Farazlarning to‘g‘riligi sinab ko‘rilgandan keyin, agar u tasdiqlansa, muammo yechilgan hisoblanadi. Faraz tasdiqlanmagan holda yangi faraz ilgari suriladi. Yangi farazning to‘g‘riligi tasdiqlanguncha davom etadi. Shu taxlitda bilim

¹⁸² Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006. – 140-б.

oluvchi o'rganayotgan materiallarni mukammal o'zlashtiradi va amaliyotga tatbiq etish ko'nikma, malakalariga ega bo'ladi"¹⁸³.

O'spirin yoshdagi o'quvchilar o'quv-biluv faoliyati bilan bog'liq kognitiv ehtiyojlarini ro'yobga chiqarish, mustaqil izlanishlariga qaratilgan tadqiqotchilik faoliyatining o'ziga xos usullaridan samarali foydalanish maqsadga muvofiq. Tadqiqotchilik kompetensiyasi muammo qo'ya olish, hayotda uchrashi mumkin bo'lgan muammoli vaziyatlarga yechim topa bilish layoqatiga ega bo'lgan mustaqil tafakkurli shaxsni tarbiyalash asoslaridan biri sanaladi. Nazarimizda, o'quvchilarning intellektual va ma'naviy rivojlanishi uchun fundamental kompetensiya sifatida mavzu darajasida tadqiqotchilik faoliyatini yo'lga qo'yish asosiy richagga aylanadi. Shu jihatdan yondashilganda quyidagilarga tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirishning muhim bosqichlari sifatida qarash mumkin: 1) nazariy bosqich; 2) tayyorgarlik bosqichi; 3) shakllantiruvchi bosqich; 4) umumlashtiruvchi bosqich.

Dastlabki bosqichda o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirishga doir hissiy rag'batlantirish usullaridan bo'lgan kafolatlangan muvaffaqiyatli vaziyatni yuzaga keltirish muhim hisoblanadi. Bunda "Muvaffaqiyat daqiqasi" ish shaklidan foydalanish samarali bo'lib, u o'qituvchi oldiga o'quvchilarni muvaffaqiyatga erishishga yo'naltirish, bunga ishontirish hamda bilimlaridagi bo'shliqlarni aniqlash va bartaraf etish vazifalarini qo'yadi.

"Muvaffaqiyat daqiqasi"ni o'tkazishda o'quvchilar bilimidagi muammoli sohani aniqlashtirish; bo'shliq mavjud bo'lgan mavzuga oid nazariy va amaliy topshiriqlar berish; belgilangan vaqt mobaynida o'quvchilarning mavzu asosidagi topshiriqlar bo'yicha mustaqil izlanishi va vazifani bajarishlarini yo'lga qo'yish; hamkorlikda mavzuga oid xato va izohtalab fikrlarni tanlash; taqdimot shaklini belgilash va chiqishlarni uyushtirish; o'quvchining bir daqiqadagi faoliyatini tashkil etish; o'quvchilarga tengdoshlari baholari va e'tiroflaridan foydalanish talab etiladi.

¹⁸³ Narziyeva N. O'quvchilarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini integrativ yondashuv asosida shakllantirishda muammoli ta'limning o'rni // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2017. – № 4. – B. 40.

Yuqoridagi kabi ilk daraja ish turlari o'quvchilarning izlanish faoliyati muvaffaqiyatini ta'minlashga xizmat qiladi, o'ziga ishonchi va mas'uliyat hissini oshiradi. Kognitiv komponent sanalgan tayyorgarlikning ikkinchi darajasi jamiyat, tabiat, tafakkur, texnologiya va faoliyat usullari haqidagi bilimlar yig'indisini qamrab oladi. Bunday yo'nalishdagi bilimlarning o'zlashtirilishi o'quvchilar ongida dunyoning ilmiy manzarasi haqida tasavvur hosil qilishi, kognitiv va amaliy faoliyatga dialektik jihatdan yondashuvni nazarda tutadi. Uchinchi darajada o'quvchilarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorgarligining faolligi, amaliy komponenti va kreativligi e'tiborga olinadi. Ularga reproduktiv, mahsuldor va izlanish mazmunidagi aqliy operatsiyalar sifatida qaraladi. Mavjud muammolar yechimini izlash, voqelikni ijodiy tarzda o'zgartirish maqsadida jarayonni tizimli amalga oshirishni ta'minlash zarur bo'ladi.

Muammolarni ko'rish qobiliyati inson tafakkurini tavsiflovchi ajralmas xususiyatdir. Ko'pincha u uzoq vaqt davomida turli xil tadbirlar, pedagogik vazifani hal qilishda yordam beradigan ayrim vazifalarni bajarish orqali rivojlanib boradi. Bizningcha, o'quvchilarning muammolarni ko'rish va yechish ko'nikmalarini rivojlantirishda muayyan mavzu doirasidagi qiyinchilik va noaniqliklarni bartaraf etishga doir xatti-harakatlar ham talab etiladi. Birinchi galda, muammoli vaziyat bilan bog'liq bo'lgan jihatlarni tekshirishga oid harakatlarga diqqat qaratish joiz bo'ladi. Muammoni topish murakkab jarayon. Aksariyat hollarda muammoni topish uni hal qilishga nisbatan qiyinroq va ayni vaqtda boshqalar e'tiborini jalb etishiga ko'ra ibratliroqdir. O'quvchilar bilan tadqiqot ishining navbatdagi bosqichida vaziyatga moslashuvchanlik sifatleri zarur. Bu jarayonda muammoni aniq tushunish va shakllantirishni, maqsadni aniq belgilashni talab qilmaslik joiz. Binobarin, ayni bosqichda ko'rilayotgan masalaning umumiy va taxminiy tavsifi bo'lsa yetarli sanaladi.

O'quvchilarni tadqiqot faoliyatining yangi bosqichiga olib kirish uchun o'qituvchi mavjud bilimlarga asoslanish bilan cheklanmay ularni boyitish yo'llarini ham izlashi, boshqa fanlar bilan intgeratsiyalashuvi, mavzuning dolzarbligini va qo'llanish o'rinlarini aniqlashi lozim. Mazkur bosqichda maxsus

ko'rsatmalar yaratish ham maqsadga muvofiq. Ko'rsatma o'quvchining o'z-o'zini o'qitish shakli bo'lib, unga bilimlarni amalda ijodiy qo'llash texnologiyasi sifatida qaraladi. O'z-o'zini o'qitishning ko'rsatma shakllari va turlari mustaqil holda rivojlanib boradi. Ta'limiy ijodiy mahsulot sifatida kreativ xarakterdagi matnlar, xarita, chizma va rasmlar tarzida o'quvchilar mustaqil faoliyati ularning xatti-harakatlari, vazifalarni bajarish mantig'i va ketma-ketligini namoyon etadi.

O'qituvchi o'quv jarayonining harakatalantiruvchi subyekti sifatida o'quvchilarning fikrlash jarayoni va izlanish faoliyatini rivojlantirishga ko'maklashadigan faoliyati algoritmini aniq belgilashi lozim. Bular: a) muammolarni aniqlash va ajratib olish, ularning yechimini shakllantirish yuzasidan taxminlarni ilgari surish, vazifa qo'yish, mavjud shart-sharoitlarni aniqlash; b) moddiy olam hodisalarining sabab va oqibatlarini haqidagi farazlarini tadqim qilish, ularni asoslay bilish; d) bir vaqtning o'zida turli voqea-hodisalar va badiiy asarlar ma'nosini qiyoslash va shu asosda mushohada yuritish kabilardan iborat.

Muammoli o'qitishni amalga oshirishdagi dastlabki ish o'quvchilarning o'quv faoliyati uchun stimuly berishdir. Bunda ular dars mashg'ulotlarini to'ldiruvchi fakultativlar yoki to'garaklarni tashkil etishdan maqsad, vazifalar va amalga oshirilishi rejalashtirilgan faoliyat turlariga jalb etilishi joiz. Masalan, "Adabiy tadqiqotchilik" to'garagi faoliyatini yo'lga qo'yishda o'quvchilarga shu mavzuda fikrlashish taklif qilinadi. Ularning bu boradagi ehtiyoj va qiziqishlari bilan tanishiladi. Jumladan:

1. Sizningcha, tadqiqotchida qanday sifatlar bo'lishi zarur? Ulardan qaysilarini o'zingizda bor deb o'ylaysiz? Qaysilarini yanada takomillashtirish zarur deb bilasiz?

2. Mazkur to'garakka a'zo bo'lishdan maqsadingizni bayon eting. Buning uchun nimalar qilishingiz zarur?

Asosiy bilimlarni yangilash. Bu bosqichda o'quvchilarda muammolarni ko'rish qobiliyatini rivojlantirish, shuningdek, tadqiqotchilikka qiziqtirishga doir mashqlar o'tkaziladi. Masalan, *"Dunyoga boshqalar nigohi bilan qarang"*. Vazifani bajarish uchun o'quvchilarga tugallanmagan asardan biror parcha matni

beriladi. “Asarni istaganingizdek davom ettiring. Bunda o‘zingizni sujet chizig‘ida harakatlanayotgandek tasavvur qiling”. Masalan, umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 10-sinfida o‘rganilishi ko‘zda tutilgan rus adibi A.Chexovning “Garov” hikoyasi¹⁸⁴ boshlanmasidagi ziyofat va unda ko‘tarilgan muammo tasvirini kuzatuvchi sifatida baholang. Siz bu vaziyatni qanday baholardingiz? va h.k.

“Boshqa qahramon nomidan hikoya yarating” topshirig‘i. “Tasavvur qiling, siz yosh huquqshunos o‘rnida bo‘lib qoldingiz. Bu xayoliy hayotingizning bir kunini tasvirlab bering. Hikoyani ziyofatda qatnashgan boshqa bir qahramon tilidan bayon eting”. Bu vazifani o‘quvchilarga esse yozishga taklif qilish orqali yozma ravishda ifodalash shaklida topshirish mumkin, lekin og‘zaki hikoyalash ham jarayonda yaxshi samara beradi. Ushbu vazifani bajarayotganda eng ixtirochi o‘quvchi hamda original va noan‘anaviy javoblar rag‘batlantirishi zarur.

“Belgilangan yakundan foydalanib hikoya tuzing” topshirig‘i. Bunda o‘quvchilarga “Tutqunlikning o‘n birinchi yilida...”, “Bandining garov shartini buzgani...”, “Bankir huquqshunosni izlab yo‘lga chiqdi...”, “Huquqshunos va bankir suhbat”, “Oradan besh yil o‘tib...” kabi mavzularda hikoya tuzish vazifasi beriladi. O‘quvchilar asar muqaddimasida qanday voqea sodir bo‘lganligi, yosh huquqshunos nima uchun shunday vaziyatga tushganligi, ozodlikka chiqish vaqtiga kelib uning tafakkuridagi evrilishlar sabablari haqida o‘ylab ko‘rishga undaladi, buning sabab va oqibatlarini haqida fikrlashiladi. Jarayonda vazifa yuzasidan ularning taqdimotlari mantiqiyli va originalligi baholanadi. Ish davomida o‘quvchilarga huquqshunos va bankir obrazlarida uchratgan va mutolaa davomida kashf qilgan xususiyatlarini aniqlash va nomlash vazifasi qo‘yiladi. Masalan, “Huquqshunos – yosh, qiziqqon, qaysar, notiq, qat‘iy fikrli, irodali, sabrli yigit”, “Bankir – dimog‘dor, diqqatsiz, boylikka o‘ch, subutsiz kimsa” va boshqalar.

Navbatdagi topshiriq “Bir mavzu – ko‘p sujetlar” deb nomlanadi. Bunda o‘quvchilarga bir xil mavzuda ko‘proq hikoyalar o‘ylab topish va sujetidagi

¹⁸⁴ Umumiy o‘rta ta‘limning “Adabiyot o‘quv dasturi. Ona tili. Adabiyot. O‘zbek tili. 11-sinf. – Toshkent: 2017-yil 14 (774)-son, 230-modda. – 29-6.

muhim nuqtalarni chizish vazifasi yuklatiladi. Jumladan, muayyan asar muallifi bo‘lib qolish, rassom sifatida personajlarning asar yakunidagi holatini yoki o‘zaro ziddiyatlar aks etgan epizodlarni gavdalantirishlari ham mumkin.

O‘quvchilarda gipoteza (taxmin va farazlar)ni ilgari surish ko‘nikmasini shakllantirish. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da keltirilishicha, “gipoteza – hali tajribada sinalmagan, isbot qilinmagan ilmiy taxmin, faraziya”¹⁸⁵. O‘quvchilar aksariyat hollarda o‘zlari ko‘rgan, eshitgan va his qilganlari haqida turli xil farazlarini bayon etadilar. Ularning ko‘pgina g‘aroyib va qiziqarli farazlari savollarga javob topishga urinishlari natijasida paydo bo‘ladi. Taxminlarning paydo bo‘lishini tashkil etuvchi ilk xususiyat bu muammodir. Farazlar tadqiq etilayotgan muammoni boshqa bir tomondan ko‘rish, vaziyatga o‘zgacha nigoh bilan qarashga sharoit yaratadi. Gipotezalarni ishlab chiqish qobiliyatini rivojlantirishning bir qator usullari mavjud bo‘lib, quyida unga doir “Birgalikda o‘ylaymiz” topshirig‘i mazmuniga e‘tibor qaratamiz: Qahramon bu holatda qanday yo‘l tutishi zarur edi? Faraz qilish uchun “Balki”, “Faraz qilaylik”, “Deylik”, “Agar ... bo‘lsa qanday davom etardi?” kabi kalit so‘zlar taqdim etiladi.

O‘quvchilarning savol berish qobiliyatini rivojlantirishga doir topshiriqlar. Tadqiqot ishi jarayonida har qanday bilim kabi savollar ham muhim o‘rin tutadi. Odatda, savollar masalani ifodalash shakli sifatida ko‘riladi. Savolga qaraganda masala nisbatan murakkab tuzilishga ega. Obrazli ifodalaganda, unda to‘ldirilishi zarur sanalgan bo‘shliqlar hajmi ko‘proq. Savollar o‘quvchilarning tafakkurini charxlaydi, izlashga yo‘naltiradi. Bilim olishga ehtiyojini uyg‘otadi, uni aqliy mehnatga tayyorlaydi. Rus metodisti M.B.Ganjenkoning ta’kidlashicha, savollar “...adabiy qahramonlarning xarakteri, ichki olamini anglab yetishga yo‘naltirilgan, o‘quvchilarning mustaqilligini oshirishga va baho hamda mushohadalarning motivlanganligini rivojlantirish”¹⁸⁶ qaratilishi maqsadga muvofiq.

¹⁸⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати / 5 жилдли. Биринчи жилд. А.Мадвалиев таҳрири остида. Таҳрир хайъати: Э.Бегматов ва бошқ. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – 504- б.

¹⁸⁶ Гандженко М.Б. Проблема оптимизации методического аппарата учебника русской литературы для нац. школы: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Москва, 1981. – С. 16.

Bizningcha, savollarni to‘g‘ri qo‘yish orqali o‘quvchilarning fikrlash darajasi yuksaladi, o‘rganilayotgan muammoning o‘ziga xos jihatlariga e‘tibor qaratiladi. Natijada o‘quvchining hayratlanishiga sabab bo‘lgan vaziyatlar mohiyatiga chuqurroq kiriladi, bilishdan idrok etish va yaratish bosqichlariga boriladi. Bunday yondashuv, nazarimizda, katta hayot bo‘lag‘asidagi o‘spirin yoshlarni muayyan voqea-hodisaning tub ildizlarini aniqlash, izohlash, qarashlarini qat‘iy tarzda ilmiy va mantiqiy asoslash, vaziyatni obyektiv baholash, kuzatganlarini umumlashtirib xulosa qilishga yo‘naltirishi bilan farqlanadi. Savollar tadqiq etilayotgan muammoga ijodiy yondashishni taqozo etishi qatori o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishi, badiiy matnning xosliklarini aniqlashtirish xususiyatiga egaligi bilan tadqiqotchilik faoliyati mazmunini tashkil etadi. Adabiyotdan tavsiya etilayotgan “Milliy o‘quv dasturi” loyihasida darsliklardagi badiiy matnni o‘rganishga doir savollarni, asosan, asar jozibasini his qilish va matn zamiriga singdirilgan ma‘noni anglashga yo‘naltirish nuqtayi nazaridan tuzilish zarurligi haqidagi fikrlar ham aynan shu maqsadga qaratilgani bilan ahamiyatlidir¹⁸⁷.

Metodik adabiyotlarda savollar ikki guruhga ajratiladi. Birinchisi, aniqlash mazmunidagi savollar. Masalan, bu to‘g‘rimi (to‘g‘ri); buni yaratish zarurmi (zarur) kabi. Aniqlash mazmunidagi savollar oddiy yoki murakkab holda tuzilgan bo‘lishi mumkin. Murakkablari esa aslida bir nechta savollardan iborat savollardir. Oddiy savollar ikki guruhga bo‘linadi: shartli va shartsiz. Masalan, J.Londonning “Hayotga muhabbat” asari bo‘yicha “Yo‘lovchi kim?” – oddiy shartsiz savol. “U Billdan o‘zini olib ketishini so‘raganida, do‘stining yordamiga ishongani rostmi? savoli oddiy shartli savolga misol bo‘la oladi. Shuningdek, bir nechta oddiy savollarga bo‘linadigan murakkab savollar ham mavjud. Xususan, “Yo‘lovchi oltinlarni olib ketishni afzal ko‘rdimi yoki joni omon qolishni?” va h.k.

Ta‘lim amaliyotida savollarning boshqa turlari, xususan, to‘ldiruvchi savollar ham mavjud. Ularga: qayerda?, qachon?, qanday?, kim?, nima?, nima?

¹⁸⁷ Umumiy o‘rta ta‘limning Milliy o‘quv dasturi. Adabiyot. Loyiha. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi vazirligi Respublika ta‘lim markazi, 2021. – 19-b.

uchun? kabi olmoshlar kiradi. Bunday mazmundagi savollar oddiy yoki murakkab tarzda tuziladi. Masalan, “Voqealar qachon, qayerda va kimlar ishtirokida sodir bo‘ldi?” va h.k. Tuzilishi jihatidan murakkab savol bo‘lsa ham uning javobini osongina uchta alohida javob orqali bilib olish mumkin. Adabiyot darslarida aqliy faoliyat elementlarining tarkib topishi muammoli vaziyatlarni o‘quvchilar hukmiga havola qilinishidan boshlanishi ma’lum bo‘ladi. Agar o‘quvchi notanish vaziyatlarga duch kelganida haqiqatan ham hayratlansa, albatta, harakat qilishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi. Masalan, biror asar qahramoni tushgan murakkab vaziyatlarda qanday yo‘l tutish mumkinligi yuzasidan muammoli vaziyatlarni yuzaga keltiradigan va tahlil qilib unga yechim topishga harakat qiladigan o‘quvchilar kam emas. Buni o‘quvchilarning qiziqishlari, hayotga nisbatan shakllanayotgan qarashlari, ma’lum tajribasi yoki yosh xususiyatlari ham taqozo etadi. Masalan, 11-sinfda A.Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani qahramoni Zaynab obrazi qismatini tadqiq etish vazifa qilib berilgan darslarda uning ota uyidagi hayoti, kelinlik davri va qotilikka qo‘l urgandan keyingi kunlarini taftish qilish “xarita”sini tuzish, xarakteri shakllanishidagi har bir voqea yoki unga ta’sir ko‘rsatgan omillarni baholash orqali vaziyatning tub sabablari ayonlashadi. Bu usul qahramonlar ichki duniyosini taftish qilish yo‘lidagi urinishlar natijasi o‘laroq, sabab va oqibatlarni aniqlash kabi tadqiqotchilik kompetensiyalari elementlarini rivojlantirishdagi ierarxiyadir. Aslida, qotilikka butun oila a’zolarining Kumushga iliq munosabatlari sababi yoki uning fikri bilan hisoblashishga e’tiborsizlik qilgan ota-onasimi yoxud opasi Xushro‘yning maslahati zamiridagi haqiqatni ko‘ra olmaslik sifatimi, shu kabi jihatlarga oydinlik kiritiladi. Natijada muayyan obrazning sirdan qaralganda aniq ko‘zga tashlanmaydigan, lekin botinan dard chekishga majbur qilgan asoslar muayyan darajada ravshanlashadi.

O‘quvchilarda ijodiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish, tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish uchun muammoni ko‘rish, savol berish va tushunchalarni aniqlash ko‘nikmalarini rivojlantirish usullaridan foydalanish mumkin. Albatta, muammoni aniqlash murakkab jarayon. Muammoni ko‘rish qobiliyati tadqiqot darslarida rivojlantiriladi. Savol berish va javob olish

o‘quvchilar uchun qiziqarlidir. Ayniqsa, o‘zi avval bilmagan va eshitmaganlari haqida tinglash maroqli va huzurbaxsh. Javobni to‘laqonli olish ham o‘smirlarda qoniqish hissini hosil qilishi bilan ahamiyatlidir.

Darslarda o‘quvchilarning savollariga, savollarida nimani qo‘yayotganiga diqqat qilinsa va bu harakatlari qo‘llab-quvvatlansa, muhokama jarayonida nutqi, tasavvuri va tafakkurining rivojlanishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatiladi. Bu haqda metodist olim R.Niyozmetova yoritganidek, “O‘spirinlik yoshida o‘z-o‘zini anglash, atrofdagilarning axloqiy-ruhiy fazilatlarini bilish va baholash, o‘z his-tuyg‘ulari va kechinmalarini tushunishga ehtiyoj paydo bo‘ladi, bu holat tufayli ana shu ehtiyojni qondira oladigan adabiy matnlarni o‘qib-o‘rganish istagi yuzaga keladi. O‘quvchi asar muallifining niyatini, qahramonga munosabatini, voqea va hodisalarning sabab va natijalarini mushohadadan o‘tkaza boshlaydi. Bu jarayon turmush haqiqatini tadqiq etish bilan bog‘liq holda kechadi. Uning mustaqil izlanishlari to‘g‘ri yo‘ldan borsa va to‘g‘ri yechimga olib kelsagina, o‘z ishidan qanoatlanadi, bu ishni davom ettirish sari ruhlanadi. Ana shu izlanishlarda o‘quvchi to‘g‘ri yo‘nalish beradigan, ba‘zan ikki yo‘ldan birini tanlash vaziyatiga soladigan, chuqur mushohadaga undaydigan turtkilar kerak bo‘ladi, xolos. Matnga doir beriladigan savol va topshiriqlar ana shunday turtki vazifasini bajarmog‘i lozim”¹⁸⁸.

“Hayotga muhabbat” hikoyasini o‘rganish chog‘ida Bill va yo‘lovchining xatti-harakatlari misolida muammoli savollar tuzish, muammoning o‘zini o‘quvchilar e‘tiboriga havola qilib ularni fikrlashga undash mumkin. “Bill o‘z nafsining qurboni”, “Agar Yo‘lovchi Billning harakatlarini takrorlaganda voqealar qanday davom etardi?”, “Agar Bill sherigi bilan qolganida edi...”, “Agar Yo‘lovchi bo‘ridan qo‘rqmaganida edi...” va h.k. Shu o‘rinda darsliklardagi savollar mazmuniga to‘xtalinsa, qo‘yilgan o‘nta savoldan birortasida o‘quvchining mantiqan fikrlashga undaydigan muammoli savollar kuzatilmaydi. Balki matnga qayta murojaat qilishga olib keladi:

¹⁸⁸ Ниёзметова Р.Х. Узлуксиз таълим тизимида ўзбек адабиётини ўрганиш методикаси. Монография. – Тошкент: ФАН, 2007. – 145-б.

“1. Matndan inson va tabiat munosabati tasvirlangan epizodlarni qayta o‘qing, ularga munosabat bildiring”, “2. Bill hamrohini qachon, qayerda va nima uchun tashlab ketdi? Matndan aynan o‘sha joyni topib o‘qing va Billga baho bering”, “3. Yo‘lovchi nima sababdan xaltasidagi oltinlardan voz kechdi?”, “4. Hikoya qahramoni yo‘l bo‘yi qorin to‘ydirish g‘amida qanday mashaqqatlarni boshdan kechiradi?”, “7. Hikoya qahramoni qanday qilib tirik qoldi?”, “9. Jek London asarlari asosida suratga olingan filmlarni ko‘rganmisiz?” tarzidagi asarda javoblari mavjud, ularning aksariyati sujet qismlarini aynan qayta hikoyalash yoki tasdiqlashni talab etadigan (ko‘rganman yoki ko‘rmaganman), ikki o‘rindagina munosabat bildirish va baho berishni talab qiladigan savollar uchraydi.

Darslikda qisman fikrlashga yoki qiyoslashga undaydigan savollar ham mavjud bo‘lib, ularga quyidagilarni kiritish mumkin: “5. Adib o‘z hikoyasiga kasal bo‘ri obrazini nima sababdan kiritgan?”, “6. Kasal bo‘ri bilan yo‘lovchi holatini o‘zaro qiyoslab, fikr bildiring”, “8. Ushbu asarning tarbiyaviy qiymatini tushuntirib bering”, “10. Shu hikoya mazmuniga yaqin film tomosha qilgan bo‘lsangiz, badiiy asar va filmga xos xususiyatlarni qiyoslang”¹⁸⁹. Lekin bu jamiyatdagi o‘zaro munosabatlar, moddiy va ma‘naviy qadriyatlar haqida tushunchalari va kuzatishlari ancha shakllanib ulgurgan o‘quvchilarga juda oddiy va ma‘naviy ehtiyojlari rivoji uchun yetarli emasligini ta‘kidlash joiz. Yuqoridagi fikrlardan ko‘rinadiki, tadqiqotchilik layoqati muammo yuzasidan yechimlarni izlash, topish, mushohada yuritish, solishtirish, umumlashtirish, qo‘llash jarayonida namoyon bo‘ladi. Shu bois o‘quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyasi tipik elementlari sifatida: a) o‘quvchi faoliyati maqsadini aniqlash; b) maqsadni amalga oshirish mexanizmini amalga oshirish (rejalashtirilgan harakatlarning predmeti va vositalarini belgilash); d) erishilgan natijalarning qo‘yilgan maqsad bilan muvofiqligini aks ettirish, natijalarni tahlil qilish kabilarni keltirish mumkin.

¹⁸⁹ To‘xliyev B., Karimov B., Usmonova K. Adabiyot: 10-sinf: darslik-majmua. II qism / B.To‘xliyev va boshq. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. – 170-b.

Demak, o‘quvchilarning ilmiy tadqiqotchilik faoliyatiga adabiy ta‘lim jarayonini tashkil etishning samarali shakli sifatida qarash mumkin. Shuningdek, u adabiyot fani bo‘yicha Davlat ta‘lim standartida belgilangan adabiy-nutqiy va badiiy asarlarni tahlil qilish kompetensiyalarini rivojlantirish mezonlaridan biri bo‘lib, kelgusida ta‘lim oluvchilarning tadqiqot yondashuvini faoliyatining turli sohalariga o‘tkazish va qo‘llashga tegishli shart-sharoit yaratadi. Adabiy ta‘limda o‘quvchilarning o‘quv-biluv faoliyati motivatsiyasini oshirishga doir bir qator metodlarni qo‘llash samaradorligi bayon etiladi. Bu borada quyidagi metodlarning bir qator xususiyatlari mavjud:

Biografik metod. Bu metod yozuvchining hayot yo‘li, shaxsiyati bilan asarlari xususiyatlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash imkonini beradi. Xotiralarini o‘rganish, tanqidiy maqolalari, arxiv materiallarini tahlil qilish asosida ijodining muhim qirralarini o‘quvchi tasavvurida jonlantiradi. Masalan, Said Ahmad ijodini o‘rganishda uning shaxsiyatiga chuqurroq kirish imkonini beradigan, hayotining ma‘lum davrlari xususida etyud tarzidagi – rafiqasi S.Zunnunovaga yozgan maktublarini o‘rganishni bunga misol qilish mumkin. Zero, “ayrim asarlari yuzasidan shunchaki fikr yuritish orqali biror yozuvchi ma‘naviy olamiga yetarlicha baho berib bo‘lmaydi. Shu nuqtayi nazardan olganda, iodkor xarakteri, dunyoqarashi va hayotiy maslagi yaratgan asarlarida emas, balki zamondoshlari, yaqin insonlariga yo‘llagan xatlari, yuritgan kundaligu-yu tundaliklariga (A.Muxtor. “Uyqu qochganda”. 1997) chuqurroq nazar tashlash orqali yanada oydinlashadi”¹⁹⁰. S.Ayniyning “Esdaliklar”, Oybekning “Bolalik”, A.Qahhorning “O‘tmishdan ertaklar”, N.Safarovning “Ko‘rgan-kechirganlarim”, G‘.G‘ulomning “Shum bola”, N.Fozilovning “Topdim-u yo‘qotmadim”, O.Hoshimovning “Dunyoning ishlari” kabi asarlarda qahramonlarning boshidan kechirganlari emas, balki ijodkorlarning o‘z hayoti orqali hayotga, jamiyatdagi ayrim muammolarga o‘z nuqtayi nazarlarini ifodalangani ham barcha yoshdagi o‘quvchilarda birdek qiziqish uyg‘otadi. Bunda ijodkorning “men”ini ochishga yordam beradigan kognitiv metodlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Tadqiqotchi

¹⁹⁰ Kambarova S.I. Mustaqil mutolaa va adabiy tahlil. Monografiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. – 33-b.

N.Ubaydullayev qayd etganidek, ijodkor shaxsiyatidan xabardorlik unga adabiy portert sifatida qarashdan ko‘ra jonli odamdek yondashishga olib keladi. Yozuvchi shaxsiga xos xususiyatlarni uning bitganlari orqali o‘rganishga yo‘naltirsa, o‘quvchilar o‘rganayotgan asarlaridan zarur ma‘noni anglab yetadi. Natijada o‘quvchilar ijodiy fikrlay boshlaydilar¹⁹¹.

Qiyosiy metod ikki yoki undan ortiq asarni uslubi, voqealarni yoritish doirasi, obrazlar, badiiy detal kabi unsurlar bo‘yicha taqqoslashga zarur sharoit yaratadi. Natijada badiiy matnni sharhlash, baholash yuzasidan o‘quvchining o‘z nuqtayi nazari paydo bo‘ladi. Qiyoslash turli yozuchilar tomonidan muayyan qahramon obrazi xususiyatlarini ochib berish, yoki muayyan adib ijodiy yo‘nalishidagi umumiy yoki farqli tomonlarini yoritishga imkon yaratadi. Masalan, Alisher Navoiy ijodini o‘rganishda xamsachilik an‘analariga alohida to‘xtalish, Nizomiy Ganjaviy boshlagan an‘ananing davomchilari sifatida Xisrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiylarning bu boradagi faoliyatini misol qilib ko‘rsatish maqsaga muvofiq. Bunda jadval, diagramma shaklidagi grafik organayzerlarning imkoniyatlaridan unumi foydalanish mumkin.

№	Ijodkorlar	Asar nomi	Dostonlar tartibi
1	Ozar shoiri Nizomiy Ganjaviy	“Panj ganj” (“Besh xazina”)	“Mahzan ul-asror” (“Sirlar xazinasini”), “Xisrav va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Haft paykar” (“Yetti go‘zal”), “Iskandarnoma”.
2	Hind shoiri Xisrav Dehlaviy	“Xamsa” (“Beshlik”)	“Matla ul-anvor” (“Nurlarning boshlanmasi”), “Shirin va Xisrav”, “Majnun va Layli”, “Hasht bihisht” (“Sakkiz jannat”), “Oynai Iskandariy”.
3	Tojik shoiri Abduramon Jomiy	“Haft avrang” (“Yetti qaroqchi yulduz” yoki “Yetti taxt”)	“Silsilat uz-zahab” (“Oltin zanjir”), “Salomon va Absol”, “Tuhfat ul-ahror” (“Nuroniylar tuhfasini”), “Suhbat ul-abror” (“Taqvodorlar tasbehi”), “Yusuf va Zulayxo”, “Layli va Majnun”, “Xiradnomayi Iskandar” (“Iskandarning donishmandlik kitobi”).

¹⁹¹ Ubayduллаев Н.Х. Ўқув таҳлилида автобиографик битиклардан фойдаланиш: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. автореф. – Жиззах, 2022. – 23-б.

4	O‘zbek shoiri Alisher Navoiy	“Xamsa” (“Beshlik”)	“Hayrat ul-abror” (“Yaxshi kishilarning hayratlanishi”), “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sab’ai sayyor” (“Yetti sayyor”), “Saddi Iskandariy” (“Iskandar devori”).
---	------------------------------	---------------------	---

Adabiyotni san’atning bosha turlari bilan ham qiyoslash ham san’at turlarining o‘ziga xosliklarini yoritishga xizmat qiladi. Masalan, “Alisher Navoiyning “Xamsa” asarini o‘rganishda dostonlarda ishlangan miniatyuralar (“No‘shirvon malika huzurida”, “Yosuman Shirinning “o‘limi” haqida Farhodga xabar bermoqda”, “Majnun Laylining uyida”, “Bahrom va Dilorom ovda”, “Bahrom oltin qasrda”, “Bahrom yashil qasrda”, “Bahrom gulgun qasrda”, “Bahrom moviy qasrda”, “Bahrom sandal qasrad”, “Bahrom oq qasrda”; “Iskandarning Doro bilan jangi”, “Iskandar Chin mulkida)¹⁹² shoir va musavvirning ifoda yo‘sini, borliqning o‘ziga xosliklarini ko‘rish mahorati, ikki xil san’at asaridagi umumiy g‘oyaning mushtarak jihatlaridan dalolat beradi. Dostonlarga ishlangan miniatyura asarlari san’at turlariga xos obraz yaratish materiallari, estetik tamoyillari, undagi g‘oyani ifodalash uslublari xususida tasavvur uyg‘otadi. Bu borada professor Q.Yo‘ldoshev o‘rinli ta’kidlaganidek, qiyoslashda “oldin solishtirilayotgan bir narsa to‘g‘risida atroflicha to‘xtalib, keyin boshqasi haqida fikr yuritgandan ko‘ra qiyoslanayotgan obrazlar, asarlar yoki unsurlar to‘g‘risida parallel fikrlash samarali bo‘ladi. Bunda o‘quvchi chalg‘imaydi, qiyoslanayotgan bir narsa to‘g‘risida ko‘p fikr bildirib, boshqasi haqida mulohaza yurtishga imkonsiz bo‘lib qolmaydi”¹⁹³.

Madaniy-tarixiy metod. U manbalarni o‘rganish asosida madaniy-tarixiy fakt va hodisalarni tahlil qilishni nazarda tutadi. Madaniyat namunalari, tarixiy detallarning asarda tasvirlanishi, real voqelik bilan badiiy to‘qima o‘rtasidagi ayrim jihatlarining muallifga yoki jamiyatga ta’sirini anglatishda o‘quvchilarga qulaylik yaratadi. Bu asarni hayotdan ajralmagan holda ko‘rishdagi maqbul

¹⁹² Алишер Навоий асарларига ишланган миниатюралар. – Тошкент: “Шарк” МАК бош тахририяти, 2001. – 131 б.

¹⁹³ Yo‘ldosh Q. Qiyoslash – tahlil samaradorligini oshirish usuli // Global ta’lim va milliy metodika tarqqiyoti. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Toshkent, 2020. – B. 35.

yo'ldir. Madaniy-tarixiy metod asosida badiiy asarda aks etgan tarixiy jarayonning bir butunligini asoslashga, madaniyat tushunchalari orqali xalq hayotining turli jihatlarini yoritilganini tushunishga harakat qilinadi. Qalamga olingan tuzumda odamlarning turmush tazri, madaniy hayotning shakllanishi jarayoni e'tiborga olinadi. Masalan, M.Behbudiyning "Padarkush" dramasi o'tgan asr boshlaridagi ijtimoiy hayot nafasi sezilishi, detal va manzaralar, odamlarning o'y-xayollari, tafakkur tarzi o'quvchilarga asar ruhini his qilishlariga, makon va zamon tushunchalarining mohiyatini anglashlariga yo'l ochadi.

Yuqorida tilga olingan metodlar ko'plab tadqiqotlarda o'rganilgani bois biz mazkur faslda muammoli o'qitishga bevosita aloqador bo'lgan lateral fikrlash metodining xususiyatlariga to'xtalmoqchimiz. Bu metodning joriylanishi, asosan, nemis pedagogi Edvard de Bono nomi bilan bog'liq. U lateral fikrlash nazariyasiga asos solgan. Manbalarda olimning ta'lim vazifalariga oid yondashuvi, asosan, inson tafakkurining xususiyatlariga asoslanishi bilan izohlanadi. Quyida E.Bononing odatiy fikrlash hududlaridan chetga chiqishga qaratilgan bir qator metodlarini qo'llash yo'llari tavsiya qilindi.

Olim tomonidan ilgari surilgan lateral-kreativ fikrlash metodi ta'lim jarayoniga ijodiy yondashuv sanalib, o'quvchilarda fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ingliz tilidan olingan mazkur so'z – "Lateral flow test" o'zbekchaga tarjima qilinganida "Yanal oqim testi" ma'nosini anglatadi. "Lateral tafakkur ataylab "vertikal" yoki mantiqiy fikrlashdan (muammolarni hal qilishning mumtoz usuli: yechimni berilgan ma'lumotlardan bosqichma-bosqich hal qilish) yoki "gorizontal" tasavvurlardan (ko'plab g'oyalarga ega, ammo ularni batafsil amalga oshirish uchun ahamiyat bermaydi) ...miyani yanada ijodiy bo'lishga o'rgata olish va ma'lum bo'lgan muammolarga yaxshiroq yechim topish"¹⁹⁴ demakdir.

Lateral metod – bu "nostandart fikrlash", "gorizontal fikrlash", nuqtayi nazarning o'zgarishi va g'oyalarni takomillashtirish jihatidan ustuvor bo'lib, vertikal fikrlashni kengaytirishga qaratilgan muhim to'ldiruvchi. Mazkur

¹⁹⁴ <https://www.recursosdeautoayuda.com/uz/lateral-fikrlash/>

tushunchaning sinonimi sifatida “Nostandart fikrlash”, “Shlyapalar metodi”, “Almashtirish metodi”, “Tasodifiy ta’sir” hamda “Ijodiy pauza” kabi metodlarni ko’rsatish mumkin. Bunda mantiqqa to’g’ri kelmaydigan biror fikr ilgari surilib, o’quvchilardan uni davom ettirishlari taklif etiladi. G’ayrioddiy fikrlardan yangi g’oyalarga o’tishda mantiqsizdek tuyulgan fikrlardan o’rinli yechimlarga ham kelish mumkinligi bilan xarakterlidir.

Tadqiqotchi P.S.Ergashev E.Bono ta’limotining ahamiyatli jihatini ta’kidlar ekan, bu haqda shunday fikr bildiradi: “provakatsion” g’oyalarning baholanishiga yo’l qo’yilsa, tafakkur ularni tajribalarda mavjud andazalarga nomuvofiqligi sababli darhol inkor etadi. Ijodiy tafakkurning rivojlanishi uchun esa bunday fikrlarga baho berish, ularning shaxsiy tajriba chegaralariga qanchalik sig’ishini aniqlash o’rniga ushbu g’oyalardan kelib chiquvchi keyingi yangi fikrlarga o’tilishiga erishish zarur”¹⁹⁵.

Metodning maqsadlari:

Didaktik maqsadi, asosan, muammoli masalalarni o’rganish orqali ta’lim oluvchilarning ijodiy qobiliyatlarini o’stirishdir.

Metodik maqsadi – ma’lumotlarni qayta ishlashdagi an’anaviylikdan o’zgacha yo’sinda muqobil, ijodiy, noodatiy g’oyalarni ilgari surishdan iborat.

Anologlari: “Aqliy hujum” va “G’oyalarni yig’ish” metodlari.

Lateral metodning harakat nazariyasi quyidagilar bilan tavsiflanadi:

1) axborotlarni qabul qilish va sintezlash jarayonning afzalroq/odatiy yo’llari bilan olib boriladi;

2) kreativ fikrlash – axborotni qayta ishlashning afzalroq/odatiy yo’llaridan chetga chiqish hamda nostandart yechimlarini topish;

3) vertikal va lateral fikrlashni taqqoslash.

Lateral fikrlash metodlari, avvalo, g’oyalarni topish, yangi ta’limiy mahsulot uchun fikr berishda zarur bo’ladi. “Shlyapa” metodi, asosan, bahs-muzokarlarda umumiy shartlar sifatida qo’llanilsa, “Tasodifiy ta’sir”, “Almashtirish” metodlari,

¹⁹⁵ Эргашев П.С., Анварова Д.М., Жумабаева М.Б. Тафаккур креативлигини ривожлантиришнинг амалий имкониятлари: янгича ёндашув зарурати хусусида айрим мулоҳазалар // Zamonaviy ta’lim. – Тошкент, 2014. – № 1. – Б. 49.

asosan, “g‘oyalar tugaganda, blokada yoki “nolinchi punkt vaziyati”¹⁹⁶da samara beradi. Metodni qo‘llashning o‘ziga xos shartlari va bosqichlari mavjud bo‘lib, ular bir qator xususiyatlarga ega. Masalan, ijodiy guruhlar va o‘qitilgan moderator/muzokara rahbarlari boshchiligida muammo yoki kamchiliklarni aniqlash, ko‘rgazmalar tashkil etish uchun guruhlarini shakllantirish, shuningdek, mos metodlarni belgilash, g‘oyalarni jamlash, yechimlarni taklif etish, g‘oyalarni qayta ishlash, istiqbolli g‘oyalarni tanlash, yechim variantlarini baholash, amalga oshirish bosqichlarini ishlab chiqish kabi jarayon rejalashtiriladi. Vizual fikrlash, muammolarni kichik qismlarga ajratish, ularni qaytadan yaxlit holga keltirish, ustuvor qarashlar va fikr yo‘nalishini belgilash, muammolarni ko‘rib chiqishning odatdagidan o‘zgacha yo‘llarini tanlash, biror vaziyatning boshqa bir analogini topish, e‘tiborni bo‘rtib turgan jihatlardan pastroq tomonga ham qaratish lateral metodni maqsadli qo‘llash yo‘llaridan sanaladi.

“G‘oyalarni topish” metodi muammoni yechishning oddiy yo‘lini boshqasiga almashtirib ko‘chirishdir. Bolada ijodiy fikrlashning bir qator xususiyatlarini tarkib toptirishga qaratilgan “Tasodifiy ta’sir” metodi mazmunida muammoga umuman aloqasiz so‘z – tasodifiy tushunchani topish, “so‘z – muammo”ni taqqoslash, ular o‘rtasidagi bog‘lanishlarni yuzaga keltirish ketma-ketligi mujassam. “Ijodiy pauza” – masofa tuzish, ya’ni teskari qarash uchun qisqa to‘xtalishdir.

Sog‘lom fikr yoki sog‘lom aql chegaralarining mantiqsiz va xato vaziyatlar evaziga buzilishi “Mental buzilishlar” metodiga xos bo‘lib, mazkur xususiyat istiqboldagi o‘zgarishlar, yangi-yangi g‘oyalar tug‘ilishiga zamin yaratadi. Masalan, adabiy qahramonlar xatti-harakatlarini ijobiy tomonga o‘zgartirish yoki asar voqealari sodir bo‘lgan makon va zamoni boshqasiga o‘tkazish orqali buni amalga oshirish mumkin. Masalan, Tangriqul (Behbudiy. “Padarkush”), Homid (A.Qodiriy. “O‘tkan kunlar”), Ulfat (A.Fitrat. “Abulfayzxon” dramasi), Umar zakunchi (O‘.Hoshimov. “Ikki eshik orasi”) kabi qahramonlar fe‘l-atvori yoki

¹⁹⁶ Олимов Қ.Т., Алимов А.А., Алимов А.Т. Узлуксиз таълим тизимида ёшларни билим олишга кизиштириш масалалари // Uzluksiz ta’lim. – Тошкент, 2013. – № 5. – Б. 5.

tutumlari misolida tanqidiy fikrlashga, tabiatidagi qusurlarni tahlil qilishga, shuningdek, qalbidagi boshqalarga ayta olmaydigan, zohiran yashirin dard yoki armonlarini ilg‘ashga yo‘naltirish mumkin. Agar asar voqealari ayni zamonda ro‘y berganda qanday natijalanishi mumkinligi yuzasidan drabllar yozish vazifasi orqali ham izlanishga motivatsiya beriladi.

Metodning afzalliklari: g‘oyalar taklif etish jarayonda uzilishlar bo‘lganda fikrlash uchun yangi impulslar berilishi; yechimlarning nostandart variantlari va yangi g‘oyalarning yaratilishiga xizmat qilishi; o‘yin elementlari (sujetli, muammoli, intellektual, harakatli)ni kiritish orqali o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirishida ko‘rinadi. Bularning barchasi adabiy ta’limda 10–11-sinf o‘quvchilarining o‘quv harakatlarini faollashtirish, tashabbuskorligini ta’minlash va hayotga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

“Shlyapalar” metodi fikrlashning turfa xil usullarini tezda almashtirish orqali turli rangdagi shlyapalarni o‘quvchilarga kiygizish orqali tashkil etiladi. Bunda har bir rangning mazmunidan kelib chiqib vazifalar yuklatiladi: Xususan:

“Oq neytral va obyektiv. Oq shapka – bu obyektiv faktlar va raqamlar.

Qizil rang g‘azabni, ehtiros va hissiyotni bildiradi. Qizil qalpoqcha hissiyotni beradi.

Qora – xira va inkor qiluvchilar. Qora shapka salbiy tomonlarini oqlaydi – nima uchun biror narsa amalga oshmaydi.

Sariq – quyoshli va ijobiy rang. Sariq shapka optimizmni nazarda tutadi va umid va ijobiy fikrlash bilan bog‘liq.

Yashil – o‘sayotgan o‘tlarning rangi. Yashil shlyapa ijodkorlik va yangi g‘oyalarni anglatadi.

Moviy – sovuq; bundan tashqari, bu hamma narsadan ustun bo‘lgan osmonning rangi. Ko‘k shlyapa o‘ylash jarayonini tashkil qilish va nazorat qilish, shuningdek, qolgan shlyapalarni ishlatish uchun javobgardir”¹⁹⁷.

¹⁹⁷<https://donschool86.ru/uz/punktuaciya/metod-6-shlyap-myshleniya-edvarda-de-bono-osnovnye-principy-primery.html>

Bunda shlyapalarni doimiy ravishda almashtirib turish sharti belgilanadi. Masalan, adabiyotdagi yangi psixologik tip sifatida Cho'lponning "Kecha va kunduz" romani qahramoni Miryoqub haqida gapirilganda, darsda uning shaxsi, kechinmalari, o'y-xayollarini chuqurroq o'rganish imkonini beradigan "Shlyapalar" metodidan foydalanish maqsadga muvofiq. Bu usul har bir "shlyapa" o'z rangi va o'ziga xos qidiruv vazifasiga ega bo'lgan guruh ishini ta'minlaydi.

Yuqoridagilarga tayanilsa, vazifalarni quyidagicha taqsimlash mumkin bo'ladi:

1. "Oq shlyapalilar" guruhiga: romanda ko'tarilgan muammolarni izlash.
2. "Qizil shlyapalilar" jamoasiga: qahramonning xatti-harakatlariga o'z nuqtayi nazarini bildirish: asardagi badiiy ifoda vositalarini aniqlash: portret tasviri, detallar va nutq xususiyatlariga munosabat bildirish.
3. "Qora shlyapalilar" a'zo guruhga: Miryoqub faoliyatining tanqidiy tahlili, uning harakatlaridagi qarama-qarshiliklar.
4. "Sariq shlyapalilar" jamoasiga: Miryoqubning ijobiy ishlariga munosabat bildirish.
5. "Yashil shlyapalilar" guruhiga: qahramonning vaziyatdan chiqish yo'llarini taklif etish.
6. "Ko'k shlyapali" ishtirokchilarga: qahramon tushgan muammoli vaziyatlarning sabablari va yechimlarini izlash.

Bunda quyidagi jihatlarga e'tibor qaratiladi:

Oq shlyapalilarga o'rganilayotgan obyekt (qahramon, detal) haqida qanday ma'lumotga egaligi, u haqdagi qanday muhim ma'lumotlarga ehtiyoji borligi, ularni qay tarzda topish mumkinligi haqidagi savollar beriladi.

Qizil shlyapalilardan his-tuyg'ulari, intiutiv fikrlarini shunchaki biror asossiz bayon etish so'raladi.

Qora shlyapalilarga tanqidiy fikrlash, masalaga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, kamchiliklar topish, xatolarning oldini olish, boshdan belgilangan shartlarga amal qilish, g'oyani buzmaslik talabi qo'yiladi.

Sariq shlyapalilar rejani amalga oshirish asosida muvaffaqiyatlarga erishish imkoniyati mavjud bo‘ladi.

Kreativ fikrlash, yangi g‘oyalarni qidirish sharti belgilanadigan yashil shlyapalilar oldiga o‘z oldiga qo‘yilgan vazifalarni o‘zgacha usul bilan ham yechish yoxud ularga boshqacha ta’rif berish haqidagi savollar qo‘yiladi.

Ko‘k shlyapalilar ham, o‘z navbatida, mavzularni aniqlash, ular yuzasidan obyektiv nazorat va fikrlash usullarini tekshirish, fikrlash jarayonida ko‘rsatmalar berish va boshqa shlyapalilar faoliyatini jadallashtirish imkoniga ega bo‘ladilar.

Adabiyot darslarida tashkil etiladigan bunday izlanish faoliyatini yangi pedagogik g‘oyalar bilan uyg‘unlashtirish mumkin. Uning mohiyati badiiy asarlarni tahlil qilishga doir ijodiy tadqiqot loyihasini yaratishdir. Ijodiy tadqiqot qoidasi bo‘lib ishning uy vazifasi sifatida bajarilishi hisoblanadi. Izlanishlar davomida o‘quvchilar kuzatgan, guvohi bo‘lgan yoki o‘qigan ma’lumotlarini assotsiativ idrok etishlarini namoyish etishlari zarur bo‘ladi. Boshqacha aytganda, nazariy bilimlarni va ish uchun rang-tasvir namunalarini birlashtirgan referat yaratish vazifasi qo‘yiladi.

Muammoga tizimli yondashishni talab qiladigan modulli ta’lim texnologiyasi ham tadqiqotchilik kompetensiyalari rivojida muhim ahamiyat kasb etadi. “Modul” so‘zi lotin tilidan olingan bo‘lib, “qism”, “bo‘lak”, “blog” kabi ma’nolarni ifoda etadi¹⁹⁸. Keng ma’noda pedagogik texnologiyalar tarkibiy qismlarini anglatga, tor ma’noda muayyan obyektga xos xususiyatlarni qismlarga ajratib o‘rgatishni o‘zida mujassam etadi. Professor R.Safarovning ta’kidlashicha, modulli ta’lim “bilishga, obyekttni tasniflashga, ularni qiyoslashga, nazariyaga tayangan holda hodisalar va jarayonlarni izohlash ham ularning bilish faoliyatlarini kengaytirishga ko‘maklashadi”¹⁹⁹. Darhaqiqat, mazkur faoliyat turlari o‘quvchilarning kognitiv va kreativ faoliyatini rag‘batlantirishni ham nazarda tutadi.

Adabiyot o‘qitishda modulli texnologiyaga asoslanish badiiy asarlarni tur va janriy xususiyatiga, mavzu va g‘oya, sujet, kompozitsiya, asar tili nuqtayi

¹⁹⁸ <https://ru.wikipedia.org/modul>

¹⁹⁹ Safarova R. Modulli o‘qitish texnologiyalari: ularni qo‘llash bilan bog‘liq muammolar va yechimlar // Xalq ta’limi. – Toshkent, 2015. – № 4. – B. 43.

nazaridan muayyan ketma-ketlikda va belgilangan maqsad asosida o'rganishni taqozo etadi. Masalan, lirik asarlarni o'rganish darslarida modulli texnologiyadan foydalanish orqali mavzu quyidagicha shakllantirilgan qismlarga bo'linib mohiyatiga chuqurroq kiriladi:

I modul. Mutolaaga qiziqtirish. O'quvchilarning asar mavzusiga doir tushunchalarini aniqlashtirishga doir savollar.

II modul. O'qish malakasini intensivlashtirish. Ovoz mashqlari.

III modul. Matn ustida ishlash. O'quv tahlili.

IV modul. Ijodiy ish. Muloqot.

11-sinfda Pauf Parfi she'riyatini modulli texnologiya asosida o'qitishni quyidagicha modullashtirish maqsadga muvofiq:

I modul. "Yomg'ir yog'ar", "Yoz kechasi" she'rlari mazmunini tushunishga doir "Aqliy hujum:

1. Yomg'ir yog'ishi sizga yoqadimi? U kayfiyatingizga qanday ta'sir qiladi?
2. Yomg'ir yog'ishini sinchiklab kuzatganmisiz? Tomchilar harakatini nimaga qiyoslagan bo'lar edingiz?
3. Yomg'ir yog'ishi bilan bog'liq qanday voqealar esingizda qolgan? Nima uchun?
4. Sizga qaysi fasldagi kechalar ko'proq yoqadi?
5. Yoz kechalarining boshqa fasllardan o'zgachaligi sabablari nimada deb o'ylaysiz?
6. Yozning "ovozi"ni o'xshatib bering deyishsa buni qanday ifodalar edingiz?

II modul. She'rlarni intonatsiyaga amal qilib o'qish, urg'ularni to'g'ri qo'yish, pauzalarga amal qilish. "Yomg'ir yog'ar" she'rini sekin tempda, pastroq ovozda; "Yoz kechasi she'rini nisbatan balandroq, pafos bilan o'qish.

III modul. Tahlil: she'rlarning sarlavhasi, mavzusi, g'oyasi, ulardagi obraz, obrazlilik, asar tilini o'rganish.

Yomg'ir yog'ar

Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar
Tomchilar tomchilar sochimga.

Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar
Ham qayg'umga, ham quvonchimga.

Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar
Men unga ochaman bag'rimni.

Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar,
Asta unutaman yomg'irni.

Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar,
Oxir meni asir etar ul.

Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar
Yog'a boslar qog'ozga ko'ngil²⁰⁰.

1. She'ning nomlanishiga munosabat bildirish, unda qanday g'oya ifodalanganini aniqlash, "Yomg'ir yog'ar" misrasining olti marta qaytarilishi sabablariga aniqlik kiritish; yomg'ir ostida qolgan lirik qahramonning kayfiyatiga kirish va shu asosda fikr bildirish; shoirning ko'ngil bilan suhbatini qanday tuyg'ular hosilasi ekanligini oydinlashtirish. *Yomg'ir, tomchi, ko'ngil, bag'ir, yog'a boshlash* ifodalarini tavsiflash.

Yoz kechasi

Yoz kechasi. Osmon – falakda
Kunduzning kitobi o'qildi.
Tars yorildi qovun palakda,
Oltin shaftolilar to'kildi.

Dalalarda mudraydi uyqu,
Dala yotar kutib quyoshni.
Ariqlarda doim uyg'oq suv,
Polizlarga ketadi shoshib.

Yoz sha'niga qo'shiq to'qilar,
Chigirtkalar chirillar chunon.
Yomg'ir yog'ar, go'yo yog'ilar
Issiq tuproq ustiga marjon.

Yoz yomg'iri iliqdir biram,
Shitir-shitir uning qo'shig'i.

²⁰⁰ To'xliyev B., Karimov B., Usmonova K. Adabiyot: 11-sinf: darslik-majmua. II qism / B.To'xliyev va boshq. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. – 81-b.

Bir shirin hid taralar yerdan,
Va yurakka ketar qo‘shilib²⁰¹.

2. She‘rdagi manzara (qovun palakda shira bog‘lagan qovunning tars yorilishi, g‘arq pishgan shaftolilarning to‘kilishi, oqar suvlarning doimo “uyg‘oqligi”, chigirtkalar “qo‘shig‘i”, yoz yomg‘irining nafasi) qanday ifodaviy vositalar asosida yaratilgani aniqlanadi. Tashxis, jonlantirish san‘atiga misollar keltiriladi. *Kunduzning kitobi, oltin shaftolilar, uyquning mudrashi* kabi ifodalar mazmuni sharhlanadi. Zero, metodist M.Sariboyeva to‘g‘ri ta’kidlaganidek, tasviriy vositalar ustida olib boriladigan ishlar natijasida o‘quvchilar badiiy til, til orqali asarning g‘oyaviy-badiiy mazmunini tushunib, uning qanday vositalar bilan ifodalanishini ham bilib oladilar. Badiiy til – asar mazmunini ro‘yobga chiqaruvchi, mazmunni ochib beruvchi vosita²⁰². Bu jihat, shuningdek, tabiat lirikasining inson ruhiyatini aks ettirishdagi ahamiyatini idrok etishga ham ta’sir ko‘rsatadi.

IV modul. Fikr aytish, dialogga kirishish, muammoga baho berish. O‘quvchilar shoir she‘rlari xususida o‘z so‘zlarini bayon etishadi. O‘zaro dialogga kirishadi. She‘rlardagi obrazlilikning estetik ta’sirini baholashadi. Shoir aytmoqchi bo‘lgan fikrini qanday rang va shakllarda ko‘rganliklarini tasvirlashlari zarur bo‘ladi. Binobarin, “Badiiy matn tahlili ustidagi tahliliy ishlar natijasida nutq o‘stirish bilan bilan birga badiiy obrazlarni qayta yaratish jarayoni kechadi, bunda o‘quvchi o‘zi chizgan rasm bilan asarni taqqoslaydi, o‘z munosabatini qatnashtirib mushohada yuritadi, o‘z turmush tajribasini ishga soladi, sintezlash jarayoni yakunida o‘quvchining asardagi obraz haqidagi subyektiv obraz-tasavvurga aylanadi, unga o‘quvchining shaxsiy mulohazalari qo‘shilgan bo‘ladi”²⁰³. Natijada o‘quvchilarning so‘z va ranglar uyg‘unligini his qilish sifatlari ham shakllanib boradi.

²⁰¹ To‘xliyev B., Karimov B., Usmonova K. Adabiyot: 11-sinf: darslik-majmua. II qism / B.To‘xliyev va boshq. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. – 82-b.

²⁰² Sariboyeva M. Tog‘ay Murod nasrining tili va uslubini o‘rganish // Til va adabiyot ta’limi. – Toshkent, 2016. – № 6. – B. 37.

²⁰³ Ниёзметова Р.Ҳ. Узлуксиз таълим тизимида ўзбек адабиётини ўрганиш методикаси. – Тошкент: ФАН: 2007. – 46-б.

Modulli ta'lim o'quvchilarning ta'lim faoliyati subyekti sifatida bilimlarni rejali o'zlashtirish va shaxsiy rivojlanishiga zarur shart-sharoit yaratiladi. Mavzuni o'zlashtirish faoliyatining yakunlovchi sikliga asoslanadi.

O'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishda amerikalik psixolog Govard Gardnerning "Intellekt ko'pligi" nazariyasi ham ancha samaralidir. Olim bunda insondagi sakkiz xil intellekt tipiga asoslanishning afzalliklarini asoslaydi. Zero, verbal-lingvistik, mantiqiy-matematik, vizual-fazoviy, motor-harakatli, musiqa-ritmik, shaxslararo, ichki shaxsiy va naturalist intellekti tiplarini shakllantirish orqali o'quvchilar "... o'zlaridagi eng ustun intellekt tipi orqali boshqalarga nisbatan osonroq o'qishlari mumkin. Har bir boladagi o'z vaqtida aniqlangan va rivojlantirilgan talant unga hayotda yuksak cho'qqilarga erishish uchun yo'l ochib beradi"²⁰⁴.

Adabiyoshunos olimi Z.Mirzayeva Gardner nazariyasini "turfa zakovatlar" tarzida atab, uni har bir unsonga xos xususiy holatlar, masalan, mantiqiy fikrlash, muayyan voqelikni turli xil rakurslarda ko'ra olish, ... yana bir qancha individual qobiliyatlar o'quvchilarda bir xil ko'rinish, holat yoxud vaziyatlarda namoyon bo'lavermasligini, ularni yuzaga chiqarish uchun muayyan vositalar, subyektiv yoki obyektiv sabablar kerak bo'lishini ta'kidlaydi²⁰⁵.

Metodist S.Kambarova Gardner nazariyasining muayyan tipi asosida ish ko'rish fanning qaysidir yo'nalishi bilan individual shug'ullanishga qiziquvchan yoki muayyan sifatlari yaqqol namoyon bo'lgan o'quvchilar faoliyatini qamrab olishi nuqtayi nazaridan ta'sirchan ekanligini qayd etadi²⁰⁶. Biz ham mazkur fikrga qo'shilgan holda o'quvchida mavjud bo'lsa ham, qandaydir omillar ta'sirida yuzaga chiqmagan imkoniyatlarini ko'rsatishda mazkur nazariyaning muhimligini qayd etamiz. Masalan, 11-sinfda A.Fitratning "Abulfayzxon" dramasini

²⁰⁴ Йўлдошев Ж.Ф., Усмонов С.А. Замонавий педагогик технологияларни амалиётга табиқ этиш. – Тошкент, FAN VA TEXNOLOGIYA, 2008. – 80-б.

²⁰⁵ Мирзаева З. Адабиёт фанларини ўқитишда ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш. Гарднернинг "Турфа заковатлар" назарияси. – "Global ta'lim va milliy metodika taraqqiyoti" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Toshkent, 2018. – B. 11.

²⁰⁶ Kambarova S. Adabiy ta'limda o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2019. – № 2. – B. 14.

o'rganishda Gardner nazariyasidagi intellekt tipi doirasida quyidagicha topshiriqlarni qo'yishning samarali jihatlariga toxtalishni jioz deb bildik:

1. *Verbal-linivistik intellektni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar.* Bunday mazmundagi savol-topshiriqlar o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqni jadal rivojlantirishda, so'z boyligini oshirishga, shaxsiy qarashlarini tushunarli va ravon ifodalash malakalarini osirishga xizmat qiladi. Xususan, "Abulfayzxon" dramasi har bir pardasi mazmuniga annotasiya tayyorlang", "Asardagi kalit so'zlarni aniqlang. Ularning matnda tutgan o'rnini ochib bering", "Drama sujetiga tayanib ssenariy tuzing" va h.k.

2. *Mantiqiy-matematik intellektni rivojlantirishga qartailgan topshiriqlar.* Mazkur intellekt tipi o'quvchida aniq ma'lumotlarga tayanib fikr yuritish sifatlarini tarkib toptiradi. Masalan, "Asardagi muammoli vaziyatlarni aniqlang. Ularga o'z yechimingizni taklif qiling", "Asar sujeti dinamikasini xarita shaklida ifodalang", "Dramadagi zamon tushunchasi jadvalini tuzing" va boshqalar.

3. *Vizual-fazoviy intellektni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar.* O'quvchilarning tasavvur olamini kengaytirishga, obyekt, voqelik, narsa-hodisalarni idrok qilishga, tevarak-atrofnii kuzatishlari asosida badiiy konstruksiyalashga, obrazli firkrashga yo'naltiradi. Jumladan, "Abulfayzxon" dramasi sujeti elemetlarini joylashuviga qarab grafik aks ettiring", "Siz Nodirshohni qanday tasavvur qilasiz? Portretini chizing", "Birinchi parda tasviridagi "Kecha. Buxoro arkida. Abulfayzxonning uyi shohona to'shalib, bezangan. O'rtada osilg'an muhtasham "Chil charog'"ning butun shamlari yonib turadir. Uyning o'rtasida, kichkina kursichaning ustidag'i shamdonchada yonib turg'an shamning oydinlig'i ostida Ulfat xo'jasaroy, Mir Vafo ham Qozi Nizom taxta o'ynab turalar. Tashqarida chalinib turg'an cholg'ular birozdan keyin sekinlashar, so'ngra bitar"²⁰⁷ ekspozitsiyasi maketini yasang", "Xayol obrazining tasvirini chizing", "Mir Vafo va Qozi Nizom o'ynagan shaxmat taxtasini tasavvur qilib, yasab ko'ring" va h.k.

²⁰⁷ To'xliyev B., Karimov B., Usmonova K. Adabiyot: 11-sinf: darslik-majmua. II qism / B.To'xliyev va boshq. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. –5-b.

4. *Motor-harakatli intellektni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar.* Ushbu intellekt tipi mavjud o'quvchilarga boshqalarning xatti-harakatlarini takrorlash, o'zgalarni his qilish, butunni qismlarga ajrtish yoki yig'ishga doir topshiriqlar ko'proq ma'qul keladi. Masalan, "Ulfatning haqiqiy qiyofasini ko'rsatadigan epizodni aniqlab, suhbatni jonlantiring", "Xonning Xayol obrazi bilan dialogini sahnalashtiring", "Har bir parda boshlanishidagi sahnalarni pantomimo holda ko'rsatib bering" kabilar.

5. *Musiqiy-ritmik intellektni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar.* Mavzuni muayyan musiqa asari bilan bog'lab o'rganishga doir mazkur tip o'quvchilarda ohang va tovushlarga sezuvchanlik tuyg'ularini rivojlantiradi. Badiiy asarni musiqa bilan uyg'unlikda o'rgatish musiqiy idrokni rivojlantirishda alohida o'rin tutadi. Bunday topshiriqlarga "O'zbek kuylari fonotekasidan drama mazmuniga mos kuy tanlang", "Saroy muhitini aks ettirishga mos kuyni tanlang", "Hakimbiy obrazi nutqiga xos ritmni aniqlang", "Nega shunday yondashganingizni asoslang" kabilar bunga misol bo'la oladi. Bunda, albatta, o'qituvchi tomonidan kuylarni topish manbalari berilishi zarur.

6. *O'zaro muloqotga asoslangan (shaxslararo) intellektni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar* atrofda odamlarning nuqtayi nazariga e'tiborli bo'lishni taqozo etadi, bu jihat yangi g'oyalarning yuzaga chiqishiga turtki beradi. Muammolarni jamoa bo'lib hal qilish, masalaga turli rakurslarda yondashishga odatlantiradi. "Drama yozilgan zamonni tasavvur qiling. Abulfayzxonga oddiy fuqaro sifatida murojaat qiling. Qanday savol bilan murojaat qilardingiz?", "Amaldorlar siyosatini xolis baholovchi rolga tayyorlang. Ular bilan dialoglar uyushtiring" va h.k.

7. *Ichki shaxsiy intellektni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar.* "Qahramonlar bilan xayolan suhbat quring. Qaysi qahramonga nimalar degan bo'lardingiz? Yetkazish yo'lini ko'rsating", "Xonga aytar so'zlaringizni maktub shaklida bayon eting", "Asardagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni baholab esse yozing" va boshqalar.

8. *Tabiatshunos (naturalistlar) intellektini rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar.* Mazkur intellekt tipi tabiat va undagi hodisalar, atrof-muhitning belgi va xususiyatlarini bilish, his qilish va farqlash kabi qobiliyatlar takomilini ko'zda tutadi. Bu borada "Drama voqealari bilan qahramonlar ruhiyati tasviri o'rtasidagi uyg'unlikni ifodalagan detallarni aniqlang", "Asardagi real shaxslar, to'qima va ramziy obrazlarni aniqlang. Ularning asar g'oyasi rivojidadagi o'rnini misollar orqali asoslang" mazmunidagi topshiriqlar qo'l keladi.

Demak, Gardner nazariyasi adabiyot o'qitishga integrativ yondashvni taqozo etib, har bir o'quvchida yaratuvchanlikka xos elementlarni aniq yo'nalishga moslashtirishni taqozo etadi. Binobarin, ularning ma'lum vaqt mobaynida tizimli qo'llanilishi tadqiqotchilik kompetensiyalarini ma'yuviyan yo'nalishga shakllantirishda o'z samarsini beradi.

Yuqoridagi fikrlarlar asosida tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishga doir topshiriqlarni quyidagi guruhlashtirish maqsadga muvofiq:

- a) o'quvchilardan aqliy va jismoniy kuchlarini talab etadigan topshiriqlar;
- b) yangi bilimlarni izlashga doir topshiriqlar;
- d) amaliy faoliyatga yo'naltiruvchi topshiriqlar;
- e) muammoli vaziyatlar va ularning yechimlarini taklif qilishga doir topshiriqlar;
- f) ijodiy yondashuvga asoslangan topshiriqlar.

Xulosa qilganda, har bir yondashuvning avvaldan o'quv jarayonini o'quvchi shaxsiga yo'naltirish; ta'lim oluvchi intilishlarini faollashtirish; o'quv materiali mazmunini takomillashtirish; o'quvchi shaxsining qobiliyatlarini rivojlantirish kabi maqsadlar yo'lida aniq belgilansa va shu asosda ish ko'rilsa, samaradorligi yuqori bo'ladi.

Ikkinchi bob bo'yicha xulosalar

1. Zamonaviy adabiy ta'lim jarayonida o'quvchining asosiy pozitsiyasi "ijrochi" emas, balki "faoliyat ishtirokchisi" ekanligidir. Bunda o'quvchining shaxsiy faoliyati hal qiluvchi o'rin tutadi.

2. Adabiy loyihalar tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirishning faol usullaridan bo'lib, u aniq ta'limiy mahsulot olishga doir faoliyatni amalga oshirishga qaratilgani bilan xarakterlidir.

3. Sinfдан tashqari ishlar doirasidagi adabiy to'garaklar faoliyati ilmiy axborot manbalari bilan ishlash, o'quv va ilmiy ishlar, loyihalar yaratishni ko'zda tutadi. Shu tarzda kognitiv faollikni jadallashtiradigan va adabiyot faniga qiziqish oshiradigan, ilmiy-tadqiqot qobiliyatlari elementlarini rivojlantiradigan viktorina va debatlarida ishtirok etishni istagan o'quvchilar soni ortib boradi.

4. Tadqiqotchilik faoliyatini tashkil etishning tavsiya etilgan metodologiyasi o'quvchilarning shaxsiy va kompleks bilimlari doirasini kengaytirish; tanlangan bilim obyekti orqali atrof-muhitni yaxlit holda idrok etish; yangi, ijtimoiy foydali intellektual mahsulotni olish imkonini berish; bilimlar bankini yaratish; ko'rib chiqilayotgan bilim obyekti rivojlanishining muhim belgilarini aniqlashga imkon beradi.

5. Loyiha texnologiyasi asosida tadqiqot faoliyatini yo'lga qo'yishning har bir bosqichida ta'lim oluvchilarga o'quv jarayonini mustaqil olib borishga xizmat qiladigan ma'lum universal harakatlarni amalga oshirish ko'zda tutiladi. Adabiyot darslaridagi o'quvchilarni tadqiqot ishlariga yo'naltirishning murakkab jihati bu DTSDa ko'rsatilgan natijalarga erishilishidir. Natijalarni ko'rishda o'qituvchi diagnostika usullarini bilishi qatorida ulardan foydalanish yo'llariga e'tibor qaratishi ham maqsadga muvofiq.

6. O'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalari muammoli o'qitish jarayonida lateral fikrlash elementlarini shakllantirish orqali rivojlanadi. Binobarin, tadqiqotchilik turli nuqtayi nazarlarga asoslangan ijodiy tafakkur rivojisiz amalga oshmaydi. Shu bois hayotga yangicha nigoh bilan qarash, kashfiyotlar qilish talabi o'spirin yoshdagi o'quvchilarda dunyoni bilish va o'zgartirishga nisbatan ko'pyoqlama fikrlashni taqozo etadi.

7. Modulli o'qitish texnologiyasi bilimlarni ma'lum izchillikda o'zlashtirish tizimini taqozo etsa, Gardner nazariyasi bola intellekti dorasida ish ko'rishning

afzalliklarini nazarda tutadi. Bunday yondashuvlar tadqiqotchilik kompetensiyalari rivojida harakatlantiruvchi kuchdir.

III BOB. O‘QUVCHILARDA TADQIQOTCHILIK KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH BO‘YICHA O‘TKAZILGAN TAJRIBA-SINOV ISHLARI SAMARADORLIGI

3.1-§. O‘quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish yuzasidan o‘tkazilgan tajriba-sinov ishlari mazmuni

Umumta’lim maktablari 10–11- sinf o‘quvchilarida bo‘lajak ishlab chiqarish mutaxassisiga xos dastlabki kasbiy xususiyatlarni qaror toptirish ularning mustaqilligiga tayaniladigan tadqiqotchilik faoliyati, ijodkorligiga rahbarlik qilish bilan chambarchas bog‘liq. Shuning uchun ham o‘quvchilarning “ijodkorligini o‘stirishda ular ana shu ijodkorlikning qator tarkibiy qismlari, ya’ni texnik fikrlash, fazoviy tasavvur va tushunchalar, konstruktorlik zehni, bilimlardan muayyan muammoli vaziyatlarda foydalana olish iqtidori va hokazolarni rivojlantirishga eng samarali vosita deb qaraladi. Bularning hammasi shu bilan izohlanadiki, faoliyatning yo‘isini kishining idrokiga o‘z ta’sirini o‘tkazadi, uni alohida yo‘nalishga soladi. O‘ziga xos idrok kishining faoliyat usullarini ham belgilaydi”²⁰⁸.

O‘quvchining asosiy faoliyat turi – bu aqliy mehnat ekanligi bo‘lsa, ta’lim-tarbiya ishiga mas’ul har bir shaxs imkon qadar mana shu jarayonni ijodiy tashkil etishga harakat qilishi maqsadga muvofiq. Shu o‘rinda qayd etish joizki, umumiy o‘rta ta’lim maktablarida o‘qitish ishlari aksariyat hollarda reproduktiv xarakterdaligi sababli ham jarayon o‘qituvchining axborotlarni uzatuvchi sifatidagi pozitsiyasiga bog‘liq bo‘lib qoladi. Ya’ni o‘qituvchi ma’lumotning uzatuvchisi, o‘quvchi esa qabul qiluvchi mavqeyida bo‘ladilar. Natijada o‘quvchi eslab qolgan bilimlarini navbatdagi dars jarayonida qayta so‘zlab bersa, go‘yoki u yaxshi o‘zlashtirilgan sanaladi. Holbuki, o‘quvchilarning reproduktiv tarzda olingan bilimlarini amaliyotda to‘liq qo‘llay olmasliklari tajribalardan yaxshi ma’lum.

²⁰⁸ Худойберганов А.Н., Махмудова Д. Ўқувчиларда иждоқкорлик кўникмаларини шакллантириш ижтимоий педагогик муаммо сифатида // Uzluksiz ta’lim. – Тошкент, 2008. – № 3. – Б. 90.

Aslida bilimlar shaxsning kelajagi uchundir. Lekin ko‘pchilik yoshlar buni o‘z vaqtida anglab etmaydilar. Faqat bugungi kuni bilan yashash tarzi ularda mana shu faoliyatga ko‘nikishni odat tusiga kiritadi. Bu esa fikrlash tarzida ham shunday takrorlarni yuzaga keltiradi. Nazarimizda, fikrlashning qolipga solinishi keyingi hayotida uchraydigan to‘siqlarni yengishida muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi sabablari ham aynan shunda bo‘lsa kerak. Yuqoridagilardan kelib chiqib, dastlab adabiyot darolarida o‘spirin yoshdagi o‘quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyasini ta‘limning ilg‘or metodlari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan unumli foydalanish orqali shakllantirishga erishish mumkinligini ilmiy-metodik jihatdan asoslash belgilandi. Mazkur jarayon tajriba-sinov ishlarini tashkil etish, natijalarini umumlashtirish, tizimlashtirish va baholash asosida tahlil qilinishi rejalashtirildi.

O‘quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish maqsadiga qaratilgan tajriba-sinov ishlari 2020–2023 yillar davomida Andijon viloyati Baliqchi tumanidagi 33-, 50-, Namangan viloyati Chortoq tumanidagi 1-, 3-, 47-, Farg‘ona viloyati Farg‘ona shahridagi 19-IDUM, 10-, 15-maktablarning 861 nafar 10–11-sinf o‘quvchilari o‘rtasida o‘tkazildi. Dastlab tajriba-sinov ishlari bosqichlari ishlab chiqilgan bo‘lib, u o‘z ichiga maqsadga doir metod, usul, pedagogik texnologiyalar, ta‘limning noan‘anaviy shakllari va vositalari mazmunini qamrab oldi. Ta‘lim muassasalari xududlar kesimida tanlab olinib, o‘quvchilar tajriba va nazorat sinflariga ajratildi.

O‘quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish bo‘yicha tajriba-sinov ishlari uch bosqichda olib borilishi ko‘zda tutildi. Har bir bosqichda maqsadni amalga oshirishning ketma-ketligi diqqatimiz markazida bo‘ldi:

1. 2020–2021 o‘quv yillarida amal qilingan *asoslovchi-ta‘kidlovchi* bosqichda, asosan, quyidagilarga e‘tibor qilindi:

- dissertatsiyaning asosiy yo‘nalishi aniqlandi;
- tadqiqot muammosiga nazariy va amaliy jihatdan yondashilib, erishilgan ilk natijalar o‘rganildi;

– adabiyot fanini o‘qitish orqali o‘quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalari shakllanganligining amaldagi holati aniqlanib tahlilga tortildi;

– tanlangan umumta’lim muassasalarida tajriba-sinov ishlarini olib borish bo‘yicha moddiy-texnik baza, ilmiy-metodik adabiyotlarning mavjudligi holati hamda pedagogik shart-sharoitlar o‘rganildi;

– muammoga doir o‘quv-didaktiv materiallar hozirlandi;

– o‘qituvchi va o‘quvchilar bo‘lg‘usi tajriba-sinov ishlari uchun tayyorlandi.

Mazkur bosqichda tadqiqot predmetiga aloqador shart-sharoitlar o‘rganilib, jarayonga tegishli so‘rovnomalar tuzildi. So‘ngra o‘quvchilarning tadqiqot olib borishga tayyorgarligini aniqlash maqsadida 10–11-sinf o‘quvchilari o‘rtasida so‘rovnoma o‘tkazildi. O‘quvchilarga quyidagi savollar bilan murojaat qilindi:

1. Maktabingizda o‘quvchilarni kichik tadqiqotlarga yo‘naltirishga qaratilgan qanday ta’lim shakllari yo‘lga qo‘yilgan? Siz ulardan qaysilariga a‘zosiz?

2. Adabiyot darslarida berilgan qanday topshiriqlar sizga ko‘proq yoqadi? Misollar keltiring.

3. Mustaqil izlanishlar olib borish masalasi adabiyot o‘qituvchingiz tomonidan qay tarzda yo‘lga qo‘yilgan? Natijalari qanday bo‘lgan?

4. Sizningcha, tadqiqot ishi nima? Bu faoliyat turi nima uchun kerak deb o‘ylaysiz?

5. Siz tadqiqotchilikka yo‘naltirishning qanday tashkil etilishini xohlar edingiz?

6. Adabiyot fanidan darsdan tashqari vaqtlarda qanday loyiha yoki tadqiqot ishlari olib borgansiz? Bunda o‘qituvchingiz qanday yo‘l tutgan?

7. Maktab yoki tumaningizda o‘quvchilarning intellektual qobiliyatini qo‘llab-quvvatlashga doir qanday tadbirlar tashkil etiladi?

8. Adabiyotdan laboratoriya mashg‘ulotlari tashkil etish qay darajada foydali?

So‘rovnomalar natijasi o‘laroq quyidagilar ma’lum bo‘ldi:

1. Tajriba-sinov ishlari olib borilgan maktablarda o'quvchilarni kichik tadqiqotlarga yo'naltirishga qaratilgan faoliyat turlari haqida o'quvchilarda javoblar kuzatilmadi (70 %).

2. Adabiyot darslarida faqat referat tayyorlash, devoriy gazetalar chiqarish vazifalari topshirilgani haqidagi javoblar 37%ni tashkil etdi. 10-sinf o'quvchilarining maqola, tezis, taqriz, kitoblarga sharh va annotatsiya, adabiy ma'ruzalar yaratish yuzasidan bilimlari 14%ni, 11-sinf o'quvchilarining tasavvurlari 24%ni tashkil edi.

3. "Izlanishlaringizga kim rahbarlik qiladi?" mazmunidagi savollar javobsiz qolgan. Chunki mazkur faoliyat turi tashkil etilmagani sababli ham unga rahbar kim bo'lishi (o'qituvchidan boshqa) ochiq qolishi ham tabiiy.

4. O'quvchilarning 76%ida tadqiqot ishi, tadqiqotchilik faoliyati va uning nima uchun kerakli haqida tasavvurlar shakllanmagan.

5. 82 % o'quvchi tadqiqotchilikka yo'naltirishni qiziqarli holda reja va dastur asosida tizimli olib borishini xohlashlarini bildirishgan.

6. Adabiyot fanidan darsdan tashqari vaqtlarda, asosan, 70% o'quvchilar adabiy kechalar va intellektual musobaqalar tashkil qilishga tayyorlanishini ma'lum qilishgan. Bunda 30% o'quvchilar o'qituvchilarining ularga materiallar topish, senariy tuzish, yod olish, rol ijro etish va jarayonga hozirlikni tekshirishini qayd etishgan.

7. 60% o'quvchining javobida maktab yoki tuman miqyosida o'quvchilarning intellektual qobiliyatini qo'llab-quvvatlashga doir o'tkaziladigan tadbirlar nomi aniq keltirilmagan. Ular tomonidan, asosan, shoir va yozuvchilar tavallud kuni, biror muhim sanani nishonlashga doir insholar va rasmlar tanlovi o'tkazilishi ko'rsatilgan (67%).

8. Adabiyotdan laboratoriya mashg'ulotlari tashkil etish haqida o'quvchilardan aniq javob olinmadi (81%).

Tahlil natijalardan izlanish algoritmi, ijodiy topshiriqlar, o'quv kashfiyotlarni bajarish texnologiyasi xususida kamolot pillapoyasidagi yigit-qizlar bilish sferasining juda ham kam qisminigina egallashi ayonlashdi. Mana shu jihat

tadqiqot ishining o'spirin yoshlarda bunyodkorlik, yaratuvchanlik, kashfiyotchilik, ixtirochilik bilan bog'liq tadqiqotchilik sifatlarini rivojlantirishga qaratilgani bilan farqlanadi.

O'qituvchilar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnomada quyidagi natijalar qayd qilindi:

1. O'quv va ilmiy tadqiqoti o'rtasida qanday farq bor deb o'ylaysiz?

Ixtiro va kashfiyotlarlar obyektiv muammoga javob izlash natijasida yaratilishi haqida 70% o'qituvchida tushuncha mavjud emas; subyektiv muammolar yechimi ma'lumotlar izlash, o'z fikrini asoslash va himoya qilish jarayonida shakllantirilish borasidagi qarashlar 30%ga teng;

2. O'quvchilarda ilk tadqiqotchilik sifatlarini shakllantirish uchun qanday ish tutishingiz zarur deb hisoblaysiz?

Mazkur savolga, asosan, 76% o'qituvchi tomonidan "Adabiyot" o'quv dasturlarida ko'rsatilgan va darsliklarda berilgan topshiriqlarni bajarish zarurligi haqidagi javoblar taqdim etilgan. O'qituvchining ijodkorligiga bog'liq javoblar 24%ni tashkil etgan.

3. Adabiyot fanidan laboratoriya ishlari o'tkazganmisiz? Sizningcha, adabiy laboratoriyalar qanday shakl va mazmunda o'tkazilishi maqsadga muvofiq?

87% o'qituvchida adabiyotdan laboratoriya mashg'uloti o'tkazish haqida fikrlar kuzatilmadi. Ular, asosan, bunday mashg'ulotlar tabiiy va politexnik fanlar doirasida o'tkazilishini ta'kidlashgan.

4. O'quvchilar o'rtasida tadqiqotchilik ishlarini tashkil qilishingizga nimalar to'sqinlik qiladi?

Bu savolga 82% o'qituvchi ortiqcha vaqt va sharoitning yo'qligi, 18%i bu borada metodik adabiyotlarning yetishmasligini bayon qilishgan.

5. Qanday loyiha va ijodiy tanlovlarda ishtirok etgansiz?

Javoblarning aksariyatida (92%) "Yil o'qituvchisi", insholar tanlovlarini tilga olingan.

6. Faoliyatingizda erishgan eng muhim yutuqlaringiz bilan tanishtiring. Bu nimaning ifodasi deb bilasiz?

Kam sonli (37%) o'qituvchilargina o'quvchilarining fan olimpiadalari va bilimlar bellashuvi, Adabiyot dekadalari, insholar tanlovida o'quvchilari yuqori o'rinlarni egallagani haqida yozishgan. Natijalarni mehnatlarining samarasi sifatida e'tirof etishgan.

7. Mutaxassisligingiz bo'yicha qanday tadqiqot ishi bilan shug'ullanasiz?

49 % o'qituvchi she'r, hikoya mashq qilishi, faoliyati tuman va viloyat miqyosida ommalashtirilganini ma'lum qilishgan.

8. Oliy o'quv yurtida tahsil olgan paytingizda tadqiqotchilikning qanday shakli bilan qiziqqansiz?

Ushbu savolga javob bergan o'qituvchilarning 24%i faqatgina konferensiyalarda tezis va maqola chiqarishganini, 40% bitiruv malakaviy ishi yozganini bildirishgan. Ko'rinadiki, fan o'qituvchilarining o'zida bu borada yetarli tajriba shakllanmagani ham faoliyatida ayni masalaga umuman e'tibor qaratmagan. Bu esa masalaga oliy ta'lim tizimida alohida yondashishni, o'quv rejalari va dasturlar mazmuniga tegishli o'zgartirishlar kiritishni taqozo etadi.

O'qituvchi va o'quvchilar bilan loyiha ishlarini tashkil etish, ilmiy-tadqiqot jamiyati tuzish, adabiy laboratoriyalar o'tkazish davomida ularning tadqiqotchilikka qiziqishlari ortishiga, yangiliklar zamiridagi muammolarni ko'ra olish, ularga yechim topish, o'z qarashlarini asoslash malakalari takomillashib bordi.

Ikkinchi – *shakllantiruvchi bosqich* 2021 – 2022 o'quv yiliga to'g'ri kelib, jarayonda tadqiqotchilikni shakllantirishga doir ta'lim texnologiyasi sinovdan o'tkazildi. Ushbu davrda quyidagi ishlar amalga oshirildi:

- tadqiqotni o'tkazish metodikasi muntazam holda nazorat qilib borildi;
- joriy va oraliq natijalar sifat va miqdor jihatdan tahlil qilib borildi.

Rejaga zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish zarurati tug'ilganda ayrim o'zgartirishlar kiritildi;

- nazorat va tajriba guruhlarini respondentlarining o'zlashtirish darajasi orasidagi farqlar muntazam holda nazoratdan o'tkazib borildi;

- adabiy loyihalar yaratilib “O‘quvchilar adabiy-ilmiy tadqiqot jamiyati” faoliyatida qo‘llanildi;
- adabiy ekspeditsiyalar faoliyati yo‘lga qo‘yildi;
- tajriba-sinov natijalari tahlil etildi va tadqiqot ishini rasmiylashtirishda foydalanildi.

Qo‘llanilgan yondashuvlar, ta‘lim strategiyalaridan ijtimoiy yo‘nalishdagi fanlarni o‘qitish jarayonida ham foydalanish mumkin degan xulosaga kelindi. Biz tomonimizdan taklif etilgan “texnologik zanjir” quyidagilarni amalga oshirishga qulay shart-sharoit yaratdi:

- adabiy ta‘limda o‘quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirishda mazkur yo‘nalishdagi optimal usullarni tanlash;
- adabiy bilimlarni davlat ta‘lim standarti va malaka talablarida belgilanganidan yuqoriroq darajada egallash va zamonaviy texnologiyalar bilan qurollantirish;
- dolzarb mavzularni aniqlash va ularni o‘rganishga metodik tavsiyalar tayyorlash;
- adabiy loyihalarni amalga oshirishga doir pedagogik dasturiy vositalar ishlab chiqish;
- yangi bilimlarni multimedia vositalari orqali qulay shart-sharoit hisobiga o‘zlashtirish mumkinligi haqidagi ma’lumotlar bilan tanishtirish;

Masalaga shu kabi tizimli yondashuv adabiy ta‘lim samaradorligiga xizmat qildi. Quyida tajriba-sinov jarayonida olib borilgan folklor tadqiqoti mazmuni xususida so‘z yuritiladi:

Adabiy loyiha: Folklor ekspeditsiyasi

Loyiha maqsadi: mahalliy sharoitda yoshi kattalardan maqol, topishmoq, tez aytish, qo‘shiq, ertak kabi xalq orasida yo‘qolib borayotgan og‘zaki ijod namunalarini to‘plash.

Amalga oshirish texnologiyasi:

1. Ijodiy iqlim yaratish: o‘quvchilarni psixologik tayyorlash.
2. Folklor namunalarini yozib olish tartibini tushuntirish.

3. Aytuvchilar bilan suhbat uyushtirish.
4. Ijro jarayonini audio yoki video shaklda yozib olish.
5. Notanish soʻzlarning maʼnosini aniqlash.
6. Namunalarni bosma yoki elektron toʻplam holiga keltirish, nomlash va zarur nusxada chop ettirish.
7. Taqdimot oʻtkazish, aytuvchilarni taklif etish.
8. Taassurotlar bilan oʻrtoqlashish.
9. Muhokama: yutuq va kamchiliklarni tahlil qilish.

Yakunlovchi bosqich ham 2022–2023 oʻquv yillarida olib borilib, oʻquvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyasiga doir bilim, koʻnikma, malaka va tayanch kompetensiyalar shakllanganligi natijalarini aniqlash jarayonini oʻz ichiga oldi. Mazkur bosqichda:

- nazariya va amaliyot uygʻunligiga eʼtibor qilindi;
- olib borilgan tajriba-sinov ishlari natijalari asosida ilmiy-xulosalar chiqarildi, rasmiylashtirildi;
- natijalarning tadqiqot maqsad va vazifalariga mosligi aniqlandi;
- “Oʻquvchilar adabiy ilmiy-tadqiqot jamiyati” faoliyati kuzatib borildi;
- oʻquvchilarning oʻzini-oʻzi nazorat qilishi, bilimlarni oʻzlari va oʻzaro baholashi, kasbiy yoʻnaltirilganligi izlanuvchilik jarayoniga taʼsiri oʻrganildi;
- adabiyot fani oʻqituvchilari bilan suhbatlar oʻtkazilib, ularning fikr-mulohazariga tayanildi;
- natijalar tahlil qilinib, matematik statistika metodlari asosida baholandi, ularning ishonchlilik darajasi isbotlandi;
- metodik koʻrsatmalarni amaliyotga tatbiq qilishga tavsiyalar berildi.

Tajriba guruhlaridagi mashgʻulotlar dissertant tomonidan ishlab chiqilgan metodika asosida, nazorat guruhlarida esa anʼanaviy yondashuvlarga tayanilib olib borildi.

Dissertant tomonidan tavsiya etilgan metodika boʻyicha ishlar umumtaʼlim muassasalarining adabiyot fani metod birlashmada muntazam tahlil qilinib amaliyotga tatbiq etildi. Oʻquvchilarni tadqiqot ishlariga tizimli yoʻnaltirish

metodikasini takomillashtirishning samaradorligi o'rganildi. Tajriba va nazorat guruhlarida ta'lim-tarbiya jarayonining farqi shundan iboratki, nazorat guruhida mashg'ulotlar an'anaviy metodlar yordamida olib borildi, tajriba guruhida esa dissertant tomonidan taklif qilingan metodika – zamonaviy o'qitish metodlari asosida ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar vositasida takomillashtirildi.

Loyihani amalga oshirish bosqichlari:

Bosqichlar	Bajarilgan ishlar
1. Tashkiliy bosqich.	Instruktaj: o'quvchilarga dastlab folklor tadqiqoti nima ekanligi, uni qanday tashkil etish, o'tkazish va natijalari xususida yo'l-yo'riq ko'rsatildi.
2. Tayyorgarlik bosqichi.	Tanlash: loyiha obykti aniqlandi. Har bir o'quvchiga bajarishi zarur bo'lgan vazifalar taqsimlandi. Muayyan vaqt belgilandi. Ishni qanday olib borish mazmuni va natijalarni rasmiylashtirish shakllari tushuntirildi.
3. Asosiy bosqich.	Muhit: topshiriqni bajarish tartibi o'qituvchi tomonidan tushuntirildi. Qulay psixologik muhit yaratildi. O'quvchilarga o'z imkoniyatlariga ishonch uyg'otildi. Suhbat: dastlab aytuvchilar bilan bog'lanildi, uchrashganda ulardan qanday asarlarni bilishi, ijro tarzi, bu asarlarni kimlardan va qachon o'rgangani, avvalgi versiyalari qanday bo'lganligi, qanday o'zgarishlarga uchrangani haqida ma'lumot to'plandi. Jarayon: ovoz va tasvir yozish vositalari sozlandi, ishga shay qilindi va yozib olindi. Maqolchi, ertakchi bobo yoki buvilar (adabiyotshunos olim M.Sulaymonov rahbarligidagi talabalar ekspeditsiyasiga hamrohlik qilindi) aytgan namunalar e'tibor bilan tinglandi. Ijro jarayoni kuzatildi va mahoratiga diqqat qaratildi. Aytilayotgan namunalarning o'zlari darslik va boshqa manbalardan o'rgangan folklor asarlaridan qaysi jihatlari bilan farqlanishiga e'tibor qilindi. Ilk bor uchratgan so'zlari ma'nosi xususida fikrlashildi.
4. Yakuniy bosqich.	Qayta ishlash: yozib olingan namunalar janriga ko'ra turkumlashtirildi. Har birini maxsus nom ostida nashr qilish uchun tartiblandi. Eskirgan so'zlar, shevaga oid so'zlarning izohli lug'atlari tuzildi. Taqdimot: olib borilgan ishlar yuzasidan hisobot tayyorlandi. Ular taqdimot holida rasmiylashtirildi. Tayyor ta'limiy mahsulot: yozib olingan namunalarni audio, video holda disklarga yozdirildi, to'plam (bosma yoki elektron) holida ilmiy-tadqiqot jamiyat ishining namunasi sifatida kutubxonaga topshirildi (<i>4-ilovaga qarang</i>).

3.2-§. O'tkazilgan tajriba-sinov ishlarining samaradorlik darajasi

Adabiy ta'lim jarayonida tadqiqotchilik elementlaridan foydalanish imkoniyatlari aniqlanib, ularning samaradorligi asoslandi. Buning uchun, avvalo, o'quvchilarning ehtiyoj va qiziqishlariga ko'ra muammoli

vaziyatlardan foydalanilib, o‘quv materiallarining ahamiyatlilik darajasi kuchaytirildi. Axborot texnologiyalaridan mustaqil foydalanish, kreativ fikrlashga doir tashkiliy-pedagogik imkoniyatlar yaratildi.

Tadqiqot ishi o‘tkazilgan umumta’lim maktablarida o‘quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishga oid yondashuvlar ularning qiziqishlari asosida “Adabiyot” o‘quv dasturlari va bunga qo‘shimcha tarzda rejalashtirilgan sinfdan tashqari ishlar mazmuni bo‘yicha amalga oshirildi. Xususan, tadqiqot ishi mavzusini aniqlash, dolzarbligini asoslash, o‘quvchilar uchun ahamiyatlilik darajasini belgilash; muammoga doir adabiyotlarni to‘plash, internet manbalari bilan ishlash, ularni saralash, muhimlarini ajrata bilish; yuqori natijaga erishish usullarini qo‘llash; tadqiqot ishini bosqichlarga ajratish, o‘qituvchining nazorati, o‘quvchilar izlanish faoliyatini kuzatish va tartibga solish; ishning natijasini taxmin qilish va undan foydalanish auditoriyasini aniqlash; ishdagi muhim jihatlarni tahlil qilish va unga tanqidiy yondashish; erishilgan natijalarni tizimlashtirish, umumlashtirish va baholash; xulosa qilish, tavsiyalar berish va rasmiylashtirish shular jumlasidandir.

Tadqiqotimiz davomida 10–11-sinf o‘quvchilarining tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish bo‘yicha quyidagi mezonlar aniqlashtirildi:

№	Mezonlar	Ko‘rsatkichlar	Shakl, metod va vositalar
1	Motivatsion-emotsional	Faoliyatda qatnashish istagi, bilishga intilishi, ishtiyoqi, olib borayotgan ishlaridan zavqlanish va qoniqish hissini tuyishi.	“Muvaffaqiyat daqiqalari”, muammoli ta’lim, aqliy hujum
2	Kognitiv	Bilish ehtiyojlarini rivojlantirish, bilimlar doirasini kengaytirish, o‘quv materialini tizimli o‘zlashtirish.	Adabiy laboratoriyalar, biografik metod, qiyosiy metod, madaniy-tarixiy metod, modulli ta’lim, savol-topshiriqlar, AKT
3	Irodaviy	Tashabbuskorlik, qat’iylik, maqsadga yo‘nalganlik, ishanlik.	Integrativ yondashuv
4	Faoliyali-	Ijodiy tafakkurining intensivligi,	Loyiha texnologiyasi

	ijodiy	tadqiqotchilik faoliyatining natijaviyligi.	
5	Refleksiv	Tanqidiy fikrlash, yutuq va natijalarini taxmin qilish, faoliyatini tahlil qilish va baholash,	Lateral metodlar: g'oyalarni topish, tasodifiy ta'sir, ijodiy pauza, mental buzilish

O'quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish texnologiyasi muammolarni aniqlash, yechimiga doir nostandart fikrlarni shakllantirish, tashabbuskorlik, intiluvchanlik, kreativlik, izlanuvchanlik sifatleri bilan tavsiflanuvchi shaxs kamoloti algortimni o'zida mujassam etadi.

Tajriba-sinov jarayonida tadqiqot ishlariga 861 nafar o'quvchidan 426 nafari nazorat guruhiga, 435 nafari tajriba guruhiga tanlab olindi. So'rovnomalarda ishtirok etgan 387 nafar o'quvchining javoblaridan olib borilgan targ'ibot ishlari ta'siri sezildi. Ya'ni "O'quvchilar adabiy-ilmiy tadqiqot jamiyati" guruhiga a'zo bo'lgan yosh tadqiqotchilar safi kengaydi. 89% o'quvchi tadqiqotchilikning mohiyatini anglab etganligi oydinlashdi.

Adabiy loyihalar, laboratoriya mashg'ulotlari, o'lkashunoslik va folklor ekspeditsiyalari tashkil etish 42% o'quvchida kichik ilmiy izlanishlar olib borishlariga motivatsiya bergan bo'lsa, 47% ijodkor o'spirin yigit-qizlar maqola, she'r, hikoyalardan iborat ilk to'plamlarini nashr qilishga (masalan, Farg'ona viloyati Farg'ona shahridagi 15-maktabning 11-sinf o'quvchisi Shahzoda Kamalova, Namangan viloyati Chortoq tumanidagi 47-maktabning 11-sinf o'quvchisi Muxlisa Ahmadjonovanning ijod namunalari (*5-ilovaga qarang*), 44% adabiy ma'ruza, referat, mutolaa qilgan asarlariga sharhlar, taqriz va annotatsiyalar bitishga erishganligi aniq bo'ldi. Olib borilgan tajribalar qo'llanilgan yondashuvlarning samaradorligini ko'rsatadi. Bunga dastlabki va yakuniy anketa savol-topshiriqlari qiyosiy tahlili orqali ishonch hosil qilish mumkin.

3.1-jadval

Tajriba va nazorat sinflaridagi o'quvchilar soni

№	Hudud	Sinflar	O'quvchilar soni	Tajriba-sinov guruhlari	
				tajriba sinflarda	nazorat sinflarida
1	Namangan viloyati maktablari	10	209	107	102
		11	156	79	77
Jami			365	186	179
2	Andijon viloyati maktablari	10	50	26	24
		11	47	24	23
Jami			97	50	47
3	Farg'ona viloyati maktablari	10	205	101	104
		11	194	98	96
Jami			399	199	200
Hammasi			861	435	426

Ta'kidlovchi tajriba-sinov bosqichida tajriba va nazorat guruhlarida 10–11-sinf o'quvchilarining tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish bo'yicha samaradorlik darajasi ortganligi aniqlandi. Quyida tajribadan avvalgi (TA) va tajribadan keyingi (TK) ma'lumotlarning umumiy jadvalini keltiramiz (3.2-jadvalga qarang).

3.2-jadval

O'quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish bo'yicha tajribadan avvalgi (TA) va tajribadan keyingi (TK) ma'lumotlarning umumiy jadvali

№	Tadqiqot obyektlari	Tajriba guruhlari (435 nafar)						Nazorat guruhlari (426 nafar)					
		yuqori		o'rta		quyi		yuqori		o'rta		Quyi	
		TA	TK	TA	TK	TA	TK	TA	TK	TA	TK	TA	TK
1	10-sinf o'quvchilari	52	99	104	110	78	25	62	53	95	106	73	71
2	11-sinf o'quvchilari	47	84	83	94	71	23	35	49	94	86	67	61
Jami		99	183	187	204	149	48	97	102	189	192	140	132

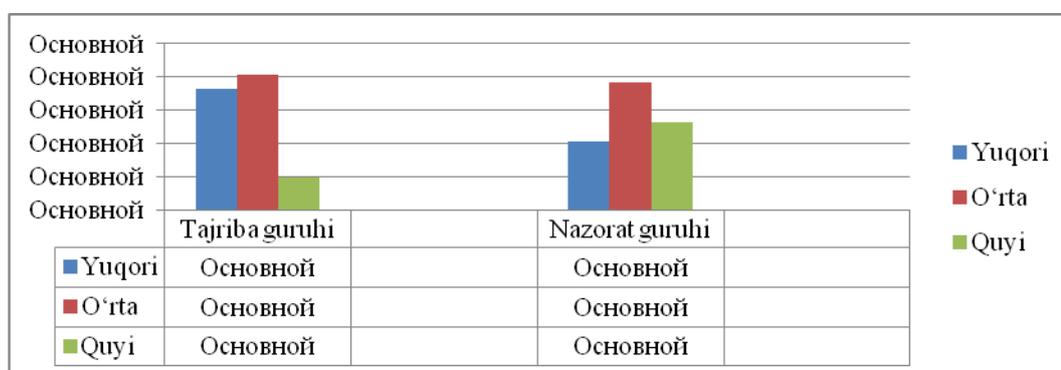
Jadvaldagi natijalar tahlil qilinib, sinov va nazorat guruhlari taqqoslandi (3.3-jadvalga qarang).

O‘quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish bo‘yicha tajriba va nazorat guruhlaridagi ma’lumotlarning solishtirma jadvali

Tajriba guruhi	Tadqiqot obyektlari	yuqori	o‘rta	Quyi	jami
	10-sinf o‘quvchilari		99	110	25
11-sinf o‘quvchilari		84	94	23	201
	Jami	183	204	48	435
Nazorat guruhi	Tadqiqot obyektlari	Yuqori	o‘rta	Quyi	jami
	10-sinf o‘quvchilari	53	106	71	230
	11-sinf o‘quvchilari	49	86	61	196
	Jami	102	192	132	426

Tajriba-sinov natijalari tahliliga ko‘ra, tadqiqot jarayoniga jalb etilgan tajriba guruhidagi o‘quvchilarning nazorat guruhi o‘quvchilariga nisbatan bilim, ko‘nikma va malakalari samarali ekanligi aniqlandi. Bu holatni obyektiv baholash uchun statistik tahlil amalga oshiriladi. Xulosalar tajriba-sinov ishlarining ilmiy, pedagogik, texnologik va metodik jihatdan to‘g‘ri olib borilganini tasdiqlaydi.

Ta’kidlovchi tajriba-sinov davrida ham statistik tahlilni amalga oshirish uchun Styudent va Pirson metodlari tanlandi. Mazkur metod ikki guruhda qayd etilgan ko‘rsatkichlarni aniqlash va obyektiv baholash imkoniga ega. Matematik statistik metodning mohiyatiga ko‘ra dastlabki bosqichdagi kabi tajriba va nazorat guruhlarida qayd etilgan 1–2 tanlanmalar sifatida belgilanib yuqori, o‘rta va past darajalar bo‘yicha variatsion qatorlarni hosil qilish lozim bo‘ldi. Bu diagrammada quyidagi ko‘rinishni oldi (3.1-rasmga qarang):

3.1-rasm. O‘quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirishning qiyosiy natijalari

Diagrammadan ko‘rinib turibdiki, tajriba guruhi ko‘rsatkichlari nazorat guruhi ko‘rsatkichlaridan yuqori ekan. Endi 3.3-jadval ma’lumotlarini matematik statistik tahlil qilamiz. Nazorat guruhidagi o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini mos ravishda X_i , ularning takrorlanishlarini esa n_i lar va shu kabi tajriba guruhidagi o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini mos ravishda esa Y_j , ularning takrorlanishlarini esa m_j lar orqali belgilab olib, variatsion qatorlar hosil qilinadi. Shuningdek, yaxshi ko‘rsatkichni 3 ball bilan, o‘rta ko‘rsatkichni esa 2 ball bilan va quyi ko‘rsatkichni 1 ball bilan belgilaymiz.

Tajriba-sinov ishlaridan tajriba guruhidagi o‘quvchilar soni $n=435$, nazorat guruhidagi o‘quvchilar soni $m=426$ bo‘lib, biz bu sonlarni X_i va Y_j variantlarga mos statistik tanlanmalar hajmlari deb qaraymiz. Demak, 3.3-jadvaldan quyidagi ikki variatsion qatorlarni tuzib olamiz ($n = n_1 + n_2 + n_3$ va $m = m_1 + m_2 + m_3$):

Tajriba guruhidagi o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari:

$$\begin{cases} X_i & 3 & 2 & 1 \\ n_i & 183 & 204 & 48 \end{cases} \quad n = \sum_{i=1}^3 n_i = 435$$

Nazorat guruhidagi o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari:

$$\begin{cases} Y_i & 3 & 2 & 1 \\ m_i & 102 & 192 & 132 \end{cases} \quad m = \sum_{i=1}^3 m_i = 426$$

Statistik tahlil o‘tkazishni qulaylashtirish maqsadida yuqoridagi variatsion qatorlardan n_i va m_j takroriylik (chastota)larni mos statistik ehtimollik formulalari

$p_i = \frac{n_i}{n}$ va $q_j = \frac{m_j}{m}$ asosida hisoblaymiz.

$$\begin{cases} X_i & 3 & 2 & 1 \\ p_i & 0,42 & 0,47 & 0,11 \end{cases} \quad \sum_{i=1}^3 p_i = 1$$

$$\begin{cases} Y_i & 3 & 2 & 1 \\ q_i & 0,24 & 0,45 & 0,31 \end{cases} \sum_{i=1}^3 q_i = 1$$

Statistik tahlilni har ikki guruh bo'yicha o'rtacha o'zlashtirishlarini hisoblab, qiyoslashdan boshlaymiz. O'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichlari quyidagi natijalarni berdi:

$$\bar{X} = \sum_{i=1}^3 p_i X_i = 0,42 \cdot 3 + 0,47 \cdot 2 + 0,11 \cdot 1 = 2,31$$

$$\text{Foizda: } \bar{X}\% = \frac{2,31}{3} \cdot 100\% \approx 77,0\%$$

$$\bar{Y} = \sum_{j=1}^3 q_j Y_j = 0,24 \cdot 3 + 0,45 \cdot 2 + 0,31 \cdot 1 = 1,93$$

$$\text{Foizda: } \bar{Y}\% = \frac{1,93}{3} \cdot 100\% \approx 64,3\%$$

Demak, sinov guruhlaridagi o'zlashtirish nazorat guruhlaridagi o'rtacha o'zlashtirishdan $(77,0 - 64,3)\% = 12,7\%$ ga yuqori ekan.

Endi tajriba-sinov ishlari xatoliklarini baholashga o'tamiz. Dastlab, tanlanmalarning dispersiyalarini hisoblaymiz:

$$S_x^2 = \sum_{i=1}^3 p_i \cdot X_i^2 - (\bar{X})^2 = 0,42 \cdot 9 + 0,47 \cdot 4 + 0,11 \cdot 1 - (2,31)^2 = 0,4339.$$

$$\text{Standart xatolik: } S_x = \sqrt{0,4339} \approx 0,66.$$

$$S_y^2 = \sum_{j=1}^3 q_j \cdot Y_j^2 - (\bar{Y})^2 = 0,24 \cdot 9 + 0,45 \cdot 4 + 0,31 \cdot 1 - (1,93)^2 = 0,5451.$$

$$\text{Standart xatolik: } S_y = \sqrt{0,5451} \approx 0,74.$$

Bu xatoliklarning o'rtacha qiymatlarga nisbatan og'ish foizlarini variatsiya koeffitsientlari orqali hisoblaymiz. Buni yanada aniqroq ko'rsatish maqsadida har ikki statistik tanlanma bo'yicha o'rtacha qiymat aniqliklarini biz variatsiya koeffitsientlari orqali, ya'ni C_x va C_u formula orqali hisoblaymiz:

$$C_x = \frac{S_x}{\sqrt{n \cdot \bar{x}}} \cdot 100\% = \frac{0,66 \cdot 100\%}{\sqrt{435 \cdot 2,31}} = \frac{66\%}{20,86 \cdot 2,31} = \frac{66\%}{48,1866} \approx 1,37\%$$

$$C_y = \frac{S_y}{\sqrt{m \cdot \bar{y}}} \cdot 100\% = \frac{0,74 \cdot 100\%}{\sqrt{426 \cdot 1,93}} = \frac{74\%}{20,64 \cdot 1,93} = \frac{74\%}{39,8352} \approx 1,86\%$$

Har ikki xatolik ko'rsatkichlari mumkin hisoblangan 5%lik chegaradan yetarli darajada kam ekan. Bu esa tajriba-sinov ishlari qoniqarli o'tganligini bildiradi.

Endi biz har ikki statistik tanlanmalarni nazariy o'rtacha qiymatlari tengligi haqidagi $H_0: a_x = a_y$ gipotezani Styudent mezoni yordamida tekshiramiz. Shu maqsadda, mos statistikani hisoblaymiz:

$$T_{n,m} = \frac{|\bar{X} - \bar{Y}|}{\sqrt{\frac{S_x^2}{n} + \frac{S_y^2}{m}}} = \frac{|2,31 - 1,93|}{\sqrt{\frac{0,4339}{435} + \frac{0,5451}{426}}} \approx \frac{0,38}{0,05} = 7,6$$

Ehtimollik uchun statistik alomatning qiymatdorlik darajasini

$\alpha = 0,05$ deb olsak, va $r = n+m-2$ ozodlik darajalari soni bo'yicha jadvaldan $t_{kp}(\alpha=0,05;859)=1,96$ kritik qiymat topiladi. $T_{\text{эм}} = 7,6 > 1,96 = t_{kp}(0,05;859)$ bo'lgani uchun biz H_0 gipotezani rad etib, $\bar{X} > \bar{Y}$ munosabatlarni e'tiborga olgan holda $a_x > a_y$, ya'ni sinov guruhidagi o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichlari, doimo o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichi oldingi o'zlashtirish ko'rsatkichidan katta bo'lar ekan, degan xulosaga kelamiz.

Nihoyat, biz X_i va Y_i statistik tanlanmalarning taqsimot qonunlari tengligi haqida $K: F_x = F_y$ gipotezani tekshirish uchun Pirson (xi-kvadrat) mezonidan foydalanamiz.

$$X_{n,m}^2 = \frac{1}{N \cdot M} \cdot \sum_{i=1}^k \frac{(n_i M - m_i N)^2}{n_i + m_i}.$$

Bu maqsadda quyidagi jadvalni tuzib olamiz (3.4-jadvalga qarang):

3.4-jadval

Pirsonning muvofiqlik mezonining hisoblash jadvali

Baholar Guruhlar	3	2	1
Tajriba guruhi	183	204	48
Nazorat guruhi	102	192	132

Pirson statistikasini hisoblaymiz:

$$X_{n,m}^2 = \frac{1}{435 \cdot 426} \cdot \left(\frac{(183 \cdot 426 - 102 \cdot 435)^2}{183 + 102} + \frac{(204 \cdot 426 - 192 \cdot 435)^2}{204 + 192} + \frac{(48 \cdot 426 - 132 \cdot 435)^2}{48 + 132} \right) \approx 62,49$$

Pirson mezonining ozodlik darajasi $k=(s-1)(r-1)=(2-1)(3-1)=2$, bu $k=2$ ga mos 95% lik kritik nuqta $Z_{kp}(0,95)=5,99$.

$$\text{Ammo, } X_{n,m}^2 = 62,49 > 5,99 = Z_{k,p}(0,95)$$

Demak, K gipoteza ham rad etilar ekan. Bu esa, tajriba guruhi va nazorat guruhlaridagi o'qitish metodikasining farqlanishi tasodifiy emas, balki qonuniy bo'lib, doimo o'zlashtirish ko'rsatkichlari oshishiga olib kelar ekan.

Endi baholashning samaradorlik ko'rsatkichini aniqlash uchun ishonchli intervalni topamiz. Tajriba guruhi uchun:

$$\Delta_x = t_\gamma \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}} = 1,96 \cdot \frac{0,66}{\sqrt{435}} = 1,96 \cdot \frac{0,66}{20,86} = \frac{1,2936}{20,86} \approx 0,06 \text{ ga teng, nazorat sinfida esa:}$$

$$\Delta_y = t_\gamma \cdot \frac{S_y}{\sqrt{m}} = 1,96 \cdot \frac{0,74}{\sqrt{426}} = 1,96 \cdot \frac{0,74}{20,64} = \frac{1,4504}{20,64} \approx 0,07 \text{ ga teng. Topilgan natijalardan}$$

tajriba sinfi uchun ishonchli intervalni topsak:

$$\bar{X} - \Delta_x \leq a_x \leq \bar{X} + \Delta_x$$

$$2,31 - 0,06 \leq a_x \leq 2,31 + 0,06$$

$$2,25 \leq a_x \leq 2,37$$

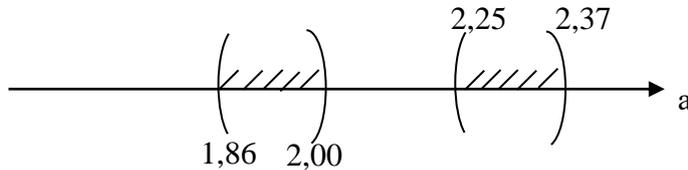
Nazorat sinfi uchun ishonchli interval:

$$\bar{Y} - \Delta_y \leq a_y \leq \bar{Y} + \Delta_y$$

$$1,93 - 0,07 \leq a_y \leq 1,93 + 0,07$$

$$1,86 \leq a_y \leq 2,00$$

Buni geometrik tasvirlasak:

Bundan $\alpha=0,05$ qiymatdorlik darajasi bilan aytish mumkinki, tajriba sinfidagi o'rtacha baho nazorat sinfidagi o'rtacha bahodan yuqori va oraliq intervallari ustma-ust tushmayapti. Demak, matematik-statistik tahlilga asosan yaxshi natijaga erishilgani ma'lum bo'ldi. Yuqoridagi natijalarga asoslangan holda matematik statistik tahlil qilinib, tajriba yakunidagi holat uchun o'rta qiymatlar, tanlanma dispersiya, variatsiya ko'rsatkichlari, Styudentning tanlanma mezoni, Styudent mezoni asosida erkinlik darajasi, Pirsonning muvofiqlik mezoni va ishonchli chetlanishlari topildi (3.5-jadvalga qarang).

Yuqoridagi natijalarga asoslanib tajriba-sinov ishlarining sifat ko'rsatkichlarini hisoblaymiz.

Bizga ma'lum: $\bar{X}=2,31$; $\bar{Y}=1,93$; $\Delta_x=0,06$; $\Delta_y=0,07$ ga teng.

Bundan sifat ko'rsatkichlari:

$$K_{y\bar{c}} = \frac{(\bar{X} - \Delta_x)}{(\bar{Y} + \Delta_y)} = \frac{2,31 - 0,06}{1,93 + 0,07} = \frac{2,25}{2,00} = 1,125 > 1;$$

$$K_{\bar{c}\bar{c}} = (\bar{X} - \Delta_x) - (\bar{Y} - \Delta_y) = (2,31 - 0,06) - (1,93 - 0,07) = 2,25 - 1,86 = 0,39 > 0;$$

3.5-jadval

O'quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish bo'yicha tajriba-sinov ishlarining statistik ko'rsatkichlari

\bar{X}	\bar{Y}	S_x^2	S_y^2	C_x	C_y	$T_{x,y}$	K	$X_{n,m}^2$	Δ_x	Δ_y
2,31	1,93	0,4339	0,5451	1,37	1,86	7,6	859	62,49	0,06	0,07

Matematik-statistik tahlil natijalaridan o'rta ta'limda o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalari shakllanganlik darajasini baholash mezonining birdan kattaligini hamda tadqiqotchilik kompetensiyalari shakllanganlik darajasini baholash mezonining noldan kattaligi bilan ko'rish mumkin. Bu esa tajriba guruhlarida nazorat guruhlariga qaraganda ilmiy-pedagogik tajribaning yakuniy bosqichida 10–11-sinf o'quvchilarining tadqiqotchilik kompetensiyasi shakllanganlik darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar dastlabki bosqich ko'rsatkichlariga nisbatan (12,7% ga) farq qilishi to'g'risidagi fikrni to'la tasdiqlaydi.

Uchinchi bob bo'yicha xulosalar

Umumiy o'rta ta'lim maktablari adabiyotda o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish muammosi bo'yicha quyidagilar aniqlandi:

1. Adabiyot o'qituvchilarining tadqiqot ishlari olib borish kompetensiyasiga ega emasligi, o'quv yuklamalarining ortiqchaligi, vaqt va pedagogik dasturiy vositalarning yetarli emasligi o'spirin yoshdagi o'quvchilarning izlanish faoliyatini tashkil etish, o'quv tadqiqotlari olib borishga qiziqishlari pasayishiga olib keladi. Shu bois oliy ta'lim tizimida talabalarni tadqiqot faoliyati haqidagi nazariy bilimlar, zarur adabiyotlar bilan metodik qurollantirish muhim hisoblanadi.

2. Adabiy ta'limda o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish texnologiyasi tajriba-sinov jarayonida o'tkazilgan dastlabki va yakuniy so'rovnomalar, suhbatlar, folklor ekspeditsiyalari, laboratoriya mashg'ulotlarini ta'lim jarayoniga faol kiritish, tatbiq etish, tahlil qilish, umumlashtirish hamda takomillashtirish mexanizmini taqozo qildi.

3. Muammoli-izlanish metodlari, adabiy loyihalar va mustaqil ishlar jarayonida o'quvchilarning o'zaro o'rganish va tekshirish, individual ishlash, jamoa bo'lib ishlash ularning bilimlarini chuqurlashtirish, o'z ustida ijodiy ishlash imkoniyati kengaytiradi.

4. Yangi bilimlarni izlab topish: mavzu doirasida muammoni belgilash, echimlarini hal qilish yo'llarini aniqlash; masalaga turli rakursdan qarash;

g'oyalarni ilgari surish, materiallar to'plash, muhimlarini saralash, tizimlashtirish, baholash; yechimlarni tahlil qilish va ulardan eng maqbulini ajratish; natijalarni umumlashtirish va xulosaga kelish bosqichlarining tadrijiy holda amalga oshirilishidir.

5. O'quvchilarni kichikligidan tadqiqot ishlariga qiziqtirish va izlanish faoliyatini maqsadli olib borish kelajakda mamlakat taraqqiyoti uchun munosib kadrlarni tayyorlash yo'lidagi muhim qadamlardan biridir.

UMUMIY XULOSALAR

Adabiy ta'limda o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish texnologiyasiga doir tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. O'quvchilarning adabiy mavzular doirasidagi tashabbuslari mahsuli o'laroq anglanadigan ilmiy haqiqatlar fan olamida yangilik sanalmasa-da, ular kichik tadqiqotlar olib borishga motivatsiya beradi. Binobarin, tadqiqotchilik faoliyati predmeti hisoblangan motivatsiya o'rganilayotgan mavzu va o'quv materialining muhimligini idrok etish, adabiyot faniga bo'lgan qiziqishlar barqarorligiga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

2. Adabiy tadqiqotlar bevosita o'qituvchining rahbarligida amalga oshiriladi, lekin jarayonda o'quvchilarning shaxsiy refleksiylari tadqiqot maqsadiga erishish omili hisoblanadi. Bunda ayrim o'quvchilarning izlanish faoliyatiga birdek kirisha olmasliklari o'qituvchidan masalaga oid tizimli, faoliyatli va yaxlit yondashuvlarni qo'llashni taqozo etadi.

3. Tadqiqotchilik faoliyati tafakkur jarayonining muhim qonuniyatlariga bo'ysunadi. Bular: assotsiativ, geshtalt va kognitiv nazariyalar bo'lib, barchasi o'quvchining "kashifiyot"lari bo'lgan yangi bilimlardir. Kashf etish zavqi o'quvchida o'ziga bo'lgan ishonch tuyg'ularini oshiradi, boshqalar oldidagi mas'uliyat hissini kuchaytiradi.

4. O'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish tadqiq etilayotgan o'quv materialining ahamiyatlilik va murakkablik darajasi, anglanganligi va emotsionallik xususiyatlarini e'tiborga olishni talab etadi. Zero, materialning o'quvchi ehtiyoj va qiziqishlarini o'zida to'liq aks ettirmasligi uning ahamiyatlilik darajasini pasaytiradi. Bilim, ko'nikma va malakalarning yetarli emasligi mavzuni o'zlashtirishda qiyinchiliklar tug'diradi. O'quv materiali elementlari va ular o'rtasidagi bog'liqlikni tushunish muammo mohiyatining anglanganligi bo'lsa, uning emotsionalligi ma'lum hissiyotni uyg'otuvchi ta'sir demakdir.

5. Tadqiqotchilik doirasida kashf qilingan yangiliklar anglangan akademik bilimlar mantig'iga asoslanilmasdan, balki mazkur jarayonning modifikatsiyalari qo'llab-quvvatlanishi, loyiha, faoliyat, refleksiya, kashfiyot, ixtiro, yangi loyiha va faoliyat tizimi asosidagi amaliyot biriligi natijasida shakllanadi.

6. Tadqiqotchilik faoliyatining o'z subyekti, maqsad, shakl va vositalari hamda amalga oshirish shart-sharoitlari mavjud. Uning texnologiyasi konkret subyekt nuqtayi nazaridan ma'lum bir pedagogik jarayonda ko'rib chiqilishi amaldagi mavjud an'anaviy tizimga nisbatan farqli o'zgarishlarga olib kelishini ko'rsatadi.

7. O'quv-tarbiya jarayoniga kreativ yondashuv sanalgan lateral metodlar nostandart fikrlash, noodatiy g'oyalarni taklif etishda alternativ imkoniyatlar berishi bilan xarakterilidir. G'oyalarni cheklovlarisiz ifodalash, an'anaviy fikrlash chegarasidan tashqariga chiqish, tafakkurning egiluvchanligi, biror muammoni boshqa vaziyatga ko'chira bilish lateral-ijodiy fikrlash metodining afzalligidir.

8. Loyiha texnologiyasi o'quvchilarning o'z xatti-harakatlarini instruksion xarita vositasida mustaqil bajarishlariga ko'maklashadi. Texnologiyaning izlanish, konstruktorlik va texnologik bosqichlarida ta'lim oluvchilar ijodiy faoliyatiga to'g'ri yo'nalish beriladi, tadqiqotchilik elementlari bilimlarni o'zlashtirish jarayoniga tadrijiy holda kiritiladi.

9. O'quvchilarning intellektual potentsiali va bunyodkorlik sifatleri notanish, muammoli vaziyatlarga yechim topish jarayonida yuzaga chiqadi. Muammoli vaziyatdagi murakkabliklar noma'lum obyektning yangiligi va tizimlashtirilishi zarur bo'lgan xususiyatlarini aniqlashtirish orqali hal qilinadi.

10. O'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish texnologiyasi: bilimlari ko'lamini aniqlash; ijodiy salohiyatini namoyon etish; shaxsiy qiziqishi doirasini tekshirish va kelgusida ta'limni mustaqil tanlash ehtimolini oshirish; tadqiqot mavzusi bo'yicha ish natijalariga asoslanib, ularning shaxsiy va ijtimoiy mavqeyini aniqlash; ichki imkoniyatlaridan foydalanish yo'llarini ko'rsatish; axborot texnologiyalari, dasturiy vositalarni mustaqil o'zlashtirish; boshqa tadqiqotlar mazmuni bilan tanishish orqali individual bilim

doirasini kengaytirish; tevarak-atrof, olam va uning elementlari haqida bilimlarini kengaytirish kabi faoliyat turlarini o'z ichiga oladi.

11. Adabiyot darslarida yechimi izlanadigan muammo va aniqlanadigan ilmiy haqiqat yangilik sanalmasa ham ta'lim oluvchilar bu holda o'zlarini yangi bilimlarning kash etuvchilari sifatida ko'rishlariga zarur shart-sharoit yaratiladi. Bu o'quv tadqiqotiga xos xususiyat bo'lib, jarayonda faqat o'quvchilarning mustaqil ishtirokiga tayanilmaydi, balki o'qituvchining rahbarligi ham muhim hisoblanadi. Natijada o'quvchilar izlanishlari maqsadiga o'z harakatlari orqali erishganliklarini his qilish imkoniyati kengayadi. O'quvchilarning ilmiy tadqiqotida bilimlarni izlash algoritmi nisbatan o'zgaradi. Bunda izlanish va tadqiqotchilik jarayoniga o'quv jarayonining umumiy bosqichlarining izchilligi ham qo'shiladi. Uning ketma-ketligi muammo atrofida hal qilinadigan masalalarga tanqidiy tafakkur va tizimli yondashuv orqali belgilanadi.

12. O'quvchilarning taqdiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishda aqliy va jismoniy kuchlarini talab etadigan, yangi bilimlarni izlashga qaratilgan, amaliy faoliyatga yo'naltiradigan, muammoli vaziyatlar va ularning yechimlarini taklif qilishga hamda ijodiy yondashuvga asoslangan topshiriqlar tizimi alohida ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va metodologik ahamiyatga molik nashrlar:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Тошкент: Ўзбекистон, 2016. – 76 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни // Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Тошкент: Шарқ, 1997. – 20–29-б.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” // Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Тошкент: Шарқ, 1997. – 31 – 62-б.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-sonli Farmoni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, – Toshkent: 28.01.2022-yil, 06/22/60/0082-son.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5712-сон Фармони // Халқ сўзи. – Тошкент, 2019 йил 30 апрель. – № 88 (7318).
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 13 сентябрдаги “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги ПҚ-3271-сон Қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент: 2017, 38-сон, 1029-модда.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 августдаги “Ёшларни маънавий-ахлоқий ва жисмонан баркамол этиб тарбиялаш, уларга таълим-тарбия бериш тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3907-сон Қарори.

8. Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартини тасдиқлаш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент: 2017 йил 14 (774)-сон, 230-модда. – 233 б.

9. Umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturi. Adabiyot. Loyiha. – Toshkent: 2021. – 62 b.

10. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.

11. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. –Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 102 б.

I. Илмий ва назарий адабиётлар

1) Milliy nashrlar

12. Асадов Ю.М. ва бошқ. Ўқувчиларда компетенцияларнинг шаклланганлигини ташхислаш ва коррекциялаш методикалари. – Тошкент: Қори Ниёзий номидаги Ўзбекистон педагогика фанлари илмий-тадқиқот институти босмаҳонаси, 2016. – 158 б.

13. Долимов С. ва бошқ. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1967. – 448 б.

14. Дўстмухамедова Ш. ва бошқ. Ёш даврлари ва педагогик психология. – Тошкент: Муסיқа, 2013. – 363 б.

15. Ҳусанбоева Қ. Адабиёт – маънавият ва мустақил фикр шакллантириш омили. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. – 368 б.

16. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – 352 b.

17. Kambarova S.I. Mustaqil mutolaa va adabiy tahlil. Monografiya. –Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. – 140 b.

18. Kambarova S. Mutolaa madaniyati va o'quvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish metodikasi. Monografiya. – Toshkent, Innovatsiya-Ziyo, 2020. – 158 b.
19. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Kafolat print company, 2021. – 544 б.
20. Матжон С. Мактабда адабиётдан мустақил ишлар. Методик қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 208 б.
21. Mirzayeva Z., Jalilov K., Nurmuhammadov J. Adabiyot. Ijod maktablarining 11-sinfi uchun darslik. I qism. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Prezident ta'lim muassasalari agentligi, 2021. – 144 b.
22. Mirzayeva Z., Jalilov K. Adabiyot o'qitish metodikasi: an'anaviylikdan zamonaviylikka. – Toshkent: 2020. – 161 b.
23. Mirzayeva Z., Jalilov K. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 10-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 224 b.
24. Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Ҳ., Мирсолиева М.Т. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик / Ўқув-методик мажмуа. – Тошкент: ТДПУ, 2017. – 229 б.
25. Nishanova, Z.T. va boshq. Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya [Matn]: darslik / Z.T.Nishanova va boshq. – Toshkent: “O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati” nashriyoti, 2018. – 600 b.
26. Ниёзметова Р.Ҳ. Узлуксиз таълим тизимида ўзбек адабиётини ўрганиш методикаси. – Тошкент: ФАН: 2007. – 216 б.
27. Nurmuhammadov J. va boshq. Adabiyot. Ijod maktablarining 9-sinfi uchun darslik. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Prezident ta'lim muassasalari agentligi, 2022. – 204 b.
28. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006. – 182 б.
29. То'хлиев В., Karimov B., Usmonova K. Adabiyot: 10-sinf: darslik-majmua. I qism / В.То'хлиев va boshq. – Toshkent: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. – 184 b.

30. To‘xliyev B., Karimov B., Usmonova K. Adabiyot: 10-sinf: darslik-majmua. II qism / B.To‘xliyev va boshq. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. – 184 b.
31. To‘xliyev B., Karimov B., Usmonova K. Adabiyot [Matn] 11-sinf: darslik-majmua / I qism / B.To‘xliyev va boshq. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. – 200 b.
32. To‘xliyev B., Karimov B., Usmonova K. Adabiyot [Matn] 11-sinf: darslik-majmua / II qism / B.To‘xliyev va boshq. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. – 200 b.
33. Йўлдошев Ж.Ф., Усмонов С.А. Замонавий педагогик технологияларни амалиётга жорий қилиш. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2008. – 132 б.
34. Yo‘ldoshev Q. Adabiy saboqlar. Umumta’lim maktablarining 7-sinf “Adabiyot” darsligi uchun metodik qo‘llanma. – Toshkent: Bilim, 2003. – 144 b.;
35. Yo‘ldoshev Q., Husanboyeva Q. O‘qituvchi kitobi. Umumta’lim maktablarining 6-sinf “Adabiyot” darslik-majmuasi uchun qo‘llanma. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001. – 160 b.
36. Йўлдош Қ. Ёنيқ сўз. – Тошкент: Янги асп авлоди, 2006. – 548 б.
37. Йўлдош Қ., Йўлдош М. Бадиий таҳлил асослари. – Тошкент: Камалак, 2016. – 306 б.
38. Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi /Tahrir hay’ati A.Qayumov va boshq. – Toshkent: Sharq, 2014. – 744 b.
39. Зуннунов А., Эсонов Ж., Ҳотамов Н., Иброҳимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 332 б.
40. Ғозиев Э. Умумий психология. – Тошкент: Университет, 2008. – 528 б.

2) Xorijiy nashrlar

41. Богуславский М.В. Творческое использование западных педагогических технологий в деятельности НПС ГУСа // История педагогической технологии. – М.: НИИ ТиИП, 1992. – 133 с.
42. Бухаркина М.Ю. Разработка учебного проекта. – Москва: Дрофа, 2003. – 146 с.
43. Давлетшин М.Г ва бошқ. Ёш ва педагогик психология. – Тошкент: ТДПУ, 2007. – 144 б.
44. Давыдов В.В. О понятии развивающего обучения: сб. статей / Сиб. ин-т развивающего обучения. – Томск: Пеленг, 1995. – 142 с. – (Библиотека развивающего обучения / под общ. ред. В.В.Давыдова и В.В.Репкина; вып. 13).– Ред. серии указаны на с. 144. Ссылка: http://elib.gnpbu.ru/text/davydov_o_ponyatii-razvivayuschego-obucheniya_1995/
45. Давыдов В.В., Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. Психологический очерк. – М.: Просвещение, 2006. – 93 с.
46. Даринская Л.А. Гуманитарные основания развития творческого потенциала учащихся: Дисс. ... док. пед. наук. – СПб., 2006. – 424 с.
47. Dewey J. Contributions to Education. The Child and Curriculum. Chicago University Press, 1992. – 189 p.
48. Дереклеева Н.И. Научно-исследовательская деятельность в школе. – М.: Вербум-М, 2001. – 197 с.
49. Drapeau P. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2014. – 188 p.
50. Гальперин П.Я. Психолого-педагогические проблемы профессионального обучения. – М.: МГУ, 1979. – 208 с.
51. Гамезо М.В., Герасимова В.С., Машурцева Д.А., Орлова Л.М. Общая психология: Учебно-методическое пособие / Под общ. ред. М.В.Гамезо. – М.: Осъ-89, 2007. – 352 с.

52. Ганженко М.Б. Проблема оптимизации методического аппарата учебника русской литературы для нац. школы: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Москва, 1981. – 25 с.
53. Gardner, H. Multiple Inteligence: New Horizons in Theory and Practice. Ingram Publisher Services. – USA: 2006. – 186 p.
54. Гильфорд Дж. Три стороны интеллекта /Дж.Гильфорд // Психология мышления в 2 т. / Под. общ. ред. А.М.Матюшкина. – М.: Просвещение, 1965. – 456 с.
55. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с.
56. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности. – СПб.: Питер, 2009. – 300 с.
57. Innchcon declaration / Education 2030. Towards inchisive and editable quality education and lifelong learningfor ale (Word Education Forum, 19-22-may, 2015 y. Inch eon, Republic of Koreya).
58. Качурин М.Г. Организация исследовательской деятельности учащихся (на уроках литературы). – М.: Просвещение, 1988. – 175 с.
59. Лернер И.Я. Поисковые задачи в обучении как средство развития творческих способностей. // в кн. Научное творчество. Под ред. Микулинского С. Р. – М., 1969.
60. Осипова С.И. Развитие исследовательской компетентности одарённых детей [Текст] / С.И.Осипова. – ГОУ ВПО «Государственный университет цветных металлов и золота»www.fkg.ru/conf/17.doc.
61. Piaget Jean. The Equilibration of Cognitive Structures: The Central Problem of Intellectual Development. Chicago: University of Chicago Press, 1985. – 176 p.
62. Петров К.Б. Проблемно-интегративный подход к развитию творческого потенциала учащихся / К.Б.Петров, А.А. Деркач. – М.: РАГС, 2006. – 446 с.
63. Поливанова К.Н. Проектная деятельность школьников: пособие для учителя. – М.: Просвещение, 2008. – 167 с.

64. Пономарев Я.А. Психология творчества и педагогика. – М.: Педагогика, 1976. – 280 с.
65. Родари Ж. Грамматика фантазий. Перевод с италянского Ю.А.Добровольской. – Москва: Прогресс, 1978. –207 с.
66. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Университет», 1994. – 480 с.
67. Савенков А.И. Содержание и организация исследовательского обучения школьников. – М.: «Сентябрь», 2003. – 204 с.
68. Сергеева И.С. Как организовать проектную деятельность учащихся: Практическое пособие для работников общеобразовательных учреждений. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: РАКТИ, 2006. – 80 с.
69. Симановский А.Э. Развитие творческого мышления детей. – Ярославль. Гринго, 1996. –192 с.
70. Старцева И.Л. Творческие сочинения на литературную тему 5–8 классах: Дисс. ... канд. пед. наук. – Екатеринбург, 1985. –169 с.
71. Torrance, E.P. Torrance Tests of Creative Thinking. – Scholastic Testing Service, Inc., 1974. – 184 p.
72. Волков И.П. Приобщение школьников к творчеству: Из опыта работы. – М.: Просвещение, 1982. – 144 с.
73. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – Москва: Просвещение, 1991. – 93 с.

III. Lug‘atlar

74. Ўзбек тилининг изоҳли луғати / 5 жилдли. Биринчи жилд. А.Мадвалиев таҳрири остида. Таҳрир ҳайъати: Э.Бегматов ва бошқ. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – 680 б.
75. Ўзбек тилининг изоҳли луғати / 5 жилдли. Иккинчи жилд. А.Мадвалиев таҳрири остида. Таҳрир ҳайъати: Э.Бегматов ва бошқ.

– Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – 672 б.

76. Ўзбек тилининг изоҳли луғати / 5 жилдли. Учинчи жилд. А.Мадвалиев таҳрири остида. Таҳрир ҳайъати: Э.Бегматов ва бошқ. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – 688 б.

IV. Badiiy adabiyotlar

77. Алишер Навоий асарларига ишланган миниатюралар. – Тошкент: “Шарқ” МАК бош таҳририяти, 2001. – 131 б.

78. Беруний Абу Райҳон. Танланган асарлар. I т. – Тошкент: Фан, 1968. – 246 б.

79. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги чалқ мероси нашриёти, 1993. – 189-б.

80. Kenja Qamchibek. Buyuklar izidan: (Safarnoma – 3). – Toshkent: Sharq, 2006. – 240 b.

81. Qodiriy A. O'tkan kunlar. Roman. – Toshkent: Universitet, 2018. – 352-b.

82. Қодирий Ҳ. Отам ҳақида. Хотиралар. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 224 б.

V. Dissertatsiya va avtoreferatlar

83. Абдувалитов Е.Б. Умумий ўрта таълим мактабларида қардош халқлар адабиётини қиёсий ўрганиш (таълим ўзбек, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ ва туркман тилларида олиб бориладиган мактабларнинг V–IX синфлари адабиёт дарслари мисолида): Пед. фан. док. (DSc) ... дисс. – Тошкент, 2020. – 252 б.

84. Адизов Б.Р. Бошланғич таълимни ижодий ташкил этишининг назарий асослари: Пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2003. – 280 б.

85. Асилова Г.А. Божхона ва солиқ йўналиши талабаларининг давлат тилида касбий мулоқот юритиш компетенциясини ривожлантириш (рус гуруҳлари мисолида): Пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2017. – 291 б.

86. Болтаева Ш. Бошланғич таълимда ўқувчилар ижодий фаолиятини ривожлантиришнинг ташкилий-педагогик асосларини такомиллаштириш: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2019. – 46 б.

87. Боно Э. Серьёзное творческое мышление. – Мн.: «Поппури», 2005. – 416 с.

88. Боно Э. Шесть шляп мышления / пер. с англ. – Мн.: «Попурри», 2006. – 208 с.

89. Фозилова М.Ф. Адабиёт дарсларида адабий-нутқий компетенцияларни шакллантириш методикаси (насрий асарлар мисолида): Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. – Чирчиқ, 2022. – 155 б.

90. Ҳазраткулов М.А. Адабий таълимда иншонинг ўрни ва уни ташкил этишнинг илмий-методик асослари: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. – Самарқанд, 2019. – 154 б.

91. Ҳамроев А.Р. Она тили таълимида ўқувчиларнинг ижодий фаолиятини лойиҳалаштириш: Пед. фан. док. (DSc) ... дисс. – Тошкент, 2003. – 280 б.

92. Ҳусанбоева Қ.П. Адабий таълим жараёнида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг илмий-методик асослари: Пед. фан. док ... дисс. – Тошкент, 2006. – 262 б.

93. Казиева Т.Т. Фонетик услубиятни ўрганишда ўқувчиларнинг креатив компетенцияларини ривожлантиришнинг илмий-методик асослари: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. автореф. – Наманган, 2020. – 136 б.

94. Камбарова С.И. Умумий ўрта таълим тизимида ўқувчиларнинг мустақил мутолаа маданиятини шакллантириш технологияси: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. – Самарқанд, 2019. – 153 б.

95. Кенжаева М.А. 5–6-синф ўқувчиларида лингвистик компетенцияларни ривожлантириш методикаси: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2021. – 130 б.
96. Куранова М.М. Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида ижтимоий компетенцияларни ривожлантириш методикаси: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. – Чирчиқ, 2021. – 50 б.
97. Лебедев Е.В. Формирование исследовательской компетентности у будущих в процессе их профессиональной подготовки: Автореф. ... дисс. канд. пед. наук. – Ярославль, 2011. – 22 с.
98. Матчанов С. Умумтаълим тизимида адабиётдан мустақил ишларни ташкил этиш: Пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1998. – 308 б.
99. Мирқосимова М.М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш усуллари: Пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1995. – 253 б.
100. Мусаев О.Қ. Компетенциявий ёндашув асосида педагогик қобилиятлар комплексини такомиллаштириш (олий таълим муассасаси ўқитувчилари мисолида): Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. – Самарқанд, 2021. – 50 б.
101. Ниёзметова Р.Х. Узлуксиз таълим тизимида ўзбек адабиётини ўрганишнинг назарий ва методик асослари (рус гуруҳлари мисолида): Пед. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 49 б.
102. Нишонова З. Мустақил ижодий фикрлашни ривожлантиришнинг психологик асослари: Психол. фан. док. ... дисс. авторефер. – Тошкент: 2005. – 38 б.
103. Перминова Л.М. Теоретические основы конструирования содержания школьного образования: Автореф. ... дисс. док. пед. наук. – М., 1995. – 38 с.
104. Проказова, О. Г. Организация исследовательской деятельности учащихся в школе: дисс. ... канд. пед. наук / Проказова Ольга Геннадьевна. – Астрахань, 2010. – 158 с.

105. Қодиров В. Умумтаълим мактабларида ўзбек мумтоз адабиёти намуналарини ўқитишнинг методик-илмий асослари: Пед. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2019. – 33 б.

106. Қурбонова О.Б. 10–11-синф она тили дарсларида ўқувчиларнинг нутқий компетенцияларини ривожлантириш методикасини такомиллаштириш: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2021. – 148 б.

107. Раҳимова И.Р. Бошланғич синфлар ўқиш дарсларида муаммоли таълимдан фойдаланишнинг назарий-амалий хусуиятлари: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2020. – 176 б.

108. Раҳимов Б.Х. Талаба-ёшларни илмий-тадқиқот ишларига йўналтиришнинг ижтимоий-педагогик асослари: Пед. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – 48 б.

109. Рузикулова Н.Ш. Бошланғич синф ўқувчиларининг ахборотлар билан ишлаш компетенциясини ривожлантириш методикасини такомиллаштириш: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. автореф. – Тошкент, 2020. – 49 б.

110. Убайдуллаев Н.Х. Ўқув таҳлилида автобиографик битиклардан фойдаланиш: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. автореф. – Жиззах, 2022. – 50 б.

111. Умарова Я.Т. Тил таълимида матн таҳлили орқали ўқувчиларда прагматик компетенцияларни ривожлантириш: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. – Наманган, 2020. – 53 б.

112. Ходжаев Б.Х. Умумтаълим мактаби ўқувчиларида тарихий тафаккурни модернизациялашган дидактик таъминот воситасида ривожлантириш: Пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2016. – 314 б.

113. Йўлдошев Қ. Янгиланган педагогик тафаккур ва умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитишнинг илмий-методик асослари: Пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2006. – 306 б.

114. Юсупова Г.А. Бўлажак педагогларнинг лингвистик компетенцияларини шакллантиришда аралаш таълимдан фойдаланиш методикаси (ўзбек тили машғулоти учун “Savodxon” электрон-таълим ресурслари мисолида): Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. автореф. – Урганч, 2020. – 56 б.

115. Шарипов Ш.С. Талабалар ихтирочилиқ ижодкорлигини шакллантиришнинг педагогик шароитлари: Пед. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2000. – 122 б.

116. Шарипов Ш.С. Ўқувчилар касбий ижодкорлиги узвийлигини таъминлашнинг назарияси ва амалиёти: Пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2012. – 264 б.

117. Шашенкова Е.А. Задача как средство обучения исследовательской деятельности студентов колледжа: Дисс. ... канд. пед. наук / Шашенкова Елена Анатольевна. – М., 2001. – 147 с.

VI. Ilmiy to‘plam, jurnal va gazetalardagi maqolalar

118. Abdullayeva N.A. Ilmiy tadqiqot olib borish kompetentligi – bo‘lajak o‘qituvchi shaxsini shakllantirish omili sifatida // Academic Research in Educational Sciences. VOLUME 3. ISSUE 1. 2022. – В. 601-612.

119. Абдуллаева Ш. Лойиҳалар усули // Kasbiy fanlar metodikasi. – Тошкент, 2013. – № 2. – Б. 10-12.

120. Абдуллаев Ҳ. “Қутадғу билиг”даги қадимий мақоллар ҳақида // Til va adabiyot ta’limi. – Toshkent, 2004. – № 1. – Б. 27-30.

121. Асилова Г. Божхона ва солиқ йўналишлари рус гуруҳлари талабаларини ўзбек тилида касбий мулоқот юритишга ўргатиш. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2016. – 232 б.

122. Балашова А.И., Ермолова Н.А. Развитие исследовательских умений учащихся в процессе преподавания литературы // Муниципальное образование: инновации и эксперимент. – 2009. – № 2.

123. Botirova Sh. Adabiy ta'lim klasterida "maktab laboratoriya" tuzilmasi // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2021. – № 5. – В. 71-74.

124. Данияров Б.Х., Иноятова М.Э. Узлуксиз таълим тизимида тадқиқотчилик технологияларидан фойдаланиш // Uzluksiz ta'lim. – Тошкент, 2013. – № 6. – Б. 3-12.

125. Djemuratova G. O'quvchilarda kreativ vazifalar hosil bo'lishning pedagogik-psixologik asoslari // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2011. – № 4. – В. 118-120.

126. Джураев Р.Х. Организация исследовательской деятельности учащихся школ, колледжей и лицеев // Uzluksiz ta'lim. – Toshkent, 2011. – № 6. – С. 46-50.

127. Джураев Р.Х., Умарова Х.А. Иқтисодий таълим тизимида ўқувчиларнинг ижодкорлик қобилиятини ривожлантириш // Uzluksiz ta'lim. – Toshkent, 2013. – № 4. – С. 15-20.

128. Doniyorov B. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida chet tillari bo'yicha pragmatik kompetensiyalarni shakllantirishning innovatsion metodlari // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2016. – № 6. – В. 12-13.

129. Элибоева Л. Ўзлаштириш муаммосининг дидактик таҳлили // Xalq ta'limi. – Тошкент, 2011. – № 3. – Б. 132-137.

130. Эргашев П.С., Анварова Д.М., Жумабаева М.Б. Тафаккур креативлигини ривожлантиришнинг амалий имкониятлари: янгича ёндашув зарурати хусусида айрим мулоҳазалар // Zamonaviy ta'lim. – Тошкент, 2014. – № 1. – Б. 47-49.

131. Фаритов А.Т. Модель формирования исследовательской компетентности учащихся // Молодой ученый, 2016. – № 30. – С. 410-413. – URL <https://moluch.ru/archive/134/37611/>.

132. Fozilova M. Adabiy-nutqiy kompetensiyalar haqida // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2021. – № 11. – В. 16-17.

133. Gulyamova M. Chet tillarni o‘rganuvchi talabalarning kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirishda “Pole play” metodining ahamiyati // Xalq ta’limi. – Toshkent, 2017. – № 2. – B. 30-34.

134. Hamzayev H. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida ijtimoiy faollik ko‘nikmalarini shakllantirishning muhim omillari // Xalq ta’limi. – Toshkent, 2017. – № 5. – B. 18-21.

135. Hasanova Sh. Biologiya darslarida o‘quvchilarni tadqiqotchilik faoliyatiga yo‘naltirish // Xalq ta’limi. – Toshkent, 2011. – № 4. – B. 105-107.

136. Ибрагимова Г. Узлуксиз таълим жараёнида педагог шахсида ижодкорлик функциясини шакллантириш // Uzluksiz ta’lim. – Toshkent, 2011. – № 3. – B. 33-35.

137. Жуманиёзова М. Инновацион фаолият тушунчаси ва малака ошириш жараёнида ўқитувчиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш // Xalq ta’limi. – Toshkent: 2004. – № 6. – B. 137-140.

138. Жўраев Р.Х. Ўқувчиларнинг тадқиқотчилик фаолиятини ташкил этиш // Халқ таълими. – Toshkent, 2010. – № 2. – B. 15-20.

139. Kambarova S. Adabiy ta’limda virtual laboratoriyalar tashkil etish masalalari // Til va adabiyot ta’limi. –Toshkent, 2019. – № 1. – B. 43-45.

140. Kambarova S. Adabiy ta’limda o‘quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyatlari // Xalq ta’limi. – Toshkent, 2019. – № 2. – B. 12–18.

141. Камбарова С. Adabiy ta’limda o‘quvchilarning tadqiqotchilik faoliyatini loyihalashtirish / Global ta’lim va milliy metodika| taraqqiyoti” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Toshkent, 2021. – B. 50-60.

142. Каримов И., Тожибоев Ф., Қўқонбоев И. Физика фанини ўқитишда ўқувчиларни ижодий фикрлашга ўргатиш усуллари // Uzluksiz ta’lim. – Toshkent, 2002. – № 3. – B. 76-81.

143. Капитонова Н.А. Исследовательские компетенции на уроках русского языка и литературы. Материалы конференции «Путь в науку».

08.12.2020//<https://nsportal.ru/shkola/literatura/library/2020/12/08/issledovatelskie-kompetentsii-na-urokah-russkogo-yazyka-i>.

144. Mamadjanova N. Inteferentiv kompetensiyani shakllantirishda leksik interferensiyani bartaraf etish yo'llari // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2022. – № 5. – B. 26-27.

145. Mamasoliyeva Sh. Talabalarning mustaqil ta'lim ishlarini tashkil etishda loyihalash metodidan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlari // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2017. – № 1. – B. 36-38.

146. Мирзаева З. Адабиёт фанларини ўқитишда ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш. Гарднернинг “Турфа заковатлар” назарияси. – “Global ta'lim va milliy metodika taraqqiyoti” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Toshkent, 2018. – 144 b.

147. Миронов А.В. Исследовательская деятельность – основа развития творческой личности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovatelskaya-deyatelnost-osnova-razvitiya-tvorcheskoy-lichnosti/viewer>.

148. Мурадова Н.А. Ўсмирлик ёшидаги ўқувчиларда ўқиб-ўрганиш фаолиятига қизиқишни шакллантириш мотивацияси // Uzluksiz ta'lim. – Toshkent, 2009. – № 3. – B. 97-99.

149. Мо'ydinova E. О'qituvchilar kasbiy kompetensiyasini veb-resurslar asosida shakllantirish // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2022. – № 9. – B. 18 – 19.

150. Narziyeva N. О'quvchilarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini integrativ yondashuv asosida shakllantirishda muammoli ta'limning o'rni // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2017. – № 4. – B. 37 – 42.

151. Nurmuhamedova D. Nutqiy kompetensiya: o'qib tushunish ko'nikmasini rivojlantirish // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2021. – № 11. – B. 13-14.

152. Обухов А.С. Исследовательская деятельность как возможный путь вхождения подростка в пространство культуры // развитие

исследовательской деятельности учащихся: методические рекомендации / Под. ред. А.С.Обухова. – М.: Народное образование, 2001. – С. 60 – 62.

153. Олимов Қ.Т., Алимов А.А., Алимов А.Т. Узлуксиз таълим тизимида ёшларни билим олишга қизиқтириш масалалари // Uzluksiz ta'lim. – Тошкент, 2013. – № 5. – Б. 3-7.

154. Pulatova D. Boshlang'ich sinf o'qituvchlarining kasbiy kompetentligini oshirish omillari // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2013. – № 2. – В. 6 – 7.

155. Qodirova S., Nurmuhamedova D. O'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishda tayanch kompetensiyalarning ahamiyati // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2017. – В. 11 – 17.

156. Qosimov Sh. Amaliy kasbiy ta'limda laboratoriya ishlarini tashkil qilish va o'tkazish metodikasi // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2018. – № 1. – В. 96 – 99.

157. Qurbonova X. Til ta'limida kompetensiyaviy o'qitish // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2020. – № 7. – В. 22 – 25.

158. Ражабова И. Ўқитиш жараёнига тизимли тафаккур ва илмий тадқиқотчилик нуқтаи назаридан ёндашиш // Kasb-hunar ta'limi. – Тошкент, 2013. – № 1. – Б. 28 – 32.

159. Rahmatullayeva D. Professional ta'lim muassasalari o'quvchilarida tizimli yondashuv asosida tadbirkorlik kompetensiyalarini shakllantirish // Xalq ta'limi. – Toskent, 2021. – № 5. – В. 44 – 48.

160. Rahmonov V., Nishonov Sh. “Bobur yurgan yo‘llardan...” // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2017. – № 2. – В. 49 – 50.

161. Рындина Ю.В. Исследовательская компетентность как психолого-педагогическая категория [Текст] / Ю.В. Рындина // Молодой ученый. 2011. – № 1. – С. 228-232.

162. Safarova R. Modulli o'qitish texnologiyalari: ularni qo'llash bilan bog'liq muammolar va yechimlar // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2015. – № 4. – В. 42–46.

163. Sariboyeva M. Tog‘ay Murod nasrining tili va uslubini o‘rganish // Til va adabiyot ta’limi. – Toshkent, 2016. – № 6. – В. – 37– 39.

164. Сайидахмедов Н. Дидактик жараён назарияси: мотивацион босқич // Xalq ta’limi. – Тошкент, 2011. – № 4. – Б. 23 – 27.

165. Солиева Д., Дўстмухамедова Ш. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ўқув мустақиллигини шакллантирилишида рефлексиянинг аҳамияти // Xalq ta’limi. – Тошкент: 2011. – № 2. – Б. 114 – 121.

166. Старовников М.И. Учебная исследовательская деятельность школьника: определение, место и значение в учебном процессе. Информационные компьютерные технологии в образовании. – Вестник ПГПУ, 2006. – № 2. – С. 95 – 115.

167. Suyarov K. O‘quvchilarda o‘quv tadqiqotchilik ko‘nikmalarini rivojlantirishning pedagogik asoslari // Xalq ta’limi. – Toshkent. 2018. – № 6. – В. 27 – 32.

168. Тошева Н., Боймуродова Г. Ўқувчи – билиш жараёнининг субъекти сифатида // Maktab va hayot. – Тошкент, 2012. – № 4. – Б. 7 – 10.

169. Usmonaliyeva R. O‘qituvchilarning mediakompetentliligini shakllantirishning ayrim xususiyatlari // Xalq ta’limi. – Toshkent, 2015. – № 4. – В. 113 – 117.

170. Вовк Л.И. Формирование исследовательских умений на уроках русского языка и литературы // <https://www.lurok.ru/categories/14/articles/21018>

171. Худойбергенов А.Н., Махмудова Д. Ўқувчиларда ижодкорлик кўникмаларини шакллантириш ижтимоий педагогик муаммо сифатида // Uzluksiz ta’lim. – Тошкент, 2008. – № 3. – Б. 90 – 91.

172. Ярматов Р.Б. Иқтидорли ўқувчи-ёшлар билан ишлашда таълим узлуksизлиги тамойилига таяниш // Uzluksiz ta’lim. – Тошкент, 2013. – № 3. – Б. 55 – 58.

173. Yo‘ldosh Q. Qiyoslash – tahlil samaradorligini oshirish usuli // Global ta’lim va milliy metodika tarqqiyoti. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Toshkent, 2020. – 495 b.

174. Зимняя И.А. Ключевые компетенции как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании / Труды методологического семинара «Россия в Болонском процессе: проблемы, задачи, перспективы». – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – С. 7.

175. Зухриддинов М. Дардан ташқари машғулотларда тарихий ўлкашунослик материаллари воситасида ўқувчиларни иждокорлик фаолиятига йўналтириш // Халқ таълими. – Тошкент, 2011. – № 2. – Б. 133 – 135.

176. Ўринова Н.М. Педагогларда иждокорлик қобилиятини узлуксиз ривожлантириш усуллари // Uzluksiz ta’lim. – Тошкент, 2013. – № 1. – Б. 49 – 53.

VII. Internet saytlari

177. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Краудсорсинг>

178. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Kvazi>

179. <https://ru.wikipedia.org/modul>

180. <https://www.recursosdeautoayuda.com/uz/lateral-fikrlash/>

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**Qo‘lyozma huquqida
UDK: 371.671.1.**

TILLAYEVA RAYXONA TUXTASINOVNA

**YUQORI SINIF ADABIYOT DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING
TADQIQOTCHILIK KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH
TEXNOLOGIYASI**

13.00.02 – Ta‘lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (o‘zbek adabiyoti)

**Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan
DISSERTATSIYA ILOVALARI**

**Ilmiy rahbar: Kambarova Saodat,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent**

Toshkent – 2023

MUNDARIJA

1-ilova. O‘quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirishga doir malaka talablari	172
2-ilova. O‘quvchilar adabiy-ilmiy tadqiqot jamiyati (O‘AITJ) faoliyati mazmuni	173
3-ilova. “Adabiy-ilmiy tadqiqot jamiyati” rahbariga qo‘yiladigan talablar...	176
4-ilova. O‘quvchilar folklor ekspeditsiyasidan namunalar	177
5-ilova. O‘quvchilar ijodidan namunalar	182

O'QUVCHILARDA TADQIQOTCHILIK KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISHGA DOIR MALAKA TALABLARI

Qidiruv-izlanish kompetensiyasi:

- tadqiqot mavzusi haqida tushunchaga ega bo'ladi;
- muhim mavzularni tanlay oladi;
- tadqiqot ishlarini rejalashtira oladi;
- mavzu doirasida ma'lumotlar yig'adi va o'rganadi;
- ma'lumotlarni qayta ishlaydi va tahlil qiladi;
- jamoa bilan birgalikda muammoni muhokama qila oladi;
- vazifalarni shakllantira oladi;
- maqsadga erishish yo'lida harakat rejasini tuza oladi;
- izlanish olib bora oladi.

Muammo yechimini izlash kompetensiyasi:

- jamoa tomonidan taklif etilgan variantlarini o'rganadi;
- muammoni yechish uchun uning muqobilini tanlaydi;
- fanlar (mavzular) o'rtasidagi integratsiyani aniqlay oladi, ular o'rtasidagi mushtaraklikni farqlaydi;
- tegishli yechimni tanlay biladi;
- axborotlar bilan ishlaydi, ular orasidan muhimlarini ajratadi;
- o'rganilgan faktlarni analiz-sintez qiladi;
- g'oyalarni yig'adi va baholay oladi;
- muammoga tegishli fikrlarni muhokama qila oladi;
- yechimlarni taklif qiladi, tavsiyalar beradi.

Tadqiqotni amalga oshirish kompetensiyasi:

- tadqiqotga zarur materiallarni tanlay biladi;
- rejalashtirilgan vazifalarni bajara oladi;
- o'z-o'zini nazorat qiladi;
- faoliyatini tizimli tashkil etadi;

- yangi tushunchalar mazmuni bilan tanishib boradi;
- muhim materiallarini maqsadga muvofiqlashtiradi;
- jamoa fikrini o‘rganadi, mashq qiladi;
- amaliy ishlarni mustaqil holda olib boradi;

Natijalarni baholash kompetensiyasi:

- jarayonni tahlil qiladi;
- natijalarga baho bera oladi;
- muammo bo‘yicha himoyalarda o‘z nuqtayi nazarini himoya qila oladi;
- erishganlariga tanqidiy yondashadi va shu asosda yangi rejalar tuza oladi.

2-ilova

O‘QUVCHILAR ADABIY-ILMIY TADQIQOT JAMIYATI (AITJ) FAOLIYATI MAZMUNI

Jamiyat maqsadi o‘quvchilarning ijodiy qobiliyati, shaxsiy potensialini tizimli ravishda rivojlantirishdan iborat bo‘lib, tanlangan ilg‘or yondashuvlar dars va darsdan tashqari mashg‘ulotlarda biryoqlamalilikdan xolilikni ta’minlash hamda adabiy ta’lim jarayonini to‘laqonli tashkil etishga xizmat qiladi.

Jamiyatning o‘quv jarayonini tashkil etish mazmuni. Jamiyat o‘quv faoliyatining mazmuni o‘zaro bir-birini taqozo etuvchi ikki yo‘nalish: ma’lum bir tadqiqot ishi jarayonida o‘quvchilarni nazariy va amaliy tayyorlashdan iborat. Nazariy tayyorlash o‘spirin yoshlarni ijodning muayyan turiga tayyorlashning bir qismi sifatida, adabiyot fanining nazariy masalalarini o‘rgatadi. Bu o‘quvchini reproduktiv darajadan mustaqil faoliyat darajasiga olib chiqadi. Natijada produktiv bosqichga o‘tishga tegishli shart-sharoitlar yaratiladi.

Adabiy-ilmiy tadqiqot jamiyati quyidagilarni amalga oshiradi:

- adabiy ta’lim jarayonidagi dolzarb materiallarni tanlash, bunda o‘quvchilarning takliflariga tayanish;
- materiallar har bir mashg‘ulot uchun teng taqsimlanishi, bunda izchillikka amal qilinishi;

- mavzuning davomiyligini ta'minlaydigan optimal didaktik materiallarni tanlash;

- adabiy-nazariy bilimlarni faollashtirish usullari.

Nazariy tayyorgarlik bosqichi imkon qadar ijodiy faoliyat turida eng muhimlarini tanlash, o'quvchiga ortiqcha ma'lumotlarni yuklamaslikka qaratilishi kerak. Materiallar hajmi ko'p bo'lsa, ularni modullarga bo'lib o'rganish, o'quvchilarning hayotiy tajribalariga bog'lash, mantiqiy zanjirga asoslanish maqsadga muvofiq. Nazariy bilimlarni qo'llash uchun amaliy ishlarni shunga mos holda tuzish ma'qul, shundagina har ikki jihat bir-biriga uyg'unlashadi.

Amaliy tayyorlash metodikasi. Bu bosqichda umumiy rivojlantiruvchi topshiriqlar har bir yoshning individual xususiyatlariga tayangan holda tanlanadi. Natijada o'quvchilarning o'zlashtirishlari va qiziqishlariga to'siq bo'layotgan kamchiliklarning oldi olinishiga erishiladi. Jamiyatga a'zo o'quvchilarning bilish jarayonlarini rivojlantirishga doir mashg'ulotlar va topshiriqlar sodda usullardan murakkablashtirilib boriladi. Binobarin, hamma narsani tez va birdaniga o'zlashtirishning imkoni yo'q. Bunday holat teskari natijaga olib kelishi tajribalarda sinalgan. O'zlashtirilgan bilimlarni amaliy faoliyatda qo'llash nazariy bosqich bilan uzviylikni yo'lga qo'yadi. Har bir amaliy ish oxiriga qadar olib borilishi, natijasi adabiy kompozitsiyalar, ko'rgazmalar yoki sport-texnik chiqishlar darajasidagi tadbirlar shaklida namoyon qilinishi maqsadga muvofiq.

Mazkur bosqichning muhim jihati o'quvchilar hayotidagi eng muhim mavzularni tanlashdir. Shuning uchun rahbar ish yetarli darajada maromiga kelganida ma'lum qilishi, "xom, pishmagan" ishlarni ko'pchilik e'tiboriga havola qilishga shoshilmasligi kerak.

Jamiyat mashg'ulotlari shakllari o'quv jarayoniga real atrof-muhitdan kelib chiqib, jamoaning bilimlarni mustaqil o'zlashtirishlarini ko'zda tutgan holda belgilanadi. Mashg'ulotlar sinfda yoki sayyor holda olib boriladi. Sinf xonasida o'tkaziladigan o'quv shakllari: mavzuviy, ya'ni bitta o'quv mavzusini; kompleks yoxud integratsiyalashgan – bir nechta mavzuni ijodiy o'rganishdan iborat.

Sayyor holdagi o‘quv mashg‘ulotlari real sharoitda tabiat bag‘riga ekskursiyalar, ekspediitsiyalar uyushtirish, ijodkorlar uy-muzeylari, kutubxonlar, amaliy yoki laboratoriya (an’anaviy yoki virtual) shaklida o‘tkaziladi. Samaradorlikka erishish mashg‘ulotlar shaklini almashtirib turishga ma’lum darajada bog‘liq. Bu turdagi mashg‘ulotlar ma’lum darajada erkinlik va mustaqilik bilan xarakterlangani sababli o‘quvchilarni o‘ziga jalb etadi. Masalan, 11-sinfda Rauf Parfi ijodini o‘rganish mazmunini rejalashtirishda o‘quv dasturida ko‘zda tutilgan talablarga tayanilgan holda uning zamonaviy o‘zbek she’riyatida modern yo‘nalishida ijod qilgan shoirlardan biri sifatida individualligi, lirik qahramon va obrazlar ruhiyati bilan bog‘liq jihatlarini yoritishdagi o‘ziga xosligi, jahon adabiyotidan tarjimalari, asarlarining tili, qalamga olgan mavzularining ko‘lamdorligi va boqiyliqi masalasiga alohida e’tibor qaratish maqsadga muvofiq. Shoir ijodiga bag‘ishlangan kichik tadqiqotlarga dastlabki **tayyorgarlik ishlarini** quyidagicha rejalashtirish mumkin:

1. Tadqiqot ishi mavzusi va mazmunini belgilash.
2. Topshiriqlar ishlab chiqish, o‘rganilishi zarur adabiyotlarni tavsiya qilish (Q.Yo‘ldosh. “Yoniq so‘z”. Rauf Parfi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. – 368–385-b.; Q.Husanboyeva.
3. Mashg‘ulot mavzusi, maqsadi, vazifalari va obykti xususida o‘quvchilar bilan suhbat uyushtirish.
4. O‘quvchilarga bilimlarini maksimal holda qo‘llash imkoniyatini yaratish.
5. Natijalar: materiallarni umumlashtirish orqali shoir hayoti va ijodiga oid foto yoki videoalbomlar tayyorlash, videoroliklar, taqdimotlar tayyorlash, maktab devoriy gazetasi yoki tuman (viloyat) nashrlarida chiqishlar qilish.

Yakuniy mashg‘ulotlar. Bunday mashg‘ulotlar chorak, yarim yillik yoki o‘quv yili oxirida o‘tkaziladi. Uning maqsadi o‘quvchilarning nazariy bilimlari hajmini amaliy jihatdan qamrab olganiligini tekshirishdan iborat. O‘quvchilarni yakuniy mashg‘ulolarga tayyorlashda: a) jamiyatning adabiy ta’limdagi o‘rnini belgilash; b) o‘quvchilarni mashg‘ulot o‘tkazish sanasi, vaqti va o‘rni haqida

xabardor qilish; yil davomida olib borilgan ishlarning natijalarini baholash; d) o‘quvchilar ishlaridan ko‘rgazmalar tayyorlash.

Rahbarning ishi erishilgan yutuq va kamchiliklarni tahlil qilish, belgilangan mezonlar asosida baholash hamda jamiyatning kelgusi faoliyati uchun o‘quvchilarning takliflari bilan tanishishdan iborat bo‘ladi.

Jamiyatning kelgusidagi rejasi quyidagilardan tashkil topadi:

1. *Mashg‘ulotlar rejasining umumiy tuzilishi.* Tuzilma tarkibiga kirish; mashg‘ulot o‘tkazish sanasi, vaqti va joyi; a‘zolar haqidagi ma‘lumotlar va tadqiqot ishlari mavzulari kiradi.

2. *Jamiyat konsepsiyasi, maqsad va vazifalari.* Ularga tadqiqotni amalga oshirishning tarbiyaviy, ta‘limiy va rivojlantiruvchi maqsadlarini qo‘yish, maqsadga muvofiq vazifalarni belgilash, natijalarni taxmin qilish, o‘quvchilar yaratadigan ta‘limiy mahsulotlarni namoyon qilish shakllari kiradi.

3-ilova

“ADABIY-ILMIY TADQIQOT JAMIYATI” RAHBARIGA QO‘YILADIGAN TALABLAR

1. Tashkiliy talablar: jamiyat hujjatlarini tayyorlash, mavzularning “Adabiyot” o‘quv dasturlariga mosligi, o‘quvchilarning layoqatini e‘tiborga olish, vaqtdan samarali foydalanish, o‘quv adabiyotlari va ko‘rsatmalilikni ta‘minlash, ish jarayonini yoritib borishni tashkil qilish.

2. Didaktik talablar: qo‘llaniladigan yondashuvlar o‘quvchilarning yoshi, psixologik xususiyatlari va ehtiyojlariga mosligi, nazorat, xolislik, jihozlarning estetik va gigiyenik talablarga muvofiqligi, vaqti-vaqti bilan faoliyat turlarini almashtirishni tashkillashtirish, qaytar aloqani ta‘minlash va maqsadga erishilganlik.

3. Psixologik talabalar: o‘quvchilarda aqliy mehnat ko‘nikmalarini shakllantirish, kasbga yo‘naltirish, intellektual salohiyati va bilish jarayonlarini rivojlantirish.

4. Pedagogik talablar: jamiyat rahbarining o‘z fanini chuqur bilishi, nutq madaniyati, imiji, kommunikativ kompetensiyasi, rahbarlik mas’uliyati, o‘quvchilarga ta’siri.

5. Metodik talablar: o‘quvchilarning faolligi va ishchanligi, mustaqil ishlashi, mas’uliyatliligi, qiziqishlari, aqliy kamoloti, o‘quv adabiyotlar va multimedia vositalari bilan ishlash, o‘zaro hamkorlikda faoliyat olib borishni ta’minlaydigan metod, shakl va vositalarni tanlay bilishi.

4-ilova

O‘QUVCHILAR FOLKLOR EKSPEDITSIYASIDAN NAMUNALAR

ALLA

Bulbul qushning bolasi,

Alla, qo‘zim-o, alla.

Daraxtda bo‘lar uyasi,

Alla, bolam-o, alla.

Daraxt boshini sel olsa,

Alla, qo‘zim-o, alla.

Shaydolar bo‘lar onasi,

Alla, bolam-o, alla.

Bulbul sayrar yozina, alla-yo, alla,

Qulluq qush ovozina, alla-yo, alla.

Manim bulbul shu o‘g‘lim, alla-yo, alla,

Quloq qo‘ysin ovozima, alla-yo, alla.

Bulbul kichkina qushdir, alla-yo, alla,

Sahar ovozi xushdir, alla-yo, alla.

Bermang bulbula ozor, alla-yo, alla,

Bulbul beozor qushdir, alla-yo, alla.

Bulbul sayrar chamanda, alla-yo, alla,

Shu bag'rikeng vatanda, alla-yo, alla.
Uni aslo cho'chitmang, alla-yo, alla,
Har kim qo'rqar o'limdan alla-yo, alla.
Shu bulbulim sayrasa, alla-yo, alla,
O'lim qochar yo'limdan, alla-yo, alla.

Alla, bolam alla,
Jonim bolam alla.
Ikki ko'zim alla,
Shirin so'zim alla.
Alla bolam baxti bor,
Har narsaning vaqti bor.
Jonim bolam alla,
Shirin bolam alla.
Ikki ko'zim alla.

Yot, bolam, uxla qo'zim,
Uylarda o'chdi chiroq.
Uxlar asalarilar,
Uxlar baliqlar tinchroq.
Ko'kda oy yarqiraydi,
Derazadan qaraydi.
Ko'zlaring yumgin qo'zim,
Yot, quvonchim, qunduzim.
Alla, alla.
Qushcham g'amsiz yashaydi,
Uning har dam vaqti chog'.
Shirinliklar mo'li ko'l,
Ko'pdir qiziq o'yinchoq.

Bari sangadir, qo‘zim!
Yig‘lama hech yulduzim.
Baxtiyor o‘tsin umring!
Yot, quvonchim, qunduzim!
Alla, alla.
Alla, alla, alla-yo,
Uxla, qo‘zim, alla-yo.
Yum ko‘zingni, yulduzim,
Yum-yum ko‘zingni, qunduzim!

AYTIM- OLQISHLAR

Adoq-adoq yurisin,
Tikin shunga kirmasin,
Ko‘zi qattiq bandalar,
Ko‘zi shunga tegmasin.

San bir yillik,
Man ming yillik.
Kiya-kiya to‘zdiraylik,
Dugonalarimdan o‘zdiraylik.

ERKALAMALAR

O, shugina, shuginagina,
Munchagina, tunchagina.
Shunchagina-kunchagina.
Yashnab turgan g‘unchagina.

Ha, do‘rsa-do‘rsa-do‘rsa.
Bozorga otasi borsa,
Go‘sht-u brinch keltirsa,

Onasi pazzanda bo'lsa.

Bolasi xo'randa bo'lsa.

OVUTMACHOQLAR

Vo'y-vo'y, shuginani kim urdi?

Vo'y-vo'y, shuginaga kim lab burdi?

Yig'lama, oppoqqinam,

Boshimdagi qalpoqqinam!

Ho'-ba, ho'-ba, nega yig'laysan?

Ho'-ba, ho'-ba, nega big'laysan?

Ho'-ba, ho'-ba, big'-big'lama

Ho'-ba, ho'-ba, san yig'lama.

Ho'-ba, ho'-ba.. jo..o..on, jo..o..on,

Sadqa senga shirin jon.

CHORLAMA

– Bacha, bacha bozi,

Kim qora qozi?

Kim o'yinga chiqmasa,

Bo'yniga tosh tarozi!

Bacha bo'lsang kelaver,

O'ynab, o'ynab ketaver.

Kel-ho, kel,

Kel-ho, kel.

MAQOLLAR

Yolg'iz g'ozning uni chiqmas,

Yolg'iz qizning mungi chiqmas.

Yolg'izning yoyi yo'qolsa, topilmas,

Ko'pning o'qi yo'qolsa, topilar.
Jiyan tog'a el bo'lmas,
Yakka tomchi sel bo'lmas.
Indama ko'pga,
Yiqitadi cho'pga.
El bilan bo'lgan yutar,
Eldan ajralgan yitar.
Bekorchidan el bezor,
So'zidan ko'ngil ozar.
Gap desang qop-qop,
Ish desang betob.
Gap desang qop-qop,
Ish desang, Ashtarxondan top.
Cho'pchak degan cho'p bo'lar,
Teraversang ko'p bo'lar.
Shaf-shaf degan bilan
Shaftoli og'izga tushmas.
O'g'rining o'zi bitta, ko'zi yuzta.
Qora ko'ngil, yara ko'ngil.
Qo'li qing'irning dili qing'ir.
Davlat bitsa yomonga,
O'zin sanar xoqonga.
Odam bo'lmoq asta-asta,
Hayvon bo'lmoq bir pasta.
Odam tug'ilib yomon bo'lmas,
Ulg'ayib yomon bo'lar.
Kunning yomoni ketar,
Odamning yomoni ketmas.
Olqish olgan omondir,
Qarg'ish olgan yomondir.

Do‘stga aytdim so‘zimni,
Dushman bildi sirimni.
Do‘stga dushman bo‘lish oson,
Dushmanga do‘st bo‘lish qiyin.
Do‘sting kelsa, dolonda kut,
Dushman kelsa – ayvonda.
Mushukning qasti sichqonda,
Elning qasti dushmanda.
Kuchiga ishongan yiqilar,
Aqliga ishongan yiqitar.
Sabr bilan xor guliston bo‘lar,

Sho‘r zamin bog‘ bilan bo‘ston bo‘lar.
O‘z uyim, o‘lan-to‘shagim.
Do‘sting do‘st bo‘lsin,
Hisobing durust bo‘lsin.

5-ilova

O‘QUVCHILAR IJODIDAN NAMUNALAR

SHUKRONA

Ahmadjonova Muxlisa,

Namangan viloyati Chortoq tumanidagi

47-maktabning 11-sinf o‘quvchisi

Shukrona ulg‘ayar dillarda.
Allohga aytaman shukrona.
Ezgulik barq urar qalblarda,
Shukrona yangragan tarona.

Xalqimning mirishkor farzandi,
Nodira, Uvaysiy qiziman.

Shul elning eng baxtli dilbandi,
Zulfiya onamning o‘ziman.

O‘ZBEKISTON

Nega quyosh seni bunchalar sevar,
Jannat bog‘da qushlaring meva terar.
Yurtboshimiz bizlarga imkon berar,
Shunday yurtda, shunday elga bermay jon.
Ulug‘lardan ulug‘im – O‘zbekiston,
Asli sendan yaralibdi bu olam.
Qo‘li ochiq, mehmondo‘st amma-xolam,
Qo‘lda qalam yangrayversin shu nolam,
Shunday yurtda, shunday elga bermay jon,
Buyuklardan buyugimsan O‘zbekiston!

OTA-ONA

Siz borsiz dunyoni quchar kulgular,
Siz borsiz baxt suvin ichar ko‘ngillar,
Dunyoning ishonchi, ertangi kuni,
Siz bilan fayzlidir bu kunlar.

Mehrga yo‘g‘rilgan baytim-bayotim.
Mening sodda so‘zim, ilk qalamimsiz.
Siz-la onim go‘zal, mening hayotim,
Otam, ro‘zg‘orlardan boshin ushlagan.

Onam musulmalar tilin tishlagan,
Qay bir xarsangtoshlar guvoh bo‘libdi.
Ota-onam boshin nega urmagan,
G‘amlar yiqitmasin aslo onamni.

Unga qalqon bo‘lib o‘zim otaman,
Nomus toptay olmas sira otamni.
Otamga daldaman suyangan tog‘man,
Otamga, onaga qulluq etarman.
Rozi qilib ularni baxtga etarman.

HAYOT

Hayol kezgan chamanlaringda,
Birga hayol surgim keladi.
Shu bolalik tomonlaringda,
Doim birga turgim keladi.

Hayot, otam oppoq sochida,
Orzusida gullasam deyman.
Baxt keltirib onam qoshida
Hislarimni yo‘llasam deyman.

Hayot, go‘zal Vatanim uchun,
Bir baxtiyor qizi bo‘lsam bas.
Dunyolarga alisholmagan
To‘marisning izi bo‘lsam bas.

Hayot, menga dugona bo‘lgin,
She‘rlarimni atab ketayin.
Yonib turgan o‘tli ko‘ksingga,
Ishonchimni qadab ketayin.

MENI ASRA

*Kamalova Shahzoda,
Farg‘ona viloyati Farg‘ona shahridagi*

15-maktabning 11-sinf o'quvchisi

Dardim otay, qalbdan yulib yiroqlarga,
Iztirobim qo'shib dunyo firoqlarga,
Barchasiga qo'l siltay, uzoq-uzoqlarga,
O'tinaman dunyo, meni asra.

Suluving, go'zaling, yana ko'zmunchog'ingman,
She'r bilan qaynagan bag'ring quchog'ingman.
Mehr bergan qaynoq bag'ring, quchog'ingman,
O'tinaman hayot, meni asra!

Sabolarda sayragan xush bulbulimsan,
Tug'ilsam qarshi olgan sen qutlug'imsan,
Vatanimsan, qalbimsan hayot, ulug'imsan,
O'tinaman hayot, meni asra.

Qara, bugun saodatga to'lajakman,
Ketayotgan hur qadamli kelajakman,
Bilmaysanmi, axir dunyo bo'lajak man?
O'tinaman hayot, meni asra!

VATAN

Qurbonova Hojiyabonu,

Farg'ona viloyati Farg'ona shahridagi

10- maktabning 11- sinf o'quvchisi

Assalomu aleykum ey moviy osmon,
Sen mening muqaddas beshigim Vatan.
Meni porloq kunlar chorlagan zamon,
Dunyoga ochilgan eshigim Vatan.

Mening yuragimga tutashib yo‘li,
Mening ostonamdan boshlangan Vatan.
Ilk bor aytgan so‘zim dunyoga kelib,
Yo‘llarga kuzatgan O‘zbekistonim.

Mening ilk salomim, alik olganim,
Ilk bor qadamimni qutlagan makon,
Sevgi izhorimdan entikkan yurak,
Mening muqaddasim, O‘zbekistonim.

KEKSALAR

Nur yog‘ar tabarruk yuzlaridan,
Hikmat olar nabiralar so‘zlaridan.
Baxt ergashar yurgan izlaridan,
Tilida, dilida duo, Keksalar.

Qalb qo‘ri-la qilgansiz mehnat,
Har sohada bo‘ldingiz ibrat.
Tajribangiz oltindan qimmat,
Hayoti to‘la ma’no, Keksalar.

Bobolarim-yurt tayanchi, timsoli,
Momolarim-xonadonlarning fayzi.
Pand-nasihati - ma’rifat darsi,
Barakamiz, mehri daryo, Keksalar.

Sizni e’zoz etar Yurtboshim,
Yurt osmonida so‘nmas quyoshim.
Siz bilan mag‘rurdir boshim,

Umri halovatda dono, Keksalar.

YOSHLIK SENI KUYLAYMAN

Kamalova Muslima,

Namangan viloyati Chortoq tumanidagi

1-umumta'lim maktabi 10-sinf o'quvchisi.

Ezguliklar sendadir bisyor,
Biz sen bilan edik beg'ubor,
Suratlarda jonlangin bir bor,
Seni doim kuylayman yoshlik.

Alla tinglab katta bo'lgandik,
Senla quvnab, kuchga to'lgandik,
Bog'chada ko'p sho'xlik qilgandik,
Seni doim kuylayman yoshlik.

Men ulg'aydim unutganim yo'q,
Xotiralar o'lmas manguлик,
Noming yozib charchaganim yo'q,
Seni doim kuylayman yoshlik.

Men bilan sen abadul-abad,
Har kunimga bitilgan omad,
Kel o'sha damni yodga olaylik,
Seni doim kuylayman yoshlik.

CHORTOG'IM – VATAN

Odiljonova Zulayho,

Namangan viloyati Chortoq tumanidagi

3-umumta'lim maktabi 11-sinf o'quvchisi.

To‘tiyosan ko‘zimga,
Suyuklisan o‘zimga,
Izn berdim so‘zimga,
Onajonim Chortog‘im!

Sihatgohing tengi yo‘q,
Davosidan ko‘nglim to‘q,
Mehr berar misli cho‘g‘,
Jonajonim Chortog‘im!

Qirlarida lolasi,
Mehnatkashdir bolasi,
Keldi endi xonasi,
Mehribonim Chortog‘im!

Maktablarda bolalar,
Ozoda, keng xonalar,
Mehnatda ustoz onalar,
Mangu shonim Chortog‘im!

Olimlari sanoqsiz,
Shoirlari adoqsiz,
Turolmayman saboqsiz,
Qadrdonim, Chortog‘im!

BAHOR

Bag‘rimda unmoqda go‘zal g‘unchalar,
Tabiat ham mendek kiygan gul libos.
Maftun etdikmi biz sizni shunchalar,
Bo‘lib qoldingizmi, gulga ishqiboz?

Qarang, novdalarda ajib mo‘jiza,
Yillar erkalaydi silab yuzlarin.
Tog‘larda yig‘laydi oppoq ojiza,
Eritadi oftob, dilning muzlarin.

Issiqlik yugurar olam ko‘ksiga,
Ko‘zlarda chaqnoqlik, yuzda tabassum,
Kapalak termulib, suvda o‘ziga,
Mahliyo bo‘lgaydir, albatta shu zum.

Ko‘z yosh to‘kiladi osmon bag‘ridan,
Yo‘q, bu g‘am emas, sevinch yoshlari.
Bechora ham qo‘rqqan ayoq qahridan,
Bugun ko‘kka etdi uning boshlari.

Shodlikdan qichqirar momoqaldir, oq,
Chaqmoq xurramlikdan chiqqandir oyga,
Shabnam, lolalarning dilida titroq,
Baxmal bulutlarni qiyoslar yovga.

Ana sochmoqda boboquyosh nurlarin,
Ortidan mo‘ralar rangli kamalak.
O‘sha taraflarda, olis-olisda,
Oynaga qaraydi, go‘zal sochi jamalak.

Tunda tabiatning muattar atri,
Olamga taralar hech bir ovozsiz,
G‘unchaga atalgan shabboda satri,
Uzoqda ninachi sayraydi nozsiz.

Ayni subhi sahar, nafislik oni,
Gul labida tomchi, ko‘zida quvonch.
Tabiat-la yayrar insonning joni,
Latofat bog‘ida qalbida ishonch.

Mayli, ne bo‘lsa ham dilda g‘unchalar,

Men kabi bahor ham kiygan gul libos.
Maftun etdikmi biz sizni shunchalar,
Bo‘lib qoldingizmi, gulga ishqiboz?

BUYUK TILIM

To‘raboeva Jumagul,

Andijon viloyati Baliqchi tumanidagi

33-umumta‘lim maktabi 10-sinf o‘quvchisi.

Bobolardan qolgan merosim,
Olamlarni tutgan ovozim,
Tirikligim ,g‘ururim, orim,
Mening uchun eng buyuk tilim,
Sening bilan yayraydi dilim.

Tariximiz yoritgansan sen,
O‘zligimiz tanitgansan sen,
Dardlarimiz aritgansan sen,
Mening uchun eng buyuk tilim,
Sening bilan yayraydi dilim.

“Urho-ur”im Sohibqironsan,
Janggohlarda tolmas o‘g‘lonsan,
Navoiy zabt etgan jahonsan,

Mening uchun eng buyuk tilim,
Sening bilan yayraydi dilim.

Bobur bilan Hind sori ketding,
Usmonlardek tuproqqa cho‘kding,
Shukur, bugun ko‘klarga etding,
Mening uchun eng buyuk tilim,
Sening bilan yayraydi dilim.

Ozodlikka yo‘l ochganim sen,
Dunyolarga nur sochganim sen,
Onamdayin jon quchganim sen,
Mening uchun eng buyuk tilim,
Sening bilan yayraydi dilim.

Sening birla davlatim yashnar,
Dovrug‘imiz dovonlar oshar,
Sen tiriksan,xalqim ham yashar,
Mening uchun eng buyuk tilim,
Sening bilan yayraydi dilim.

Navoiyda Farhod, SHirinsan,
Qodiriyda o‘tkan kunimsan,
Ming azoblar totgan tilimsan,
Mening uchun eng buyuk tilim,
Sening bilan yayraydi dilim.

Onajonim allasida san,
O‘g‘il-qizlar yallasida san,
Bugun to‘ylar pallasida san,
Mening uchun eng buyuk tilim,
Sening bilan yayraydi dilim.

HAMMADAN ONAMDIR – ULUG‘IM

Oyog‘i ostida jannatim,
Olamda yagona davlatim.
Nozik elkasida g‘ururim,
Hammadan onamdir ulug‘im.

To‘qqiz oy yurakda asragan,
Beshigim ustida mudragan.
Allasida ezgulik tilagan,
Hammadan onamdir ulug‘im.

Oyog‘i ostida jannatim,
Olamda yagona davlatim.
Nozik elkasida g‘ururim,
Hammadan onamdir ulug‘im.

To‘qqiz oy yurakda asragan,
Beshigim ustida mudragan.

Allasida ezgulik tilagan,
Hammadan onamdir ulug'im.

Bemor bo'lsam boshimda turar-u,
Arazlasam jimgina kular u.
Biz uchun hayotda yashar u,
Hammadan onamdir ulug'im

ONA TILIM

Dunyoda ko'pdir ellar,
Rus, qozoq, tojik tillar.
Hammasidan eng ulug'im,
Ona tilim, ona tilim.

Qiyoslayman uni Oyga,
Zulmatga ham nur sochur.
Kumush, zar, olmos, tilla,
Baridan qimmatlidir.

Ona tilim, ona tilim,
Jonu dilim, o'zbek tilim.

ISHONCH

*Vohidov Samandar,
Namangan viloyati Chortoq tumanidagi
1-umumta'lim maktabi 11-sinf o'quvchisi*

Ishon do'stim, sen menga ishon,
Ishonch bizning do'stimiz tanho.
Ishonch doim biz bilan bo'lsa,
Dushman bizni engolmas aslo.

Agar menga ishonsang doim,
Biz doimo g'olib bo'lamiz.
Chunki, ishonch eng oliyi tuyg'u,
Shodliklarni baham ko'ramiz.

Menga doim ishongin do'stim,
Men ham senga ishonib yashay.
Doim birga bo'lib baxtiyor,
To'siqlarga doim bo'lib shay.

SHALOLA

Otilib toshadi shalola,
Qaynaydi o'zligin yo'qotib.
Oftobning nuridan zavq olib,
Kamalak yoyida tovlanib.

Shalola shovqini keltirar ilhom,
Barchani chorlaydi ezgulik sari.
Borliqni tutdi guldiros sasi,
Yurar yashinday, unutilib barin.

ONA

Ona qarib qolibsiz, sizga boqmabman,
O'zimni o'ylabman, faqat o'zimni.
Do'stlar davrasida lof urib har dam,
Rahmat aytolmabman, ayab so'zimni.

Sochingizdagi oqni ko'rgandim ona,
Ko'rib parvo qilmay yuribman ona.
Shu oqqa sababchi bo'lganlarim rost,
Netay ko'zi ochiq, ko'r bo'lsam ona.

Qoqilsak boramiz yoningizga shoshib,
G'amlariz ustiga yana g'am toshib.
Dardizga biz sherik bo'lmaymiz, ammo,
Oh tortsak kelasiz, hatto qir oshib.

BAHOR

Bahor keldi elimga,
Quyosh chiqdi olamga.

Quvonch to'ldi dillarga,
Nur yog'ildi yurtimga.

Pishirib sumalaklar,
Darmon-dori taomlar.
Bosh bo'lishdi momolar,
Duogo'ydir bobolar.

Yurtim tinch-omon bo'lsin,
Bolalar shodon yursin.
Har kun nurafshon o'tib,
Baxtimiz osmon bo'lsin.